

Eruditio – Educatio

A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne
Research Journal of the Faculty of Education of J. Selye University

2012/4

(7. évfolyam)

Tartalom

Tanulmányok

Baka L. Patrik: *Vérvonalak Európa szívéhez. Az Árpád-ház dinasztikus kapcsolatainak nyomában*

Szitás Péter: *A katolikus templomépítészet főbb jegyeinek történeti változásai*

Vajda Barnabás: *Az 1975-ös Helsinki-folyamat értékelése új szempontok alapján*

Merva Attila: *Az ifjú Jókai és a szlovákok*

H. Nagy Péter: *Kosztolányi Dezső költészetének alapvonásai. Történeti-poétikai vázlat*

Gaucsík István: *Szocialista iparosítás és várostervezés Vágsellye példáján*

Némethné Katona Judit: *A környezet- és természetvédelmi oktatás terepi lehetőségeinek alkalmazása és módszereinek továbbfejlesztése*

Egresits Ferenc: *A Bologna-folyamat és az egyházi felsőoktatási intézmények jövője*

Lőrincz Julianna: *Kommunikáció – metakommunikáció – metainformáció*

Mátyás Judit: *Német nyelvű szakmai szövegek értő olvasásának problémái. Módszertani ajánlások*

Recenziók

Marosi Renáta: *A szlovákiai magyar kisebbség története 1918 és 1929 között*

Baka L. Patrik: *Egy (szlovákiai magyar) kardinális pillér. Hagyománytör(tén)és. Vita a „szlovákiai magyar” líra értelmezhetőségéről*

Ketten – ugyanarról

Erdélyi Margit: *A mi nyelvünkről*

Misad Katalin: *Magyar anyanyelvűség – magyar nyelvhasználat*

Hírek

Szabó Tünde: *Félúton (Budapest, 2012. október 11–12.)*

Liszka József: *A közép-európai folklorisztika időszerű kérdései (Komárom, 2012. november 9–10.)*

Kiss Tímea: *A tudomány vonzásában (Komárom, 2012. 12. 5.)*

Szerzőink

Alapító főszerkesztő

Erdélyi Margit

Főszerkesztő

Liszka József

Szerkesztőbizottság

Doc. Ing. Albert Sándor, CSc.; doc. PhDr. Cséfalvay Zsolt, PhD.; RNDR. Csiba Peter, PhD.; **Prof. PhDr. Erdélyi Margit, CSc. (elnök)**; Prof. Dr. Hans-Joachim Fischer; Prof. Dr. Földes Csaba, DrSc.; Prof. Dr. Kovátsné Németh Mária; doc. PhDr. Liszka József, PhD.; Prof. PhDr. ThDr. Peres Imre, PhD.; Prof. PhDr. PaeDr Perhács János, CSc.; Prof. Ing. Stoffa Veronika, CSc.; Prof. Dr. Szabó András, DrSc.; Prof. Dr. Szabó Péter, PhD.; doc. Szarka László, CSc.; doc. RNDR. Tóth János, PhD.; doc. Dr. Tölgyesi József; Prof. Dr. Varga J. János, DSc.

Olvasószerkesztő

Vajda Barnabás

A szerkesztőség címe: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho; P.O.Box 54, SK-945 01 Komárno • Tel.: +421-35-3260-627 • E-mail: liszkaj@selyeuni.sk • Kiadja a Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Komárom) • Szerkesztőségi munkatárs: Hanusz Szilvia • Borító és nyomdai előkészítés: Liszka Szabolcs • Nyomta: Tribun EU s. r. o., Brno • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08

Adresa redakcie: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho; P.O.Box 54, SK-945 01 Komárno • Tel.: +421-35-3260-627 • E-mail: liszkaj@selyeuni.sk • Vydáva Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho (Komárno) • Redakčná asistentka: Szilvia Hanusz • Obal a tlačiarská príprava: Szabolcs Liszka • Tlač: Tribun EU s. r. o., Brno • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08

Vérvonalak Európa szívéhez
Az Árpád-ház dinasztikus kapcsolatainak nyomában

Baka L. Patrik

„Ősei mindenkinek vannak. Mindig fontosak voltak a vélt – illetve valós – ősök, a tőlük való származás felkutatása, bemutatása. Kezdetben elsődlegesen uralkodók, illetve előkelők családi kapcsolatait rögzítették” – írja Pandula Attila a genealógiáról. (Pandula 2006, 11) Gondolatai tökéletes alappillérként szolgálnak a mi munkánkhoz, ugyanis egy olyan család, pontosabban egy olyan dinasztia rokonsági kapcsolatainak eredünk a nyomába, melyről a legtöbb magyar ember tud valamit, hisz az Árpád-ház vitathatatlanul történelmünk megalapozója volt.

Még napjainkban is különös érzés áttekinteni egy uralkodói dinasztia őseinek sorát. A legtöbb ember saját családfáját tanulmányozva elégedetten mosolyodik el, amikor a sok, nyelvileg-etnikailag azonos csengésű név között felbukkan valaki más, valaki kicsit idegen. Mindazonáltal bátran kijelenthető, hogy még egy olyan (pl. amerikai) állampolgár is, akinek az ősei különféle országokból érkeztek szerencsét próbálni az Újvilágba, még ő sem rendelkezik hasonlóan vegyes felmenőkkel, mint az uralkodói dinasztiák.

E munka első célja az Árpád-ház mint uralkodói család elhelyezése a kissé tágabban vett európai – így beleértve a Szentföldön alapított államalakulatokat – dinasztiák rendjében. Ezen gondolatmenet végeredményeként egy „nemzetközi család” bontakozik majd ki előttünk, hisz Kelet-Európa szívében háromszáz esztendő alatt nemcsak összefolytak, de egyesültek is a kontinens koronás főinek vérvonalai.

Másodikként írásunk a hangsúlyt nem csupán az Árpád-házból származó uralkodókra, tehát a férfiágra helyezi, hanem igyekszik a valóságnak megfelelő jelentőséget tanúsítani a dinasztiába bekerült női ágnak, a királynéknak is. Megjegyezzük, hogy országunk történetét és középkori politikáját elsősorban nem a vármegyékben körülhordozott véres kard alakította, hanem sokkal inkább az uralkodói családok közt született házasságok. Természetesen nem vonható párhuzam a Habsburgok házassági praktikái („*Bella gerant alii, attu, felix Austria, nube*”¹) és a korai magyar dinasztikus kapcsolatok közé, de az állítható, hogy a legszentebb békeidők mindig egybefonódtak a házasságokkal.

¹ „*Háborúzzanak mások, te csak házasodj, boldog Ausztria*” – Hunyadi Mátyás gúnyosnak szánt szavai III. Frigyesről, aki nem háborúval, de ügyes házasságokkal gyarapította országát. A legendás sor később a Habsburg-ház egyik mottójává vált.

A célok sorrendjében harmadikként egy általános gondolatnak ha nem is megcáfolása, de az elhalványítása a célunk. 1301-ben férfiágon kihalt az Árpád-ház. Az ez után következő, 1308-ig tartó belviszályos időszakot sokan értékelik olyan kornak, melyben a magyar trónért versengők közt nem akadt egy fia magyar sem. Modern, mondhatnám romantikus értelemben véve valóban, magyar „nemzetiségű” nem szerepelt a jelöltek között, de Árpád leszármazottai közül nem is egy.

Munkánk negyedik céljaként tüntethető fel az ábrázolás. Az Árpád-dinasztia történetét ugyanis nem csupán szóban, és nem is csak családfa formájában kívánjuk bemutatni, de kördiagramok és kimutatások segítségével igyekszünk – a rendelkezésünkre álló, olykor kissé hézagok források segítségével – minél pontosabb képet nyújtani az Árpád-ház családi kapcsolatairól. A diagramokhoz/kimutatásokhoz annyit, hogy bár arányaikat tekintve az utolsó generációig pontosak, a bennük foglalt adatok azonban a korai időszakokat tekintve a legalaposabbak. Legpontosabban természetesen az Árpád-házi férfiág kutatható, ez ugyanis Taksony fejedelmünkig hibátlanul, hézagok nélkül áll a rendelkezésünkre. Ennek köszönhetően a korai házasságok, és az ezek gyümölcseként fogant utódok dinasztiákhoz fűződő – kimutatásainkban arányló – viszonya mutatható ki leginkább hézagok nélkül (még ha esetenként feltételezésekre hivatkozva is). A későbbi torzulás épp munkánk fő céljának a hozománya, hisz írásunk nemcsak a közismert férfiág, de a dinasztiába bekerült királynék családfájának a bemutatására egyaránt törekszik, ez pedig – mondanunk sem kell – 1301-re már igencsak nehézkes, hisz ezen a ponton már tizenhárom generációra visszamenően próbáljuk lejegyezni és egymás mellé állítani az adatokat.

A kimutatást megkönnyítendő – s talán pontosítandó is –, ha egy bizonyos ágat kutatva olyan személyre, ősre bukkanunk, akinek a származása, elődeinek kiléte forrásokból egyáltalán nem ismert, úgy a vizsgált ágat – az azon a ponton fennálló arányokra való tekintet nélkül – lezárjuk, és a későbbiekben ilyenformán igazítjuk az új elemekhez. Továbbá ha egy ősről tudjuk, hogy egy bizonyos ország valamely régiójának, s így arisztokráciájának a szülötte – de nem egy uralkodói dinasztiáé –, az ágára eső részt bár külön elemként tüntetjük fel, a diagramon mégis az ország, és a hozzá tartozó dinasztia/dinasztiák színével ábrázoljuk. Mindez egy konkrét példán szemléltetve: mivel Géza nagyfejedelmünk az erdélyi gyula, Zombor leányát, Saroltát vette feleségül – Erdély az ország része; Zombor bár főúr, de a családja nem dinasztia; s etnikumra vonatkozó eltérés sincs – a gyermekeik – azaz (Szent) István és lánytestvérei – dinasztiákhoz fűződő viszonyát összegző diagram egyszínű marad. (Szent) Imre herceg esetében azonban, mivel egy bajor hercegnő az édesanyja, a diagram már

osztott, hisz mutatja az István és Gizella oldalához köthető, más-más dinasztiahoz tartozó ősöket is.

A diagramok/kimutatások lépcsőzetesen haladva egyre összetettebbek, de mivel a családba bekerült hercegnők több esetben is ugyanabból a bizonyos uradalomból – vagy ezzel együtt akár dinasztiaiból – származtak, munkánk során az így összekapcsolható részeket a diagramokon is egybeolvasztjuk majd.

Témánk taglalása előtt fontosnak tartjuk lejegyezni, hogy a múlt és a jelen tükrében munkánk miként közelít meg néhány fogalmat. Ez azért elkerülhetetlen, mert semmiképp sem szeretnénk táptalajt nyújtani bizonyos félreértéseknek, az Árpád-ház nézőpontunkból vett megközelítése során.

Nemzetiség: Munkánk szempontjából ez a fogalom irreleváns, ugyanis a szó mai értelemben vett jelentése a romantika korában alakult ki, az ébredező nemzeti érzelem, egy adott néphez-nemzethez való kötődés hozományaként. A szónak pozitív és negatív megközelítése egyaránt nem alkalmazható az általunk vizsgált korszakban.

Származás: A középkor egyes országainak területén élők mind az adott állam uralkodójának alattvalói, származásra, anyanyelvre való tekintet nélkül. Megtörtént, hogy egyes népcsoportok (etnikumok) kiváltságokat kaptak az uralkodótól (szászok, székelyek), de ezen egységek „nemzeti öntudatának” ezidőtájt sem az uralkodó réteg, sem pedig önmaguk nem tulajdonítottak nagy jelentőséget. Még maga Janus Pannonius, a korában Európa-szerte ismert humanista költő sem sorolja magát egy népcsoporthoz sem – horvát származása ennek ellenére vitathatatlan –, egyszerűen csak Pannónia, azaz a Magyar Királyság szülöttének nevezi magát. Pedig ő már egy jóval későbbi kor, a 15. század gyermeke volt. A származás jelentéktelenségét mutatja továbbá, hogy pl. a Magyarország területére bevándorló nagyobb néptömegek vezetői automatikusan betagozódhattak az arisztokráciába, s ha a történelem viharai úgy hozták, emelkedhettek akár a királyi trónusig. Kétségtelenül létezett magyar, horvát, oláh, kun népesség, de etnikumi *öntudat* nem, csupán *államszervezeti hovatartozás*.

Család, dinasztia: Sokkal jelentősebb volt azonban a nemhez – nemzetséghez – családhoz, vagy esetünkben épp egy dinasztiahoz való tartozás. A rokoni kapcsolatokat – főként az előkelők – már abban az időben is nagy figyelemmel és fegyelemmel óvták. A honfoglalás kori kollektív egyenlőség hamar feloldódott az erősen hierarchikus európai közegben, s hamar kialakultak a – modern kifejezéssel élve – társadalmi rétegek.

A *dinasztikus házasság* az uralkodói családok között, jellemzően meghatározott politikai céllal létesülő házassági kapcsolat, amely együtt jár az érintett államok közötti szövetség létrejöttével. Az ilyesfajta házasság bevett gyakorlat volt az ókortól, a középkoron át, egészen

a huszadik századig. Napjainkban, a modern alkotmányos monarchiák korában már elvesztette jelentőségét. Az efféle házasságokat sokszor gyermekek között tervezték vagy kötötték meg. A dinasztikus házasság szerepe nem csupán abban rejlett, hogy békét jelentett egyes államhatalmak között. Egy ország uralkodója, de még csak az uralkodói család tagja sem házasodhatott alacsonyabb sorból, feleségének az ő családjához méltó famíliából kellett származnia. Az ilyen házasságokkal egy bizonyos dinasztia tovább öregbíthette a nevét az uralkodói családok körében. A királyi felmenőkkel nem rendelkező, választott uralkodókra – mint amilyen a magyar történelemben Hunyadi Mátyás, a franciában pedig Bonaparte Napóleon volt – egyfajta idegenkedéssel tekintettek az ősibb dinasztiák tagjai. Nem véletlen, hogy Mátyás király egyik legnagyobb „diadala” volt, amikor sok elutasítás után végül elvehette Aragóniai Beatrixot, I. Ferenc nápolyi király leányát, maga Napóleon pedig csupán a Habsburg-házba való beházasodás után nevezhette a családját dinasztianak.

Az Árpád-ház a honfoglalást és az államalapítást követően fokozatosan betagozódott Európa régi dinasztiáinak sorába. Mint ilyen gyakorta kötött dinasztikus házasságot más-más uralkodói famíliákkal, időnként azonban kisebb rangú családokkal is házasságra lépett, jellemzően az országon belüli viszonyok egyengetése végett. Az Árpád-ház uralkodóinak a házasságait két lépésben osztályozhatjuk:

I. Dinasztikus házasság, amikor a feleség uralkodói házból származik.

a.) *Környező államok uralkodói családjaival kötött házassági kapcsolat.* Jellemzi a politikai indíttatás – béke, szövetség. Pl. Liudolf Gizella, Piast Richeza.

b.) *Távolabbi, közös határral nem rendelkező államok uralkodói családjaival kötött házassági kapcsolat.* Politikai indíttatás kevésbé jellemzi. Pl. Chatillioni Anna.

II. Nem dinasztikus házasság, amikor a feleség nem uralkodói házból származik.

a.) *Nem dinasztiából származó, de az ország határain belül élő család leányával kötött házasság.* Jellemzi a politikai indíttatás – belső béke, megerősödés. Pl. Sarolt.

b.) *Nem dinasztiából származó, és nem is az ország határain belül élő család leányával kötött házassági kapcsolat.* Politikai indíttatás kevésbé jellemzi. Pl. Estei Beatrix.

Voltaképpen ezen kategóriák mezsgyéjén volna megemlíthető Taksony fejedelem asszonyának, illetve V. István magyar király feleségének az esete, akik bár mindketten a határokon túlról származtak, népük azonban később Magyarországra költözött. Mint a továbbiakban kiderül, az első hölgy egy (besenyő?) törzsfő, a második pedig egy kun fejedelem, Szejhán rokonságához tartozott. Itt a törzsfői/fejedelmi státusz megítélése vet fel kisebb problémákat, hiszen ezek a rangok valahol a főúri és az uralkodói titulus között volnának elhelyezhetők.

Mielőtt még rátérnénk az Árpád-ház dinasztikus viszonyaira, érdemes elidőznünk annál a gondolatnál, hogy vajon maga a család meddig eredeztethető vissza. Ez a magyar uralkodó dinasztia „nevét a honfoglalás (895-900) táján a (nagy-)fejedelmi tisztet viselő Árpádtól nyerte. Első fejedelme, Álmos a 9. sz. második felében szerezte meg a magyar törzsszövetség feletti főhatalmat, s utolsó fiági tagjának, III. Andrásnak 1301-ben bekövetkezett haláláig ki sem engedték azt az Árpádok a kezükből. E mintegy 450 év alatt 26 Árpád-házi fiági uralkodót ismerünk név szerint és biztos információk alapján, köztük öt nagyfejedeleme, 21 pedig király (ellenkirály) volt. Listájuk folyamatos, mindössze a 10. sz. első felében uralkodó Árpád-házi (nagy)fejedelmeket nem tudjuk megbízható módon néven nevezni. E hosszú időközben csupán két uralkodó került úgy trónra Magyarországon, hogy fiágon nem Árpád-házi volt, de leányágon ők is az Árpád-házhoz tartoztak: Péter Orseolo családbéli, Sámuel pedig Aba nembeli volt. Az Árpád-ház 1301. évi fiági kihalását követően is kizárólag az Árpádokkal nőágon rokonságot tartó családok képviselői, a Přemysl családbéli Vencel (László), a Wittelsbach családbéli Ottó és az Anjou családbéli I. Károly kerültek Magyarország trónjára.” (Kristó–Engel–Makk 1994, 60)

A bizánci írók művei alapján Omeljan Pritsak feltételezése a leginkább figyelemre méltó, aki egészen az időszámításunk előtti 3. századig visszamenően képes volt megrajzolni – többek között – az Árpádok családfáját is.² Az így kialakult genealógiai tábla egyszerre egy lehetséges alternatíva, de Pritsak munkásságának tükre is (kutatási területe volt ugyanis a korai Rusz, és az ennek területén megfordult népek története), hiszen ebben a leszármazási táblában a sztyepp nomád népeinek legjelentősebb uralkodói szinte mind megjelennek. Ezen családfa alapján az Árpádok egészen az ázsiai Hun Birodalom megalapozójáig, Mao-tun fejedelemeig vezethetőek vissza, de éppúgy kapcsolatba hozhatóak a mai Bulgária megalapozójának tartott Iszperikkel, mint az Isten ostorának mondott Atillával, de az Európába betörő hunok vezérével, Balambérral is. Pritsak műve azonban csupán egy lehetőség a mondákban megőrzött homályos űr viszonylagos kitöltésére, ám a honfoglaló magyarok nagyfejedelmének, Árpád családjának a története már jóval élesebb valósággént kutatható.

„Isten kegyelméből az Úr megtestesülésének 931. évében Zolta vezér fiút nemzett, akit Taksonynak nevezett el; szép, nagy szemei voltak és lágy, fekete haja, akár az oroszzlánsörény, miként a következőkben majd meghalljátok.” (Anonymus–Kézai 1999, 47) Családfa tekintetében férfiágon Ugek fejedelemtől – Álmos apja – már egyre élesebben és

² Pritsak, Omeljan: *A Hun dinasztia* - O. P. feltételezése a bizánci írók alapján. Melléklet. In: Dümmerth 1987.

bizonyosabban rajzolódna ki a családi viszonyok. Taksony³ több szempontból kifolyólag is az általunk vizsgált dinasztia kulcsfigurája, hiszen bár első királyaink az ő elsőszülött fiának, Gézának a leszármazottai, az 1046 és 1301 közötti összes Árpád-házi király azonban Géza öccsének, Mihálynak, s az ő fiának, Vazulnak az utódja. Taksonyt követően először azonban Géza leszármazottait tekintjük át.⁴

„Mikor Zolta fejedelem és vitézei országszerte megtelepedtek, akkor a fejedelem fiának, Taksonynak a kunok földjéről hozott feleséget” – írja Anonymus. (Anonymus–Kézai 1999, 48) Ebből az következik, hogy Taksonynak valamilyen keleti származású felesége lehetett (azért nem konkrétan kun, mert ez a népnév a 10. században még nem volt használatos). Taksony idejéhez köthető továbbá egy fontos mozzanat, amikor egy jelentős besenyő tömeg érkezett az ország területére, Tonuzoba törzsfő vezetésére⁵, akiket a 955-ös augsburgi vereség nyomán a nyugati és a déli határvidéken telepítettek le. A nekik ajándékozott terület nagyságából kitűnik, hogy az egy közeli rokonnak szánt adomány lehetett. (Györffy 2000, 50) A kutatók Taksony házasságát ilyenformán kapcsolatba hozzák az országba betelepülő, immár szövetséges besenyő csoporttal. Valószínűsíthető, hogy a fejedelem Tonuzoba lánytestvérét, vagy a lányát vette feleségül. Munkánk Taksonyt tekinti az Árpád-ház „alapkövének”, kimutatásunkban így az ő egyszínű diagramja jelöli a más házakkal és családokkal még kapcsolatba nem került dinasztiaát. Az ő fiai azonban – a fentiek alapján – már más néphez is köthetőek. Mivel munkánk Taksony generációját tekinti alapkőnek, a továbbiakban, ahogy lépcsőzetesen haladunk előre a generációk vizsgálatában, az Árpád-házba bekerülő újabb és újabb hercegnők családfáját Taksony generációjáig igyekszünk felkutatni. Diagramjaink/kimutatásaink így az általunk fellelhető források alapján az elérhető, lehető legpontosabb képet igyekeznek majd nyújtani az Árpád-ház dinasztikus kapcsolatairól, egészen III. András generációjáig.

Géza leszármazottai: I. (Szent) István király és (Szent) Imre herceg. „Tétény pedig Horkát nemzette, Horkától Gyula és Zombor származott, Gyula nemzett két leányt, egyikük Karold másikuk Sarolt, Szent István király Anyja” – írja Anonymus *Gesta Hungarorum*-ában. (Anonymus–Kézai 1999, 28) Kutatások igazolják (Györffy 2000, 59–60), hogy az Anonymus által lejegyzett két fiú egy és ugyanaz a személy lehetett, hisz amíg ő a gyulát személynévként értelmezte, addig az csupán méltóságnév volt. A mi szempontunkból nézve azonban csupán

³ Taksony kapcsán részletesebben l. Kristó–Engel–Makk 1994, 659.

⁴ Mivel az itt közölt dolgozat munkánknak csupán a töredéke, a Géza-ág bemutatását hagytuk csak meg eredetijében, a teljes munkafolyamat egyfajta szemléltetőjeként.

⁵ Tonuzoba kapcsán részletesebben l. Kristó–Engel–Makk 1994, 679.

Géza⁶ feleségének a személye, tehát Sarolt számít, akinek a családba való bekerülése az ország hatalmának egységét volt hivatott megszilárdítani. Mivel ő azonban nem egy külön dinasztia leszármazottja, és még csak nem is egy más ország szülötte volt, diagramunkon – a korábbiakban leírtak alapján – csak jelképesen szerepel majd új elemként. Sarolt ősapjaival ellentétben anyja neve és kiléte ismeretlen.

Felmerült, hogy Géza másodszor is megnősülhetett. Itt egyfajta összeütközés tapasztalható a külföldi, illetve magyar álláspontok között, ugyanis míg az előző a Varsói krónika alapján e mellett érvel, a magyar kutatás azonban ezeket a nézeteket nem tette magáévá. (Kristó–Engel–Makk 1994, 235) Egy külföldi forrás azonban az említett krónika adatait veszi alapul, és ötvözi azokat a Magyarországon is elfogadott álláspontokkal. (Turton 1993, 110) Szükséges is volt ez a kibékítés, ugyanis a Varsói krónika I. (Szent) Istvánt⁷ is az említett – lengyel – feleség gyermekeként jegyzi, ez az állítás azonban túlságosan ingatag alapokon áll, így mi sem tesszük a magunkévá. Turton szerint ez a második feleség – Piast Adelheid hercegnő – I. Mieszko (lengyel fejedelem) egy ismeretlen nevű feleségétől származott (esetleg Mieszko lánytestvére volt), és először Géza öccsének, Mihálynak a feleségeként érkezett az ország területére, s majd csak másodszorra, Sarolt halálát követően ment hozzá Gézához. Ilyenformán Orseolo Ottó, illetve Aba Sámuel házastársai egyaránt ebből a második házasságból fogantak, s csupán féltestvérei lehettek Istvánnak. Ez a véleménykülönbség nemcsak Géza két lányával kapcsolatban ad okot kételkedésre, hanem a Mihálytól származó, összes többi Árpád-házi királyra vonatkozólag is.

Géza nagyfejedelem elkötelezett híve lett a nyugati kereszténységnek, így egyértelmű volt, hogy fiának egy nyugati hatalom hercegnőjét kívánta megszerezni feleségül. A választás a kor egyik legjelentősebb családjának leánysarjára esett, a Liudolf- avagy Szász-házból⁸ származó bajor hercegnőre, Gizellára.⁹ Gizella, a nyugati kereszténység buzgó híveként lovagok jelentős csoportjával érkezett Magyarországra, és igencsak nagy – német – befolyást gyakorolt az ország történetének alakulására. Valószínű azonban, hogy nélküle és lovagjai nélkül Istvánnak nem sikerült volna megszilárdítania a hatalmát, s így az országot sem sikerült volna betagoznia a nyugati keresztény királyságok sorába.

Gizella származását tekintve II. (Civakodó) Henrik bajor herceg és Burgundi Gizella (Izabella) leánya volt. Atyai nagyszülei I. Henrik bajor (Liudolf-ház) herceg és Bajor Judit (Luitpold-ház, mely rokona a Karolingoknak és a Welfeknek; megalapítója, Luitpold a

⁶ Géza nagyfejedelem kapcsán részletesebben l. Kristó–Engel–Makk 1999, 235.

⁷ I. (Szent) István kapcsán részletesebben l. Kristó–Engel–Makk 1994, 291.

⁸ A Liudolf-ház kapcsán részletesebben l. Katus 2001/7

⁹ Gizella kapcsán részletesebben l. Györffy 2000, 80–83.; Kristó–Engel–Makk 1994, 236.

magyarok elleni pozsonyi csatában esett el 907-ben¹⁰). Mindkét család Bajorországhoz köthető, így a két dinasztiát egyaránt bajorként értékeljük. Gizella anyai nagyszülei a Welf-házból származó I. (Békés) Konrád, burgundiai – avagy areláti – király (Provence megöröklése folytán helyenként III. Konrádnak nevezik) és Bellay Adelheid, a király második felesége (Previté–Orton 1978, 432–433). Bellay Adelheid nem dinasztiából származott, így diagramunkon őt is a burgundiaiakhoz soroljuk. Gizella és bátyja, II. (Szent) Henrik német-római császár¹¹ I. (Madarász) Henrik német királynak,¹² a Német-római Szent Birodalom megalapozójának voltak a dédunokái.

Gizella és István gyermekeinek története igen tragikus. Az elsőszülött fiú még kisgyermekként meghalt, Imre¹³ pedig egy szerencsétlen baleset áldozata lett (1031-ben, egy vadkan sebezte halálra). Imre feleségének származása bizonytalan, de a feltételezések szerint egy horvát herceglányt vett nőül. Gyermeük nem született.



14

DINASZTIA	Árpád-ház	Sarolt	Besenyő törzs	Liudolf-ház	Liutpold-ház	Welf-ház	Bellay Adelheid
ŐSÖK SZÁMA ¹⁵	1	2	1	1	1	1	1
ARÁNY	12,5 %	25 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %

II. Géza leszármazottairól¹⁶: „Béla után pedig Géza uralkodott húsz évig, végül meghalt és Fehérvárott temették el.” (Anonymus–Kézai 1999, 116) II. Géza¹⁷ királyunk ismét északkelet

¹⁰ Részletesebben I. Wolfram 2001/1–2.

¹¹ II. (Szent) Henrik kapcsán részletesebben lásd: Weiszhár–Weiszhár 1998, 40.

¹² I. (Madarász) Henrik kapcsán részletesebben I. Weiszhár–Weiszhár 1998, 30.

¹³ (Szent) Imre kapcsán részletesebben I. Kristó–Engel–Makk 1994, 281.

¹⁴ Az adatok az óramutató járását követve párosítandók.

¹⁵ Taksony generációs szintjén.

¹⁶ Ezen a ponton, munkánk között részletének kereteire ügyelve, kénytelenek vagyunk egy nagy ugrásra a generációk lépcsőin. Az alábbiakban először a III. István és a III. Béla, majd a IV. (Kun) László király dinasztikus kapcsolatait szemléltető diagramokat és táblázatokat közöljük, illetve munkánk azon részeit, melyek azokkal az új rokoni kapcsolatokkal foglalkoznak, amelyek édesanyjaik által náluk jelentek meg elsőként az Árpád-ház genealógiai tábláján.

¹⁷ II. Géza kapcsán részletesebben I. Kristó–Engel–Makk 1994, 236.

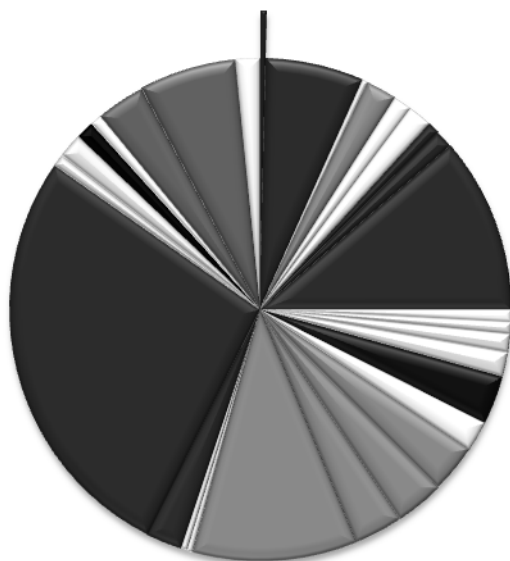
felé tekintett, amikor feleséget választott magának. Az új magyar királyné, Eufrozina (Fruzsina) a kijevi nagyfejedelmi széket uraló Rurik dinasztiából származott. Apjának, I. Miciszláv kijevi nagyfejedelemnek harmadik, Dimitrievna Liubavával – egy jeles novgorodi bojár, Dimitri Zavidich Possednik leánya; családjukról nincs több információnk – kötött házasságából született. (Turton 1993, 25)

I. Miciszláv II. Monomah Valgyimir kijevi nagyfejedelemnek, és az angol-szász Wessex-házból származó Gythának volt a gyermeke. (Sheppard 1992, 242–248) Gytha az utolsó Wessex királynak, II. Harald Godwinsonnak, az Eadgyth Swanneshalssal (ősei nem ismertek) kötött házasságából született. II. Harald ágán sorra találjuk a Wessex-házból származó neves férfiakat és uralkodókat. Mivel ezen ősök feleségei nem ismertek, csupán az ő neveiket soroljuk fel – nem lépve túl munkánk generációs kereteit –, visszafelé haladva a generációs lépcsőkön: II. Harald – Godwin, Wessex earlje – Wulfnoth Cild – Æthelmaer Cild – Æthelweard, a történetíró.¹⁸ Harald Godwinsson anyja, Gytha Thorkelsdóttir, Thorkell Sprakalaeg Styrbjornsson leánya volt. Thorkell apja Styrbjorn Starke Ólafsson – Ólaf Bjornsson fia –, anyja pedig Thóra Haraldsdóttir – (Kékfogú) Harald Gromsson dán és norvég király, a Jelling-ház megalapítója, Dánia „megkeresztelője” és Tove, vend származású királyné leánya – voltak.¹⁹

¹⁸ A Wessex-ház kapcsán részletesebben l. még Barlow 2002.

¹⁹ Az északi dinasztiák és rokonságuk kapcsán részletesebben l. Alen–Dahlquist 1997.

III. István és III. Béla, illetve testvéreik



- Árpád-ház, Magyar Királyság
- I. Uros nagyzsupán magyar felesége (?), Magyar Királyság
- Besenyő törzsbéli (valószínűleg Talmács) lány
- Kometopoulosz-ház, Bolgár Császság
- Bagratuni-ház, Örmény Királyság
- Aluszian cár örmény felesége, Örmény Királyság
- Liudolf-ház, Német-Római Császság
- Babenberg-ház, Német-Római Császság
- Arisztokrata családok, Német-Római Császság
- Bolgár herceglány / Adelheid, Piast-ház
- Piast-ház, Lengyel Királyság
- Göögös Sigrid, lengyel-poemrániai hercegnő (?)
- Slowianska Emnilda, Lausitz/Lusatia
- Obodrita Estrid és Tove, Vend törzsek
- Přemysl-ház, Cseh Királyság
- Diogenész-ház, Bizánci Császság
- Komnénosz-ház, Bizánci Császság
- Monomachosz-ház, Bizánci Császság
- Patricius családok, Bizánci Császság
- Karoling-ház, Nyugati Frank Királyság
- Arisztokrata családok, Nyugati Frank Királyság
- Rurik-ház, Kijevi Nagyfejedelemség
- Fejedelmi és bojár családok, Orosz Fejedelemségek
- Jelling-ház, Dán Királyság
- Dán nemesi családok, Dán Királyság
- Yngling-ház (Munsö-ház), Svéd Királyság
- Vukanovics-ház (Vojislavjevics-ház), Szerb Nagyzsupánság
- Wessex-ház, Britannia
- Eadgyth Swanneshals, Britannia
- Moszuli Abu Taglib, Moszuli Emirátus

DINASZTIA	ÖS. SZÁM.	ARÁNY	DINASZTIA	ÖS. SZÁM.	ARÁNY
Árpád-ház	1	1% alá	Diogenész-ház	8	3%
I. Uros felesége	16	6%	Komnénosz-ház	8	3%
Besenyő-törzs	1	1% alá	Monomachosz-ház	8	3%
Kometopoulosz-ház	5	2%	Bizánci patríciusok	27	11%
Baratuni-ház	3	1%	Karoling-ház	1	1% alá
Aluszian felesége	4	2%	Frank úri családok	1	1% alá
Liudolf-ház	2	1%	Rurik-ház	6	2%
Babenberg-ház	3	1%	Bojár és fejed. cs.	70	27%
Német úri családok	29	11%	Jelling-ház	2	1%
Bolg. hg.nő / Adelh.	2	1%	Dán úri családok	4	2%
Piast-ház	2	1%	Yngling-ház	3	1%
Göögös Sigrid	3	1%	Vukanovics-ház	2	1%
Slowianska Emnilda	4	2%	Wessex-ház	8	3%
Vend törzsek	8	3%	Eadgyth Swannes.	16	6%
Přemysl-ház	5	2%	Moszuli Abu Taglib	4	2%

II. Monomah Vlagyimir, I. Vsevolod kijevi nagyfejedelemnek – szülei I. (Bölcs) Jaroszláv és Ingegerd Olafsdotter – és Monomacha Máriának volt a fia. Vlagyimir az anyja, és anyai ága iránt érzett tiszteletéből kifolyólag tartotta meg a Monomah nevet, melynek jelentése „aki egyedül harcol”. Monomacha Mária IX. Eurgétész Monomachus Kónsztantinosz, bizánci császárnak – az ő részéről csupán az apa, Monomachus Theodósziusz neve maradt fenn – és Szklerosz Romanosz ismeretlen nevű lányának volt a gyermeke. (Stuart 1998, 115–31, 34, 35,

240–30, 31) Szklerosz Romanosz – aki Fadu‘llah Abu Taglib al-Ghandonfar, al-Taghlibi mohamedán úr ismeretlen nevű leányát vette feleségül – révén ez az ág kapcsolatba hozható még a Mamikonean, a Kourkouasz és a Phókaszc családokkal is. Fadu‘llah Abu Taglibal-Ghandonfar, al-Taghlibi (más néven Moszuli Abu Taglib) anyja Fatima bint Ahmad, apja pedig Nasirad-Dawlahal-Hasanibn Abu al-Hayja, Moszul ura voltak.²⁰ Látható tehát, hogy Eufrozina királyné révén az Árpád-ház nemcsak olyan messzi uralkodóházzal lépett családi kötelékre, mint amilyen a Wessex-ház, de még a Moszuli Emirátus uralkodóházával is rokoni viszonyba került. II. Géza király és Eufrozina királyné fiai voltak III. István és III. Béla magyar királyok.

V. István király és leszármazottairól: „Utána István király, a fia uralkodott, aki a cseh királyt, név szerint Ottokárt, aki természetesen csehekkkel, valamint osztrákokkal, stájerokkal, brandenburgiakkal és egyéb keverékhaddal jött ellene, a Rábca folyó előtt vitézül megfutamította.” (Anonymus–Kézai 1999, 117) V. István királyunk Szejhánnak, a nagyhatalmú kun fejedelemnek a leányát, Erzsébetet vette feleségül, még gyermekként.²¹ Kun Erzsébet őseiről – lévén szó egy nomád, az ország területére frissen betelepült népről – semmit sem tudunk, így kimutatásunkban egy eddig nem tapasztalt, homályba burkolózó részt vagyunk kénytelenek feltüntetni.

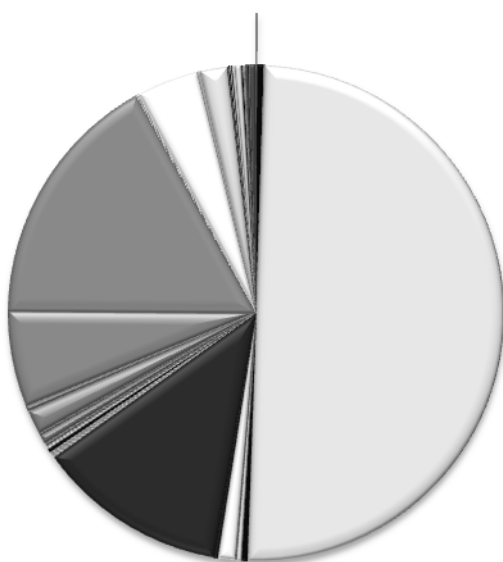
Erzsébet magyar királyné szerepe őseinek ismeretlensége ellenére korántsem elhanyagolható, hiszen nem csupán az utolsó előtti Árpád-házi királynak, IV. (Kun) Lászlónak adott életet, de több, jelentős dinasztikába beházasodó leánygyermeknek is. Közülük a magyar történelem tekintetében kétségkívül Mária hercegnő a legjelentősebb, aki II. Anjou (Sánta) Károly nápolyi és szicíliai királyhoz ment feleségül. Mária öccsének, IV. Lászlónak halálát követően benyújtotta igényét a magyar trónra, majd rövid időn belül fia, Martell Károly javára lemondott erről, és őt tette meg Magyarország névleges királyává. Még mielőtt azonban Martell Károly valós lépéseket tehetett volna III. Andrással szemben a trón megszerzéséért, váratlanul meghalt. A trónigénnyel ennek ellenére az Anjou-ház nem mondott le, annyi változott csupán, hogy immár Martell Károly Habsburg Klementinától született fiának, Károly Róbertnek követelték a koronát. A történetet innen már ismerjük: a III. András halálát követő interregnum után (megannyi bonyodalmon és ellenjelöltön felülkerekedve) Anjou Károly Róbert, Árpád fejedelem leszármazottja I. Károly néven elfoglalhatta a magyar trónt.²²

²⁰ A mohamedán dinasztiák kapcsán részletesebben l. Lane–Pool 1966.

²¹ V. István és házassága kapcsán részletesebben l. Kristó–Engel–Makk 1994, 294.

²² I. Károly kapcsán részletesebben l. Kristó–Engel–Makk 1994, 330.

**IV. (Kun) László
magyar király,
Mária
nápolyi és szicíliai
királyné,
illetve testvéreik**



- Árpád-ház, Magyar Királyság
- I. Uros nagyzsupan magyar felesége (?), Magyar Királyság
- Besenyő törzsbéli (valószínűleg Talmács) lány
- Kun Erzsébet, Szejhán, kun fejedelem leánya
- Kometopouloosz-ház, Bolgár Császság
- Bagratuni-ház, Örmény Királyság
- Kilikiai-ház, Kilikiai Fejedelemség
- Arisztokrata családok, Örmény államok
- Liudolf-ház, Német-Római Császárság
- Száli-ház, Német-Római Császárság
- Arisztokrata családok, Német-Római Császárság
- Bolgár herceglány / Adelheid, Piast-ház
- Piast-ház, Lengyel Királyság
- Göögös Sigrid, lengyel-poemrániai hercegnő (?)
- Slowianska Emnilda, Lausitz/Lusatia
- Obodrita Estrid és Tove, Vend törzsek
- Premysl-ház, Cseh Királyság
- Arisztokrata családok, Cseh Királyság
- Diogenész-ház, Bizánci Császárság
- Komnénosz-ház, Bizánci Császárság
- Monomachosz-ház, Bizánci Császárság
- Angélosz-ház, Bizánci Császárság
- Dukász-ház, Bizánci Császárság
- Laszkarisz-ház, Bizánci/Nikaiai Császárság
- Patricius családok, Bizánci Császárság
- Karoling-ház, Nyugati Frank Királyság
- Capeting-ház, Francia Királyság
- Rollo-ház, Normandia, Francia Királyság
- Arisztokrata családok, Francia Királyság
- Welf-ház, Burgund Királyság
- Rurik-ház, Kijevi Nagyfejedelemség
- Fejedelmi és bojár családok, Orosz Fejedelemségek
- Jelling-ház, Dán Királyság
- Dán nemesi családok, Dán Királyság
- Yngling-ház (Munsö-ház), Svéd Királyság
- Vukanovics-ház (Vojislavjevics-ház), Szerb Nagyzsupánság
- Wessex-ház, Britannia
- Eadgyth Swanneshals, Britannia
- Moszuli Abu Taglib, Moszuli Emirátus
- Réthel-ház, Jeruzsálemi Királyság (korábban Franciaország)
- Chatillioni-ház, Antiokheiai Fejedelemség (kor. Fr.)
- Hauteville-ház, Szicíliai Királyság
- Arisztokrata családok, Szicíliai Királyság
- Széphajú-ház, Norvég Királyság
- Arisztokrata családok, Norvég Királyság

DINASZTIA	ÖS. SZÁM.	ARÁNY	DINASZTIA	ÖS. SZÁM.	ARÁNY
Árpád-ház	3	1% alá	Laszkarisz-ház	256	6%
I. Uros felesége	16	1% alá	Bizánci patríciusok	691	17%
Besenyő törzs	3	1% alá	Karoling-ház	2	1% alá
Kun Erzsébet	2048	50%	Capeting-ház	3	1% alá
Kometopouloosz-ház	15	1% alá	Rollo-ház	2	1% alá
Bagratuni-ház	13	1% alá	Francia úri cs.	165	4%
Kilikiai-ház	4	1% alá	Welf-ház	1	1% alá
Örmény úri családok	45	1%	Rurik-ház	8	1% alá
Liudolf-ház	12	1% alá	Bojár és fejed. cs.	72	2%
Száli-ház	2	1% alá	Jelling-ház	2	1% alá
Német úri családok	506	12%	Dán úri családok	4	1% alá
Bolg.hg.nő/Adelh.	6	1% alá	Yngling-ház	5	1% alá
Piast-ház	2	1% alá	Vukanovics-ház	2	1% alá

Göögös Sigrid	4	1% alá	Wessex-ház	8	1% alá
Slowianska Emnilda	4	1% alá	Eadgyth Swannes.	16	1% alá
Vend törzsek	11	1% alá	Mosuli Abu Taglib	4	1% alá
Přemysl-ház	6	1% alá	Réthel-ház	4	1% alá
Cseh úri családok	3	1% alá	Chatillioni-ház	4	1% alá
Diogenész-ház	8	1% alá	Hauteville-ház	8	1% alá
Komnénosz-ház	24	1%	Szicíliai úri cs.	16	1% alá
Monomachos-ház	8	1% alá	Széphajú-ház	1	1% alá
Angélosz-ház	64	2%	Norvég úri cs.	1	1% alá
Dukász-ház	14	1% alá			

A munkánk által kitűzött céloknak itt csupán egy része összegezhető: a női ágak felkutatása – királynéink dinasztikus viszonyainak alakulása, illetve ezek diagramokon/kimutatásokban történő ábrázolása ugyanis írásunk egyes, itt nem közölt fejezeteiben került bemutatásra. Összefoglalás gyanánt megjegyezzük, hogy Taksony fejedelemtől III. Andrásig milyen dinasztiákkal került kapcsolatba az Árpád-ház. Csak azokat a házakat tüntetjük fel, amelyekkel a magyar uralkodói család a rokoni viszonyon túl vérségi kapcsolatba is került, tehát a házasságokból utód(ok) is fogant(ak).

I. Közvetlen kapcsolat (egyes királynéink bizonyítottan egyenes férfiági leszármazottai, tehát tagjai a következő uralkodói dinasztiáknak):

Barcelonai-ház	Laszkarisz-ház	Rurik-ház
Courtenay-ház	Liudolf-ház	Száli-ház
Hauteville-ház	Piast-ház	Vukanovics-ház

II. Közvetett kapcsolat (egyes királynéink az előzőeken túl bizonyítottan rokoni és véri kapcsolatban álltak a következő uralkodóházakkal):

Angélosz-ház	Széphajú-ház
Ascarida-ház	Welf-ház
Bagratuni-ház	Wessex-ház
Candiano-ház	Yngling-ház
Capeting-ház	
Diogenész-ház	
Dukász-ház	
Jelling-ház	
Jiménez-ház	
Karoling-ház	
Kilikiai-ház	
Kometopoulosz-ház	
Komnénosz-ház	
Monomachos-ház	
Moszuli-ház	
Orseolo-ház	
Přemysl-ház	
Réthel-ház	

Igaz, hogy az Árpád-ház utolsó uralkodója III. Andrást volt, az ő ága viszont nem öröklődött tovább, hiszen leánya, Erzsébet zárdába vonult. Más a helyzet azonban IV. (Kun) László királyunk testvére, Mária nápolyi és szicíliai királyné utódaival, akik közül nemcsak trónkövetelők kerültek ki, de az ország új királya, I. Károly Róbert is.

Többen úgy tartják, hogy az Árpád-házat követően idegen királyok ültek a magyar trónra. Valóban így van? IV. László király és Mária esetében, ha Taksony generációján vizsgálunk a családfát, teoretikusan 4096 őst találnánk. A gyakorlatban ennél kevesebbéről van szó, hiszen vannak átfedések. 4096-ból mindössze ezért beszélhetünk az egyetlen Árpád-házi ősről, Taksony helyett aránylagosan 3-ról. Ez kerekítve 0,07 %-ot jelent. Ha nem csupán Taksony szintjét tekintenénk át, hanem számításba vennénk mind a tizenhárom generációt, akkor ugyancsak teoretikusan 8191 őst találnánk. A valóságban persze itt is fennálltak az átfedések, a 13 magát Árpád-házinak nevező ősről helyett tehát – az arányokra ügyelve – 19-et kéne számon tartanunk. Ez kerekítve 0,23%-nak felelne meg. I. Károly Róbert Árpád-házi Mária unokája volt, tehát az ő esetében plusz két generációnyi ősszel kell számolnunk. Ez így 16384 személyt jelent. Károly Róbertnek ebből – az átfedéseket megint csak nem azonosítva – Taksony generációs szintjén ugyanúgy 3 (0,018 %) őse volt Árpád-házi, minden generációt számba véve pedig a 32767 felmenőből 19 (0,061%). Ezek valóban igen csekély értékek, ám ha IV. (Kun) Lászlónak születetett volna gyermeke, s általa még unokája is, az arány ugyanez maradna.

Konklúziók. Összehasonlítva IV. Lászlóval, aki az Árpád-ház teljes értékű tagja volt, I. Anjou Károly Róbert valóban idegen királynak számított Magyarországon? A Magyarország történelmét megalapozó uralkodói családból, az Árpád-házból kikerült királyok dinasztikus kapcsolatait vizsgálva láthatóvá válik, hogy uralkodóink, házasságaik révén közel az összes európai uralkodói dinasztiával rokoni és vérségi kapcsolatba kerültek. Áttekintve az utolsó Árpádok családfáját, azt tapasztalhatjuk, hogy egy nemzetközinek is méltán nevezhető családról volt szó. Nem kétséges, hogy tizenhárom generáció alatt – számokban kifejezve – egyre szűkült a házat megalapozó ősekhöz fűződő kapcsolat, ez azonban korántsem jelenti, hogy a dinasztia elvesztette volna a magyar néphez kötődő öntudatát. Általuk is levonható a következtetés, hogy nem az ősek vére, származása és családneve emelt valakit egy – vagy akár több – nemzetség nagyjai közé, hanem az iránta érzett felelősség, és a nép érdekében tett helytállás. Az Árpádok leány- és férfiági leszármazottai egyaránt így léptek hőseink csarnokába, nekünk pedig mind a mai napig így kéne tekintenünk rájuk.

Irodalom

[Az alábbi lista csak a jelen tanulmányban közölt forrásokat tartalmazza, a teljes munka során felhasználtak összességét nem.]

Alen, Rupert–Dahlquist, Anna Marie: *Royal Families of Medieval Scandanavia, Flanders, and Kiev*. Kingsburg: Kings River Publications 1997.

Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest: Osiris 1999.

Barlow, Frank: *The Godwins*. London: Pearson Longman 2002.

Dümmerth Dezső: *Az Árpádok nyomában*. Budapest: Panoráma 1987.

Györffy György: *István király és műve*. Budapest: Balassi Kiadó 2000.

Katus László: Szent István nyugati szomszédai, a német királyok és császárok, *Rubicon*, 2001/7.

Kristó Gyula (főszerk.)–Engel Pál–Makk Ferenc: *Korai magyar történeti lexikon (9-14-század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1994.

Lane-Pool, Stanley: *The Mohamman Dynasties, Chronological and Genealogical Tables with Historical Introductions*. Libanon: Khayats Book & Publishing Co. 1966.

Pandula Attila: Genealógia. In Bertényi Iván szerk. *A történelem segédtudományai*. Budapest: Osiris Kiadó 2006, 184-257.

Previté-Orton, C. W.: *The Shorter Cambridge Medieval History*, 1. volume, *The Later Roman Empire to the Twelfth Century*. Cambridge: Cambridge University Press 1978.

Sheppard, Walter Lee Jr. (szerk.): *Ancestral Roots of Certain American Colonists Who Came to America before 1700*. Baltimore: Genealogical Publishing Co., Inc. 1992.

Stuart, Roderick W.: *Royalty for Commoners: The Complete Lineage of John of Gaunt, Son of Edward III, Kings of England, and Queen Philippa*, 3. kiadás. Baltimore: Genealogical Pub. Co. 1998.

Turton, W. H.: *The Plantagenet Ancestry of Elizabeth (daughter of Edward IV, and wife of Henry VII) The Heiress of the Plantagenets*. Baltimore: Genealogical Publishing Co. Inc. 1993.

Weiszhár Attila–Weiszhár Balázs: *Német királyok, római császárok*. Budapest: Mæcenas 1998.

Wolfram, Herwig: A magyarok és a frank–bajor Ostmark, *Történelmi Szemle*, 2001/1–2.

A katolikus templomépítészet főbb jegyeinek történeti változásai

Szitás Péter

Bevezetés

A templom Isten háza, kultúránk része, életünk jeles eseményeinek színhelye. Misztikus-autentikus épület, ahova különböző céllal térnek be az emberek. Van, aki eredeti rendeltetését kihasználva részese akar lenni a „szent titoknak”, más meg akar pihenni a csöndben; egy órára „kilopni” magát rohanó és talán túlzottan is depressziós világunkból. Olyan is akad, aki megszokásból, interperszonális kapcsolatait ápolni igyekezvén ejti útba hetenként legalább egyszer Isten házát, részesévé válva így egy sajátos trichotóm, városi-vallási-közösségi élménynek.

Függetlenül felekezetektől és vallásoktól, építészeti megoldásoktól és látogatottságtól kijelenthető, hogy a templom speciális helyet tölt be a közösségek életében. Talán nem túlzott szentimentalitásból ered ama állítás, hogy oda belépve az embert elkerülhetetlenül valami megmagyarázhatatlan, egyben nyugtató, már-már misztikus érzés tölti el. A vastag, ódon falak és magas mennyezet, a protestáns templomokban az egyszerűség nagyszerűsége, a katolikus-ortodox misehelyen a szentek szobrai és festményei, a kereszten feszülő Megváltó és az őt sirató Anya ábrázata érzéseket hoz felszínre az emberben. A hatás szinte senkinél se marad el; még a vallási élettől magát eltávolítani kívánó ember is érzi, hogy nem egy kastély dísztermében vagy éppen egy barokk múzeumban van, hanem egy annál magasabb társadalmi funkciót betölteni hivatott, magasztos helyen.

A világépítészet nagy könyvében értékes lapokat foglalnak el a római katolikus templomok. A hívek szinte természetesnek veszik a szakrális berendezést, a nagyfokú díszítettséget s azt a valóságot, hogy távoli vidékek, országok vagy akár kontinensek templomai számos jellemzőben megegyeznek a hazai kistelepülések templomával; oda belépve az egyén számára azonnal nyilvánvaló, milyen rendeltetésű helyen is van. A templomépítészetnek ugyanis komoly szabályrendszere van, liturgikus vonásokkal bír, melyeket a tervező feladata a fizika által szabott építészeti lehetőségekkel összhangba hozni. Kevesen tudják, hogy minden egyes szobor, minden egyes kereszt rendeltetést tölt be; szinte semminek az elhelyezése se véletlen. Munkámban az esztétika fogalmi kereteinek vonzáskörében maradván igyekszem makroszinten, de átfogóan, a teljesség igénye nélkül bemutatni a katolikus templomépítészet szabályait, illetve ennek alakulása történetét.

1. A templomon kívüli egyház

A keresztények kezdetben nem rendelkeztek olyan pogány értelemben vett templomokkal, melyek önmagukban is vallásos tisztelet tárgyai lettek volna. Eleve elzárkóztak a templomépítéstől, mert Jézusban látták az elő Isten templomát. Hitték, hogy Isten egyedülálló módon van jelen megtestesült fiában. „Kapcsolatuk az ószövetségi templommal csak eszmei volt, hiszen azt Kr. u. 70-ben már lerombolták, sőt maga a szent város, Jeruzsálem is „mennyei Jeruzsálemként” élt tudatukban, nem történelmi valóságként. Mindazonáltal Jeruzsálem mint „város” és egykori temploma bibliai eszmeeként nagyon fontos lett a keresztények gondolkodásmódjának alakulásában.” (Vanyó 2000, 123) Hitüket a János evangéliumában megőrzött krisztusi kijelentés alapozta meg, melyben Jézus kijelenti, hogy három nap alatt felépíti a templomot, amit a zsidók negyvenhat esztendeig építettek. Az apostoli egyház továbbviszi az idézett templom-gondolatot, de azt a kegyelemmel megszentelt emberre vonatkoztatja: „Isten nem lakik kézzel épített templomokban.” (Csel 7,48) Az ősegyház Krisztus titokzatos testének tekinti magát, ezért lehet az egyház maga is Isten szent temploma. A Szentírásból kiderül, hogy a kőből épített templom csupán jelképe Isten „*élő templomának*”, és befogadója a Krisztusban eggyé váltak közösségének. Az őskeresztények ennél fogva még eljárnak a zsidó templomba, de a kenyértörésre magánházaknál gyűlnek össze. (Vö. Csel 2,46)

2. A gyülekezet háza

A keresztények száma a Krisztus utáni években oly rohamosan növekszik, hogy helybéli igényeik fokozatosan túlszárnyalják a magánházak kínálta lehetőségeket. Felmérve az evangelizáció, valamint a misszionálás reális lehetőségeit, az egyház rákényszerült arra, hogy sokasodó hívei számára templomokat, domus ecclesiae-t, azaz *gyülekezet házát* építsen. Az első ilyen építmény feltehetően a mai Szíria területén épült Kr. u. 240–250 között. Ugyanakkor feltehetően szakrális összejövetelek helyszínéül szolgálhatott az a *jó pásztor ábrázolással* díszített helyiség is, melyet egy ház földszintjén találtak Dura-Europosz nevezetű romvárosban. (Vö. Farkas 2001, 42)

Az egyházüldözések évtizedei alatt a kereszténység leszorult a föld alatt létesített keresztény-pogány temetőkbe, a katakombákba. Ahogy az idézett Farkas Attila-vázlat is fogalmaz, a katakombákban kezdetben nem folytattak liturgikus cselekményeket; azok menedékhely illetve mártírtemető funkciót töltöttek be. A későbbi századokban azonban már misehelyként

is szolgáltak; elsősorban az odatemetett vértanúk sírjai felett mutatták be az áldozatot. Érdekesség, hogy a templomi oltároknak elhelyezett vértanú-ereklyék kultusza is eme hagyományra utal vissza. (Vö. Farkas 2001, 42)

3. Az ókeresztény bazilika²³

Ahogy az eddigiekből is kitűnik, a kereszténység első évszázadaiból nem maradtak, nem maradhettek fenn templomok. Nagy Konstantin császár nevéhez azonban már fűződnek templomépítések. Eme épületek – ahogy az az előzőekben idézett Farkas-jegyzetben sokkal részletesebben olvasható – követték a kor divatos római városépítészeti megoldásait: alapjuk téglalap formájú volt, csarnokterük hajóra emlékeztetett. Méretük lehetővé tette nagyszámú hívő befogadását is. A liturgia vezetője az apszisban²⁴ elhelyezett trónon ült, a hívő közösség pedig az odaállított főoltár előtt állt. A csarnokba a fény a mellékhajók szűk ablakain keresztül áradt be. A tetőgerendázata láthatósága kezdetben hozzájárult az épület sajátos hangulatához; eme gerendákat később arany- és a sötétkék színűre festett kazettákkal fedték, s az apszist mozaikképpel varázsolták hangulatosabbá. (Vö. Farkas 2001, 43)

A keresztény templomok gyakori jellemzője már az ókeresztény idők óta, hogy gyakran kriptaszerű helyiséget, altemplomot építettek az oltár alá, ahol a mártírok földi maradványait helyezték el.²⁵ Az ókeresztény bazilika egyik központi része a keresztlőkápolna, amelyben akkoriban még a Bibliából ismert alámerítéssel kereszteltek. A főbejáratot a római építészetből jól ismert oszlopsor előzte meg, a „hajóba” előcsarnokon át lehetett bejutni. Az egyház legjelentősebb bazilikái a Lateráni bazilika (a mindenkori római pápa székesegyháza), a Szent Péter-bazilika (az apostol sírja felett), a Szent Pál-bazilika (a Vatikán falain kívül) és a Havas Boldogasszony (Santa Maria Maggiore). (Vö. Farkas 2001, 43–44)

Lyka Károly szavait idézve: „A bazilikák mesteri módon tolmácsolják rendeltetésüket. A belépő tekintetét egyenest a templom legfontosabb része, az apszis felé tereli az oszlopsor, az árkádok ritmikus vonala; az apszis maga végig aranyos mozaiktól ragyogva páratlan és nyomatékos zárt háttérrel ad az oltárnak. A diadalív ékes félkör pedig nagyszerű keretet ír a szentek szentje köré. Híven a vallás bensőséges jellegéhez, minden dísz a templom belsejébe vonul, a mindennapi élet hiú vására felé kopár falak fordulnak.” (Lyka 1965, 66)

²³ A bazilika itt nem az ismert építészeti stílust jelöli, hanem a korabeli római középületek elnevezésére utal.

²⁴ Az apszis a templom főhajójának ill. szentélyének félkör alakú lezárása.

²⁵ Ez figyelhető meg egyetemünk városának nagytemploma, az egyébként jóval később épült észak-komáromi Szent András-plébániatemplom oltárkialakítása esetében is.

4. A romanika

A román stílus, ismert nevén a romanika a 11–12. századi középkor legfőbb művészeti, ezen belül építészeti irányzata, mely már az utókor által adott elnevezésében is egyértelműen utal a római népre és birodalomra. Nagy Konstantin óta az egyházi építkezés fellendülése figyelhető meg, amely legfőképpen templom- illetve kolostorépítésben manifesztálódik. Ez a kor a „harcoló egyház” időszaka; az ekkor épült templomok erődítményszerűek, önmagát megvédeni hivatott várra engednek asszociálni a vastag falakkal, lőrésszerű ablakokkal és erőt sugárzó formákkal. Eme építészeti megoldások utalnak az egyház kettős, evilági és egyben túlvilági küldetésére: monumentalitásának és erejének kihangsúlyozására, a hit és a hívők védelmére. Legjelentősebb román épületek közé tartozik a Hildesheim városában található Szent Mihály-templom, a wormsi vagy az ugyancsak Németország területén, Speyerben épített székesegyház. Rendkívüli szépségű a híres, franciaországi Cluny bencés apátsági templom vagy a Sainte-Madelene-templom is.

Az érett romanika jellemzője a két vaskos torony közé zárt nagyméretű előépítmény, a Westwerk, mely a világi hatalom képviselőjének szálláshelyéül szolgált. Ugyancsak megfigyelhető az apszis tornyokkal övezése, növelve ezáltal a szentély méretét (kápolnakoszorúk). A román templom szerkezetileg középhajó-dominanciájú; a fény az oldalfalak emeletein levő ablaknyílásos folyosókról (emporion) ered. A mennyezetet donga-ill. keresztboltozat tartja, a falakat freskóciklusok²⁶ díszítik. A papság és az asszisztencia széksora a fal tövében, míg a szentmise főcelebránsának trónszerű ülőhelye középen található. A térkialakítás és az épület elvi vonalvezetése a lényegi középpontban álló „cibórium-oltár” felé mutat, mely számos esetben baldachinnal díszített. (Vö. Farkas 2001, 46)

5. Gótika

A címben szereplő korstílus elnevezése némi malíciát foglal magába: a névadó reneszánsz ugyanis – melyben az antik világ újrafelfedezése, és annak egy képzeletbeli művészeti piedesztála legfelső fokára való állítása történik – így utal az antikvitást követő középkor általa vélt barbárságát megtestesítő gótok nemzetére, akiknek azonban gyakorlati szinten semmi közük sincs a nevükkel fémjelzett irányzathoz. (Vö. Kelényi 1978, 28)

²⁶ Eredetileg a *Biblia pauperum*: a szegények – értsd írni-olvasni nem tudók – bibliájának funkcióját töltötték be.

„A gótika elsősorban olyan építészeti vívmány, amely technikailag megoldja az épület boltozatának és tetőszerkezetének súlyelosztását. Az eddigi masszív, széles falakra háruló súlyt most a támívek és támfalak segítségével szétosztják. A csúcsív ugyancsak könnyíti az építészeti szerkezetet, ugyanis az épület belső terében a nagyszámú mennyezeti borda az oldalfalak gyámköveire és pillérkötegeire támaszkodik. Így a gótikus szerkezeti elemek, a falak nélkül is képesek önállóan megállni. Ezért az építmény oldalai megnyílnak a hatalmas mérműves ablakok befogadására.” (Farkas 2001, 48)

A gótika korában terjed el az ereklyekultusz, aminek hatására megváltoznak az oltártípusok is. Ez főleg abban jelentkezik, hogy immár a háttal misézést sokkal jobban elősegítő szárnyasoltárokat építenek a templomokba. A szentírási ihletésű vallási témákat festmények, szobrok és domborművek segítségével jelenítik meg. Jellemzően a magasztosság esztétika minősége dominál Jézus, Mária és az angyalok megjelenésének ábrázolásában. A szorosan vett szentírási jelenetek mellett a kor művészei előszeretettel ábrázolják az apokrif irodalom nagyjait, különösen Szent Jakab evangéliumát és Jacobus de Voragine *Legenda aurea* című művének bizonyos jeleneteit is. (Vö. Farkas 2001, 48)

„IV. Orbán pápa 1264-ben az egész világegyház számára elrendeli az Úrnapja megünneplését. A liturgikus szövegek megírását és összeállítását a középkor egyik legnagyobb bölcselőjére, Aquinói Szent Tamásra bizza. Az eucharistia imádása válik a liturgia középpontjává. Az Oltáriszentséget a szentélybe épített „kőtoronyban” őrzik (pasztofórium). A szentségimádásokon és a körmeneteken az ereklyetartóhoz hasonló, díszes Úrmutatókban (monstrancia) hordozzák körül. A többnyire lépcsőkkel megemelt szentély – a klérussal – Isten választottainak mennyei Jeruzsálemét varázsolja a templomhajóban összegyűltelek elé, a nagyszámú és nagyméretű színes ólomüveg ablakon keresztül pedig égi fény árad a templomokba, misztikus érzelmeket ébresztve az aranyozott oltárok, és az oszlopok között imádkozó hívek lelkében. A magán- és a közösségi liturgia számára nagy számban készülnek a gazdagon díszített, kéziratos könyvek, a kódexek.” (Farkas 2001, 48)

6. A reneszánsz

Ahogy azt a dolgozatban már korábban is említettem, a reneszánsz, avagy az újjászületés kora az antik világ újraelevenítését tűzte célul. Szemléltethető ez a kor irodalmának tüzetesebb vizsgálatával, de eme igazságtartalom visszaköszön a szobrászatban, festészetben, zenében és építészetben is. A klasszikus antik világban már megismert és széleskörűen alkalmazott megoldások elevenednek meg ismét, gondolok itt elsősorban az újra divatba jövő oszlopsorok

arányos és szimmetriát árasztó harmóniájára, az árkádokkal és oszlopsorokkal való tagolásra, és olyan korábban bevált eszközök alkalmazására, mint a timpanon, átriumos belső udvar vagy a széles lépcsősorok. Korábbi művészeti korokkal párhuzamba állítva megállapítható, hogy amíg a gótika nagyfokú vertikalitást mutat azáltal, hogy épületei a túlvilág metaforájaként is értelmezhető éggé felé törnek, addig a reneszánsz inkább a mindennapok földhözragadtabb horizontalitását emeli ki. A templomépítészetben is újjászületnek a korábbi idők; újra hódítanak a kupolák, melyek az épületek küldetése fontosságának érzését fokozzák. Vallási-felekezeti szempontból a reneszánsz kor idején csúcsosodik ki az eucharisztia-kultusz; az oltáriszentség őrzésére faragott pasztofóriumokat²⁷ alakítottak ki. Előszóval kerülnek kialakításra a kő mellett fából és márványból épített oltárok is. A reneszánsz kor egyedülálló építménye Magyarország papi fővárosában, az esztergomi bazilikában található Bakócz-kápolna, melynek különlegessége abban rejlik, hogy az „alaprajzában és felépítésében tökéletes harmóniában, architektonikus egységben és szépségben valósulnak meg mindazok a törekvések, amelyeket a firenzei építészek a görög kereszt alakú kápolna tökéletes felépítése érdekében kifejtettek”. (Szász 2002, 63)

A reneszánsz kor művészeinek életszínvonala – napjaink alkotóiéhoz hasonlóan – mecénások és donátorok megrendeléseitől függött. Talán ennek is tudható be, hogy ebben a korban válik divattá az a jelenség, hogy mind a festményeken, mind a szobrokon egyre gyakrabban kerül megörökítésre a megrendelő arcképe, nemegyszer akár bibliai jelenet tényleges résztvevőjeként. Ugyanakkor a templomfalak falfestményekkel kerülnek díszítésre; a temperafestés mellett mind népszerűbbé válik az olajfestés eljárása. A vázolt jeleneteknek további jellemzője, hogy a liturgikusságuk és bibliai mivoltuk ellenére is az evilági szépség és esztétikum megragadói. (Farkas 2001, 50)

7. A barokk

A barokk stílus megjelenése egyenes összefüggésben áll az ellenreformációval, melyet az egyházi terminológia katolikus megújulásnak hív. Ennek kezdete a 16. század közepére esik; a történetírás hajlamos a tridenti zsinathoz kötni. A barokk szakrális épületek jellege a középkorhoz hasonlóan túlmegy a liturgikus áhítatnak való térnyújtástól; a templomok erős propagandisztikus céllal épültek, a hívők meggyőzéséhez és rekatolizációjához kívántak a maguk eszközeivel hozzájárulni. A barokk kor ismert alakja Loyolai Szent Ignác, aki a *Jézus*

²⁷ Elzárható fali fülke templomban kehely és úrfelmutató elhelyezésére.

Társaság megalapítója. Személye templomépítészeti megközelítésből azért fontos, mert a jezsuita rend római rendháza mellett felépülő, Vignola által tervezett *Il Gesu* templom számít a barokk templomépítészet prototípusának; Szent Ignác sírja is eme épületben lett elhelyezve. A barokk szakrális építészetben meghatározó szerepet tölt be a torony megoldása. Kisebb templomok bejárata fölött rendszerint egy, de nagyobb dómok esetében a többszintes, félpillérekkel és féloszlopokkal osztott főhomlokzatnál több torony is megfigyelhető. A kor jellemző díszítőeleme a csiga alakját utánozó volutapár, illetve a homlokzatot díszítő szoborfülke és oromdíszítményt. Az épület gerincéül a főhajó szolgált, amelyre oldalkápolnák és mellékhajók csatlakoznak. A reneszánszban elterjedt kupola használata szintén gyakori, csakúgy, mint a donga- és csehsüveg boltozaté. A templomok mennyezetét illuzionisztikus festmények díszítik. A berendezés folyamata során a mesterek összecsengő kompozíció megalkotására törekedtek, melyhez a stukkók, képek és szobrok is hozzájárulnak. Az épület legelőkelőbb helyét a főoltár tölti be, de ugyancsak előkelő megvilágításba kerülnek a mellékoltárok is. (Vö. Farkas 2001, 52)

Az 1545-ös tridenti zsinatnak komoly eredményei vannak mind dogmatikai, mind liturgikus téren. Megfogalmazzák, hogy „a szent, katolikus és apostoli Római Egyház az összes egyház anyja és tanítója, a római pápa pedig, Szent Péter, az apostolok fejedelme, utódja és Jézus Krisztus helytartója”. (Kránitz 1999, 138) Az eucharisziát – melyet ekkor neveznek el oltáriszentségnek – ezentúl a főoltáron elhelyezett tabernákulumban őrzik, az örökmécsessel jelzett helyen. Gyakoribbá válnak a körmenetek, szentségimádások és litániák is, amelyeken az oltáriszentséget a napkoronghoz hasonló szentségmutatóban – monstrancia – helyezik el. (Vö. Farkas 2001, 52)

8. A rokokó

A barokk stílus szigorúságával szemben jött létre az annál kecsesebb rokokó, mely könnyedséggel párosuló kifinomultságot volt hivatott sugallni. Maga az elnevezés a kagyló szóból ered, s ez egyben utalás is olyan jellemzőire, mint az aszimmetria, a lágyság, lengesség. Építészeti szempontból elsősorban a belsőépítészet terén dominált; előszeretettel alkalmazott kagylómotívumokat, növény- és állatormentikát.

9. A klasszicizmus és romantika

A szenvedélyes barokk stílus alkonya idején, annak mintegy ellenhatásként indul útjára a klasszicizmus, melyben olyan új filozófiai irányzatok nyernek teret, melyek alapvetően összeegyeztethetetlenek a kereszténységgel. Ebből kifolyólag a klasszicizmus nem gazdagította a templomépítészet kultúráját új és sajátos művészeti megoldásokkal. Ennek ellenére a templomépítészet ebben a korban is jelen van, hiszen éppen a császár, Napóleon parancsára épül fel a Madeleine-templom, melynek építészje Barthélemy Vignon volt. Lyka Károly megfogalmazásában eme épület „egy görög templom beleálmódása Párizs háztengerébe. A belső térhatás nagyban különbözik a barokk templomok egymást átható tereinek rendszerétől: minden egyszerűbbé, a rideg nagyság felé törekvővé válik”. (Lyka 1965, 177)

10. A II. vatikáni zsinat után

A római katolikus egyház teljes megújulása megy végbe a II. vatikáni zsinat (1962–1965) során, melynek egyes határozatai a liturgiát, közvetett módon tehát a templomépítészetet is, leginkább annak belsőépítészeti vonatkozásait érintették. Az új szabályrendszer jól észrevehető vonása, hogy a templom alapvetően két, egymással szoros kapcsolatban álló részre osztódik: a papi térre ill. a hívők által elfoglalt területre. E két rész nincs mereven elkülönítve, s a kialakításnál fontos, hogy az utóbbiból megerősítés nélkül lehessen az előbbiben zajló eseményeket követni.

A papi tér, azaz presbitérium középpontjában a hívők által is jól látható miseoltár áll, mely a szentmise második, eucharisztikus részének a színhelye. Mellette található az ambó, ahonnan a szentírási olvasmányok kerülnek felolvasásra, illetve a papi prédikáció is innen történik. A miseoltáron oltárterítő, gyertya, élő – semmiképp se mű – virág van elhelyezve, s keresztnek is kell lennie vagy rajta, vagy a közelében. A berendezés liturgikus feladata, hogy az építészet segítségével is egyértelművé tegye az eucharisztia valóságát. (Vö. Farkas 2001, 56–60)

Ahogy az a misekönyvben is olvasható: „Isten népe, mely a szentmisére összejön, közösségi és hierarchikus jelleggel rendelkezik; ennek a különböző szolgálatokban és különböző cselekményekben meg kell mutatkoznia az ünneplés során. A szent épület tehát már belső elrendezettségében is valamiképpen szemléltesse az ott egybegyűlt közösségnek ezt a jellegét, biztosítsa, mindenkinek a neki kijáró helyet, és segítse elő kinek-kinek saját feladata kellő végzését... Bár mindezeknek a hierarchikus elrendezettséget és a feladatok különbözőségét kell kifejezniük, mégis olyan egybefonódó egységet kell képezniük, hogy abból az egész szent nép egysége világosan kitűnjék. A belső tér és az egész berendezés formája, szépsége

mozdítsa elő az áhítatot és tükrözze az ünnepelt misztériumok szentségét.” (Misekönyv 1991, 257. rendelkezés)

A II. vatikáni zsinat rendelkezése felújítja azon tradíciót, mely szerint az oltáriszentséget – amennyiben lehetőség van rá – külön kápolnában őrizték, mely alkalmas a szentségimádásra és a magán áhítatra. Ha ez nem valósítható meg, akkor az egyes templomok szerkezete és a helyi szokás szerint „az oltáriszentséget vagy az oltáron kell elhelyezni, vagy nem oltáron, de a templomnak igen előkelő és szépen díszített helyén”. (Misekönyv 1991, 276. rendelkezés)

11. A komáromi Szent András templom

Észak-Komárom két, napjainkban is a liturgiát élő katolikus templomnak ad otthont: a város szívében, a Nádor utcán fekszik a már-már dómi hatású, a monumentalitás jegyeit magán viselő Szent András-plébániatemplom, míg a Vág folyótól légvonalban mintegy nyolcszáz méterre kerül el a negyvenezres település kisebb, de a katolikus építészeti standardoknak is kevésbé megfeleltethető Szent Rozália-templom.

Ahogy azt Mácza Mihály *Komárom. Történelmi séták a városban* című könyvében olvashatjuk, a komáromi Szent András-templom története igencsak eseménydúsnak mondható. A jelenlegi helyszínen templomot először 1723-ban kezdtek építeni²⁸, de a hanyag kivitelezésnek köszönhetően az épület csakhamar használhatatlanná vált. Kijavítása 1748-ban kezdődik, de az átépített épület 1763-ban és 1783-is földrengés, 1848-ban pedig tűzvész martalékává válik. Jelenlegi struktúráját a tornyok átépítésével 1896-ban nyerte el; azóta a korábbiakhoz hasonló méretű alakítás nem, csupán renoválás, illetve a háborús találatokból eredő sérülések kijavítása történt. (Vö. Mácza 1992, 26–27) A templom a belváros domináns épülete; impozáns jellege és egy alapos felújítás hiánya már messziről feltűnik a látogatók számára. A tetőtér több, mint két évtizeddel a renoválása után is elfogadható állapotú, de a homlokzat és a tornyok állaga sok kívánni valót hagynak maguk után. Utóbbi mondható el az épület domborműveiről is; állapotuk az életveszélyesség határát súrolja. (2012 telén zajlik a templom Nádor utcai homlokzatának részleges tatarozása. A szerk. megj.)

A templom belülről már a pusztá méreteivel is lenyűgözi a látogatót. A mennyezetfreskók mind tematikájukban, mind színvilágukban a mennyet, a földöntúli lét könnyedségét szimbolizálják. A keresztúti stációk háromszázhatvan fokos szögben vezetik körbe a látogatót, mintegy keretbe foglalva a templom főhajóját, melyet hét mellékoltár szegélyez. Az

²⁸ Korábban, más helyszínen már volt Szent András-templom Komáromban

épületbe belépve tekintetünk azonnal a főoltárra terelődik, mely fehérmárvány-arany kompozíciót valósít meg. A főhajó hosszanti irányban oldalanként három részre osztatik, melyben gyóntatószékek, padsorok ill. mellékoltárok találhatóak. A bejárattól indulva az első leválasztásnál tengelyesen tükrözve egy ill. két gyóntatószék, illetve egy-egy hatalmas mellékoltár áll: a bal oldalon a szent család, míg átellenben, a jobb oldalon egy óriási fakeresztet égbe emelő márványoltár található. Egy vonulattal előrébb, szintén a bal oldalon áll Lourdes-i Szűz Mária oltára, melynek egyedi különlegessége a szobor valódi ruhába öltöztetett jellege. Vele negyvenöt fokos szöget bezárva újabb oltár magasodik, míg az előbbivel átellenben, a túloldalon található a vörös-fehér színvilágot tükröző Jézus Szíve-oltár. A papi térhez közeledve szintén a fő korridorra merőlegesen emelkedik az első világháborúban elesett komáromi katonák emlékére emelt hatalmas emlékoszlop, mellyel szemben szintén mellékoltár áll, a liturgikus nagykereszt mentén. Átellenben található az a Szent István névvel fémjelzett kőoltár, mely képében a szerző azt a pillanatot ragadja meg, mikor a gyermek Jézust karjaiban tartó Mária előtt térdeplő első Árpád-házi uralkodó felajánlja az országot jelképező Szent Koronát a Boldogságos Szűz oltalmába. Innen tovább, a főoltár irányába haladva jutunk el a presbitériumig.

A Szent András-templom liturgikus terének kialakítása nagyrészt követi a II. vatikáni zsinat határozatai során elfogadottakat, azonban ez alól találunk kivételt is. A presbitérium közepén az előírásokhoz híven a szembemiséző oltár található; a kereszt azonban nem közvetlenül annak közelében, hanem az oltártól mintegy öt méter távolságra jobbra, a falon helyezkedik el. Mivel nagyméretű fakeresztéről van szó, az jól látható a templom szinte valamennyi részéből. Az ambó a miseoltár jobbján van, kilencven fokos szöget bezárva a papi asszisztencia számára fenntartott ülőhelyekkel. A miseoltár mögött, mintegy négy méterre annak bal oldalán, található a papi sédes három, szintén az asszisztencia számára fenntartott szék által közrefogva. A papi ülőhely azonban kihangsúlyozottan trónszerű, ami egyértelműen szembemegy az idevágó zsinati rendelkezésekkel. A papi tér összhangban van a templom impozáns méreteivel: bőven kínálkozik hely koncelebrálásra, akár egy tucat pap számára is. A terület kétoldali határolását egy kisebb – kizárólag a húsvéti ünnepek során használt – kápolna és a sekrestye képezi; utóbbi elhelyezkedésének köszönhetően megkönnyíti a kapcsolatot a háttérszeméllyel. A II. vatikáni zsinatot megelőző időkből való áldoztató rács térelválasztóként továbbra is jelen van: mezsgyét képez a presbitérium ill. a többszintes főoltár között.

A többszintes épület emeletei, köztük a karzat és az orgona a bejárattól balra elhelyezkedő, illetve a sekrestyéből induló lépcsőházak valamelyike által közelíthetők meg. Az épület felső

szintjén körkörös irányban a mozgás lehetősége biztosított, bár eme útvonalak a hívők előtt nem állnak nyitva. Ugyancsak lezártak a tornyokba vivő lépcsőutak is.

12. Összefoglalás

A keresztény egyház Krisztus működése óta, már kétezer éve jelen van világunkban. Egyik megközelítésből folyamatosan változik, azonban lényegét tekintve mégis ugyanaz. Történelméről sok ezer oldalas könyvek, elmélkedések, leírások születtek és születnek napjainkban is. Templomépítészeti téren elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen ahány katolikus templom van e föld kerekén, mindnek van egy külön története, mindről hosszan lehetne írni az elmélkedéseket. Szinte valamennyi római katolikus templom megoldásai valamilyen szinten egyediek, elütnek a többitől. Azonban – mint azt feljebb is igyekeztem bizonyítani – vannak dolgok, amelyek változatlanok. Fontos látni, hogy amiért épülnek, amilyen célt be akarnak tölteni az ember életében, az mindig és mindenhol azonos: a szolgálat. Eme szándékot tudatosítva és magunkévá téve nyílhat alkalmunk otthon érezni magunkat Isten házában.

Dolgozatom nagyrészt művészet- és vallástörténeti forrásokra, összefoglalókra épül. Az egyes művészeti korok vizsgálatánál nem érint vitaindító mélységeket, de a célja sem ez volt. Írásom egy kísérlet, mely amellet, hogy alapvető ismereti szinten körüljárja a témát, remélhetőleg kedvet teremt az olvasónak a témában való mélyebb elmerülésre, s esetleg a benne szereplő korszaktények, építészeti megoldások tudatosabb szemlélése a legközelebbi templomlátogatása alkalmával.

Irodalom

Farkas Attila

2001 *Művészettörténeti vázlatok*. Budapest: PPKE.

Kelényi György–Kiss István

1978 *Építészeti stílusok*. Budapest: Móra Könyvkiadó.

Kránitz Mihály

1999 *Alapvető hittan*. Budapest: Szent István Társulat.

Lyka Károly

1965 *A művészetek története*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.

Mácza Mihály

1992 *Komárom. Történelmi séták a városban.* Pozsony: Madách.

Misekönyv

1991 *Misekönyv.* Budapest: Szent István Társulat.

Száraz Miklós György

2002 *Magyarország csodái.* Budapest: Magyar Könyvklub.

Szentírás

2000 *Szentírás.* Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat.

Vanyó László

2000 *Az ókeresztény művészet szimbólumai.* Budapest: JEL Kiadó.

Az 1975-ös Helsinki-folyamat értékelése új szempontok alapján

Vajda Barnabás

Bevezető

Az ún. Helsinki-folyamat során több évig tartó sokoldalú tárgyalások zajlottak, amelyekben 35 állam vett részt: az összes akkori európai állam (kivéve Albániát), plusz a Szovjetunió, az USA és Kanada. A folyamat, amely átfogóan az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ; Conference on Security and Cooperation in Europe, CSCE) elnevezést kapta, Helsinkiben indult 1972-ben, Genfben folytatódott, majd Helsinkiben ért véget 1975 közepén. Az első szakasz, az előkészítő tárgyalások 1972. november 22-én kezdődtek Helsinkiben, és 1973. június 8-ig tartottak. Maga az EBEÉ 1973. szeptember 18-án vette kezdetét Genfben; ez volt a leghosszabb, közel két évig tartó második szakasz, melynek során nyilvános és nem nyilvános értekezletek tömkelegére és aprólékos vitákra került sor a delegáció között. Miután ez a szakasz 1975. július 21-én lezárult, sor kerülhetett az EBEÉ harmadik fázisára, amely a konszenzussal elfogadott Záróokmány ünnepélyes aláírását jelentette az 1975. július 30. és augusztus 1. között megrendezett Záróértekezlet végső eseményeként.

Egy egész sor pozitív nemzetközi tényezőnek kellett hozzájárulnia ahhoz, hogy az 1970-es évek elején egyáltalán napirendre kerülhetett ennek a nagy nemzetközi politikai rendezésnek a terve, illetve hogy az EBEÉ végül 1975-ben eredményesen célba tudott érni.²⁹ A kontextuális történelmi tényezők közül bizonyosan kiemelkedik az 1970. augusztus 12-i szovjet-nyugatnémet szerződés, valamint az 1972. december 21-én ratifikált NSZK–NDK alapszerződés. Azzal szemben, hogy sokáig a Szovjetunió és az USA közti kapcsolat tűnt e tekintetben is a legfontosabb tényezőnek, újabban úgy látszik, Helsinki sikeréhez az NSZK-ból kiinduló Willy Brandt-féle új keleti politika volt a kulcs. (A rendeződő német-német viszony jelentősége Helsinkiben abban a szimbolikus gesztusban is kifejeződött, hogy bár a Finlandia-csarnokban a résztvevő országok a francia ábécé szerint ültek, azonban a két német delegációt az első sorba, egymás mellé ültették.³⁰) A további elengedhetetlen tényezők közé tartoznak Henry Kissinger és Andrej A. Gromiko külügyminiszterek rendszeres találkozásai,

²⁹ A fontosabb járulékos események: 1970. máj. 9. Szovjetunió–Csehszlovákia barátsági szerződés; 1970. aug. 12. Szovjetunió–NSZK szerződés; 1970. nov. 21. NSZK–Lengyelország szerződés a kapcsolatok normalizációjáról; 1972. máj. 26. illetve 1972. dec. 21. NSZK–NDK alapszerződés; 1973. szept. 18. az NSZK és az NDK felvétele az ENSZ-be; 1973. dec. 11. illetve 1974. júl. 11. NSZK–Csehszlovákia szerződés a kölcsönös kapcsolatokról illetve azok ratifikálása; 1974. febr. 11–13. Portugáliában megbukott a jobboldali diktatúra; 1974. júl. 23. Görögországban megdöntötték a katonai diktatúrát; 1974. aug. 8. Nixon lemondott, hivatalba lépett Gerard R. Ford; 1975. febr. H. Kissinger és Andrej A. Gromiko külügyminiszterek kétoldali találkozója; 1975. júl. 15–24. Apollo–Szojuz közös űrprogram.

³⁰ *The Times* 1975. 7. 23., 3–4.

valamint az 1975. július 15–24. között zajlott Apollo–Szojuz közös űrprogram. Közben az egész Helsinki-folyamatot végigkísérte a szervesen hozzáépülő európai interparlamentáris mozgalom, amely úgyszintén Finnországban kezdődött 1973-ban.³¹ Összefoglalóan elmondható, hogy közvetlenül vagy áttételesen mindezek az események hozzájárultak mind a két nagyhatalom, mind az európai államok közti oldottabb viszony fenntartásához, amelyek végül együttesen 1975. augusztus 1-jén a helsinki Záróokmány aláírásához vezettek.

A tárgyalások finisében a két meghatározó nagyhatalom egy sor gesztust tett a másik felé. Kissinger és Gromiko 1975. februári kétoldalú találkozása után Kissinger 1975. július elején még egyszer végigjárta a párizsi, genfi, bonni és londoni helyszíneket, eközben Genfben még egyszer találkozott Gromikóval.³² Ugyanekkor, 1975. július 2-án Brezsnyevék fogadták a USA Szenátusának Hubert Humphrey és Hugh Scott vezette magas rangú (Patrick Leahey, John Culver, James McLure, Robert Morgan összetételű) küldöttségét, amely a legrepresentatívabb amerikai törvényhozási küldöttség volt, amelyet addig Moszkvában fogadtak. A gesztusok nem értek véget a Záróokmány aláírásával: augusztus közepén a Carl Albert képviselőházi elnök vezette újabb kongresszusi képviselőcsoport találkozott a Legfőbb Szovjet, azaz a szovjet parlament tagjaival.³³ Mindezek a találkozók három állandó téma merült fel: Helsinkin kívül a közös űrexpedíció³⁴, valamint a gazdasági kapcsolatok lehetőségei.

A Helsinki-folyamat *korabeli*, valamint *későbbi-utólagos* értelmezései meglehetősen nagy különbséget mutatnak. Leginkább abban, hogy míg a Szovjetunió oldalán kezdettől világos volt az EBEÉ stratégiai célja, addig a nyugati térfélen csak a tárgyalások alatt, jó esetben azok félidejében alakult ki, mit lehet a Szovjetuniótól kicsikarni. Az, hogy a Helsinki-folyamat hogyan fog hatni a kelet-európai antikommunista ellenzékekre, 1975-ben egyáltalán nem volt egyértelmű. Valójában néhány szakértő merész prognózisától eltekintve³⁵ Helsinki korabeli percepciója a nyugati világban túlnyomóan negatív volt. Pl. az ellenzéki vezérré választott és pártelnöki karmait próbálgató Margaret Thatcher 1975 júliusában épp egy, a helsinki megegyezést súlyosan kritizáló beszéddel vívta ki a Vaslédi becenevet (Campbell 2011, 81–82), és köztudott, hogy nem egy korabeli amerikai kommentátor is Kelet-Európa elárulásának tartotta a Zárónyilatkozatot. Nem úgy évekkel később, amikor a trend megfordult, és a mai történetírás számára (tévesen) úgy tűnhet, Helsinki eleve sikerre volt ítélve abban az

³¹ HU OSA 300-30-6, Box 82, Folder: 1507b/Foreign Relations.

³² *The Washington Post* 1975. 7. 1., 22.

³³ *Pravda* 1975. 8. 12., 1.

³⁴ *The Times* 1975. 7. 23., 6.

³⁵ „Ha számonkérjük, megváltoztathatja Európát” – jelentette ki egy George R. Urban által a Szabad Európa Rádióban szervezett ankét során Bruno Pittermann osztrák ex-alkancellár. Mastny 1986, 86.

értelemben, hogy soha nem is követett más szándékot, minthogy békés eszközökkel megdöntse a kommunizmust Kelet-Európában. Ennek megfelelően a Helsinkiről folyó történeti vita tartalma is megváltozott: mára nem arról szól, melyik fél győzött, inkább arról, mennyire járult hozzá az esemény a hidegháború végéhez. (Davy 2009, 2)

Mit tartalmaztak és mit nem a helsinki kosarak?

A több évig tartó EBEÉ-folyamat, tehát a bonyolult és sokoldalú értekezletsorozat végeredménye egy Záróokmány (Final Act, Helsinki Agreement) lett, amelyet minden résztvevő elfogadott és aláírt. Abból a célból, hogy a meglehetősen terjedelmes záródokumentum tükrözze a tárgyalások valós tétjei, valamint hogy a végső szöveg tagolt és érthetőbb legyen, a megtárgyalandó területeket már az EBEÉ középső szakaszától három „kosárra” (basket) osztották.

Az I. kosár *A biztonság kérdései Európában* címet viselte. Ez a fejezet tíz politikai alapelvet fogalmazott meg, és az aláíró államoknak a jövőben ezek szellemében kellett eljárniuk: (1) szuverén egyenlőség; (2) az erőszaktól vagy az erőszakkal való fenyegetéstől való tartózkodás; (3) az államhatárok sérthetetlensége; (4) az államok területi épsége; (5) a viták békés rendezése; (6) a belügyekbe való be nem avatkozás; (7) az emberi jogok tiszteletben tartása; (8) a népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga; (9) az államok közti együttműködés; (10) a nemzetközi jogi kötelezettségek jóhiszemű teljesítése.

Az I. kosár a Szovjetunió szempontjából azért volt fontos, mert azt az igényét fejezte ki, hogy a Nyugat egy nemzetközi fórumon szögezze le, nyilvánosan fogadja el azt az adott területi és politikai rendet, amelyet a Szovjetunió Kelet-Európában 1945 után kialakított. Az I. kosár által szebb nevet kapott az, amit a Szovjetunió de facto amúgy is birtokolt, azaz az EBEÉ résztvevői innentől nem vonták kétségbe, hogy a Szovjetunió ellenőrzése alatt tartja Kelet-Európát. Ez volt a szovjet öröm legfőbb oka: a győztes nagy késéssel, de mégiscsak elérte azt az átfogó európai rendezést, amely a hidegháború beállta miatt 1945 után elmaradt. Helsinki után Moszkva úgy látta magát, hogy ő vált az európai szintér legnagyobb és privilegizált nagyhatalmi döntőnkévé. (Mastny 1986, 7, 9-10, 20)

Bár címében az EBEÉ hangsúlyosan tartalmazta a „biztonság” kifejezést, ennek ellenére a folyamat sokkal inkább politikai ügyekről szólt, mint fegyverekről. Épp ebben rejlett az újszerűsége: a hároméves EBEÉ-folyamat a második világháború óta első ízben foglalkozott a nemzetközi biztonság *nem fegyveres* aspektusaival, ráadásul minden korábbinál átfogóbb módon. (Mastny 1986, 1–2 és 17)

Katonai ügyekkel az I. kosár 2.-es ponttal jelzett része foglalkozott. Ez a fejezet minősíthető a Záróokmány legtisztességesebb részének, amennyiben pontosan azt fejezte ki és arra törekedett, ami a fejezet, sőt az egész EBEÉ-tárgyalássorozat címe volt: az együttműködés kérdéseit és kereteit a *békés Európa* biztonsága érdekében. Ennek megfelelően a dokumentum ezen része főleg az Európa területén megvalósítandó hadgyakorlatok megfigyelőinek kölcsönös cseréjét, valamint az ugyanitt zajló „nagy hadgyakorlatok előrejelzését” szabályozta. A 21 napos előzetes bejelentési kötelezettség minden olyan európai hadgyakorlatra vonatkozott, amelyen 25 000-nél több katona vett részt, és az volt az értelme, hogy általa nehezebbé váljon, hogy az országok hadászati-elrettentő lépésekkel nyomatékosítsák politikai szándékaikat.

A nagyobb horderejű vagy kimondottan hadászati tartalmú katonai megállapodások *hiánya* a helsinki Záróokmányból egyértelműen a Szovjetunió kezére játszott. Az EBEÉ kezdetén a Szovjetunió vonakodott attól, hogy a hadászati-katonai kérdéseket hagyja összekötni a politikai biztonság kérdéseivel. Erre minden oka megvolt, ugyanis javában zajlott az addigi legnagyobb szovjet katonai build-up, az ún. Gorskov-féle tengeri program, amely épp az 1970-es évek közepén kulminált. (Fischer 2005, 242–247) Brezsnyevéknek nem állt érdekükben, hogy szuperhatalmi erejük készülődését bármi megakassza. Ez az akkor kevesek által ismert intenzív katonai fejlesztési folyamat, vagyis a Szovjetunió egyre fokozódó hadászati magabiztossága mellesleg egy újabb érvet jelentett ahhoz, hogy a Szovjetunió elfogadja Helsinki rendelkezéseit, mondván, azokat a jövőben akár erővel is felül tudja írni.

Végül az I. kosár érdekessége, hogy sem akkoriban, sem utólag nem irányult nagy figyelem a 8. alapelvre, amely kimondta: „A népek egyenjogúsága és önrendelkezési joga elvének értelmében valamennyi népnek mindenkor joga van ahhoz, hogy teljesen szabadon, bármikor és belátása szerint, külső beavatkozás nélkül határozza meg belső és külső politikai helyzetét, és belátása szerint valósítsa meg politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődését.” (Németh 2004, 494) 1975-ben minden józanul gondolkodó politikus tudta, hogy ezek pusztán szavak, amelyeknek semmiféle realitásuk nincs, legalábbis a belátható jövőben. Holott fontos szavak voltak, amelyek kifejezték a Nyugatnak és főleg az USA-nak a Kelet-Európa irányában gyakorolt külpolitikai stratégiai alapelvét, amelyet lényegében 1948 óta alkalmazni próbáltak, és amelynek bekövetkeztében (egyéb ráhatás híján) következetesen reménykedtek. Ámde 1975-ben maguk a stratégiák sem gondolták komolyan, hogy a 8. alapelv hamarosan megvalósítható lesz.

A *Gazdasági, tudományos, technikai és életkörnyezeti téren való együttműködés* címet viselő II. kosár a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokról szólt, és tartalmilag elsősorban a

kommunista országok ellen alkalmazott restrikciók lebontását tartalmazta, valamint azt, hogy a keleti országok jobban hozzáférhettek egyes stratégiai exportcikkhez.

A III. kosár a némileg megtévesztő *Humanitárius és egyéb területen való együttműködés* címet viselte. Legnagyobb része az emberek közti szabadabb mozgást, a különböző államokból származó házaspárok kérdését, a könnyebb családegyesítést, a könnyebb professzionális és turisztikai célú kapcsolatokat, valamint az információkhoz (sajtó, rádió, tévé, film stb.) való könnyebb hozzájutást járta körül. Így együtt azonban mindez felesleges körítés volt. A Nyugat stratégiai célja ugyanis itt az volt, hogy a Záróokmány hangsúlyosan az általános emberi és szabadságjogokról rendelkezzen, amit röviden és lényegre törően „az emberek, az eszmék és az információk szabad áramlásaként” lehetett kifejezni.

Ugyanide tartozik, hogy a helsinki Záróokmányra oly jellemző *nyelvi trükközés* jelensége leginkább a III. kosarat terhelte meg. A kommunista országok azért, hogy megpróbálják elkerülni a későbbi felelősségre vonás kínos pillanatait, ebben a kosárban azt az eljárást alkalmazták, hogy a III. kosarat mindenféle egyéb pontokkal zsúfolták tele, olyan problémákat fölvetve, amelyek a kommunista rendszerek társadalmi valóságához képest elhanyagolhatók voltak, de amelyek ballaszt jellegűknél fogva hatékonyan elvonták a figyelmet az alapproblémákról. Ennek következtében a záródokumentum nem a teljesen szabad mozgást, csak az „emberek szabadabb mozgását” mondta ki; nem fogalmazta meg a teljes utazási szabadságot, csak azt, hogy „a magán és a hivatalos célú utazásokat *lehetőség szerint* megkönnyítik”; hogy az aláíró országok a határátlépések „*fokozatos* egyszerűsítésére fognak törekedni” és így tovább.

A III. kosárban volt található a vallásszabadság kérdése is. Ennek azonban annyira nehezen találtak helyet, hogy az végül a III. kosár középső részén, egy pontokhoz nem sorolt, nem is számozott, de formailag elkülönített egységbe került. Ez a (szlovák szövegben 32 szóból álló) bekezdés az egész dokumentum talán legabszurdabb része, mert a következőket tartalmazta: „[*A résztvevő államok*] Megerősítik, hogy a vallásos egyesületek [*a közzétett szlovák szövegben: náboženské kulty*], intézmények és szervezetek, amelyek a résztvevő államok alkotmányának keretei között működnek, valamint azok képviselői, kapcsolatba léphetnek egymással [*sic!*], saját tevékenységi körükben [*v sfére svojej činnosti*] működhetnek és találkozhatnak egymással, és információkat is cserélhetnek.” A szövegben még véletlenül sincs benne, hogy mindezt a hívők *szabadon* tehetnék; illetve önmagában az, hogy mindezt az államok *engedélyt* adnak, kifejezi, milyen viszonyokkal találták szemben magukat a nyugati tárgyalók.

Végül a szakirodalom időnként a IV. kosár megnevezéssel illeti az aláíróknak azt a vállalt kötelezettségét, hogy „a lehető legszélesebb körben közzéteszik a Záróokmány szövegét”. Erre a lépésre többek közt azért volt szükség, mert az aláírt záróokmánynak nemzetközi jogi értelemben nem volt számonkérhető érvénye, amennyiben a dokumentum nem szerződés volt, hanem közös (szándék)nyilatkozat. A IV. kosár elsősorban a kommunista pártok által cenzúrázott Kelet-Európára rótt feladott, igaz, országokként nem egyforma mértékben. Az „információk szabad áramlása” pl. Lengyelországban (ahol ekkor már a Szabad Európa Rádió is szabadon működhetett) sokkal kisebb ügy volt, mint a Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában. Ez utóbbi ország különösen érzékeny volt a nyilvánosságra. A csehszlovák sajtó ingerülten tette szóvá, hogy miközben Csehszlovákiában az A3-as méretű központi napilapok teljes négy oldalon apró betűkkel közölték a Záróokmány szövegét³⁶ összesen több, mint egymillió példányban³⁷, aközben az NSZK-ban csak egy kormány által kiadott bulletin formájában lehetett megvásárolni a szöveget. „A csehszlovák állampolgárok nem tudják, mit csinál éppen most Charles herceg, vagy hogy mit ebédel Rockefeller – vonta le a következtetés a hivatalos Prága. – Azonban a csehszlovák állampolgárok sokkal jobban vannak informálva politikai ügyekben, mint sok nyugati újságíró.”³⁸

Mi volt a Szovjetunió érdeke Helsinkiben?

A mai történetírás úgy látja, a Helsinki-folyamat a szovjet típusú kelet-európai rendszerek sírásójának bizonyult. Annak mérlegeléséhez, miért ment bele a Szovjetunió egy kétes kimenetelű nemzetközi alkuba, legalább három tényezőt kell figyelembe venni.

Először azt, hogy a nagy európai rendezés ötlete a Szovjetuniótól eredt. Molotov külügyminiszter már 1953-ban, közvetlenül Sztálin halála után javasolta valami ilyesmit, azonban konkrétan csak az 1954. január 25. és február 18. között megtartott berlini négyhatalmi konferencián tette meg a javaslatait: „A négy hatalom haladéktalanul intézkedik az európai államok között egy olyan európai szerződés megkötését illetően, amely előmozdítja a *kollektív biztonságot* [...] A négy nagyhatalom megegyezett abban, hogy kezdeményező lépéseket tesz az *európai államok konferenciájának* összehívására.” (Németh 2004, 252–255) A Nyugat ezt akkor elutasította, mert az akciót félrevezetésnek tartotta. Nemcsak azért, mert a szovjetek „kollektív biztonsági” terve elterelte a figyelmet a berlini négyhatalmi tárgyalások fő témájáról (Németország jövőjéről), hanem azért is, mert általa a

³⁶ Szlovákul a pozsonyi *Pravda* 1975. augusztus 7-i száma 3–6. oldalán jelent meg a teljes szöveg.

³⁷ 1 154 000 példányban. HU OSA 300-30-6, Box 109, Folder: 2601a/Propag. Anti-West 1975 [2 of 2].

³⁸ HU OSA 300-30-6, Box 109, Folder: 2601a/Propaganda Anti-West 1975 [2 of 2].

szovjetek ki akarták hagyni a rendezésből az USA-t. (Davy 2009, 18) Ahogy a szovjet javaslatra adott állásfoglalásukban a három nyugati fél fogalmazott: „A szovjet delegáció javaslatai a nyugati biztonsági rendszer feloszlását idézték volna elő, míg a szovjet blokk katonai hatalma Európában érintetlenül maradna.” (Németh 2004, 255) Vagyis 1954-ben a Nyugat szemében egy átfogó európai rendezés csak arra lett volna jó, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában nagyobb biztonságban tudhassa saját illegitim és népszerűtlen uralmát.

A détente hangulata azonban az 1970-es években kedvező légkört teremtett, és a szovjet ötlet immár pozitív visszhangra talált. A második világháború után elmaradt rendezés pótlását elvben az USA is elfogadta. Gerard Ford elnök pl. többször kinyilatkoztatta, hogy az USA számára Helsinki „a Kelet és a Nyugat között a háború után keletkezett szakadék áthidalását jelenti Európában”³⁹.

A második fontos ok az volt, hogy a szovjet oldal, egész pontosan Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár és egyre idősödő pártelit környezete eltökéltek voltak, hogy elérjék a Szovjetunió szuperhatalmi szerepének formális elismertetését. Mind V. Maszty, mind R. Davy úgy látja, Brezsnyev személyes ambíciója és türelmetlensége, hogy megszerezze az áhított jóváhagyást („meg akarta kapni a maga summitjét”) alapvetően befolyásolta a folyamatot. Brezsnyev türelmetlensége erősen rontotta a szovjet tárgyalási pozíciókat (Maszty 1986, 4–5, 107–108), mivel ezt látva a nyugati tárgyalók elkezdtek húzni az idő. És minél elhúzódóbb tárgyalásokba bonyolódtak a nagyszámú küldöttségek (főleg Genfben), annál lehetetlenebb volt a meghátrálás, mivel a Szovjetunió és maga Brezsnyev addigra olyan nagymértékű propagandát vetettek be, hogy nem lehetett volna komoly pozícióvesztés nélkül meghátrálni. R. Davy szerint annak az oka, hogy Brezsnyev egyenesen „a saját presztízst tette föl a helsinki békeprogramra”, az oroszoknak az a téves kiinduló feltételezése volt, hogy az EBEÉ egy olyan, a két szuperhatalom közti gyors megegyezés lesz, amelyhez a több „kis állam” majd sebtében csatlakozni fog (Davy 2009, 3).

Az idő előrehaladtával a szovjet fél semmi mást nem tudott tenni, minthogy *verbálisan* sürgette az eseményeket. A kelet-európai szövetségesekhez puhítgató szándékkal látogató szovjet tanácsadók minden látogatásukkor hangsúlyozták, hogy az EBEÉ-t „minél előbb”, a „lehető leggyorsabban” be kell fejezni, mégpedig annak érdekében, hogy „az együttműködés és a détente Európában visszafordíthatatlan legyen”⁴⁰. A Szovjetunió nagy erőket mozgósított Nyugaton, hogy az ottani „baráti pártok” körében végzett kampány eredményt érjen. Pl. 1975.

³⁹ „To bridge the postwar division between East and West in Europe...” First Semiannual Report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976, pp. viii-ix.

⁴⁰ HU OSA 300-30-6, Box 82, Folder: 1507b/Foreign Relations.

január 23-25. között, a genfi megbeszélésekkel párhuzamosan, a Belga Kommunista Pártot győzködték az EBEÉ fontosságáról, valamint annak „gyors befejezéséről”, az alatt a jelszó alatt, hogy „*Békét és szociális haladást Európában*”⁴¹. A tárgyalások finisében, 1975. március 19-én személyesen Brezsnyev igazította el a Budapesten összegyűlt kelet-európai párfőtítkárokat (a románok hiányoztak), kijelentve: „Sürgetjük a lehető leggyorsabb befejezést, és azt javasoljuk, hogy a csúcstalálkozó június 30-án kezdődjön.”⁴² De még ez a kijelentés is rosszul sült el, mivel utólag látható, hogy a zárókonferencia tényleges időpontja Brezsnyev kezdeményezéséhez képest egy egész hónapot csúszott.

Harmadsorban a szovjet pártvezetés magabiztos volt, hogy bár nem látja pontosan a tárgyalások kimenetelét, képes lesz azt a maga érdekei szerint alakítani. A Szovjetunió küldöttségei a tárgyalások során mindvégig arra törekedtek, hogy a folyamat végén egy általános *egyezség* szülessen, ne pedig egy pontosan körülhatárolt és számonkérhető *nemzetközi szerződés*, amelyet később könnyű lesz a saját érdekei szerint értelmezni. A szovjet küldöttség a majd kétéves genfi huzavona során tette a legtöbbet azért, hogy a III. kosárnak ellenálljon, vagy ha azt az alkupozíciói miatt nem is tudta teljesen megtorpedózni, akkor legalább a várható hatását minimalizálja. V. Mastny szerint Moszkvának ahhoz a hitéhez, hogy a III. kosárnak vagy egyáltalán nem lesz jelentősége, vagy azt majd minimalizálni tudja, nagyban hozzájárult Henry Kissinger, aki 1975 elején négy szemközi tárgyalásokon meggyőzte Gromikót és Brezsnyevet, hogy a „be nem avatkozás alapelve” szerint az emberi jogok területén semmi nem fogja kötelezni az államokat, hogy miként érvényesítik a Záróokmány rendelkezéseit. (Mastny 1986, 107–108)

Milyen érdekei fűződtek az EBEÉ-hez az USA-nak és a többi államnak?

A Szovjetunióval ellentétben kezdetben az USA húzódozott az EBEÉ-től, amire számos oka volt. Közülük az egyik okot az a diplomácia helyzet jelentette, amelyhez a szuperhatalom a hidegháború első húsz évében hozzászokott, ti. hogy az USA előnyben részesítette a *kétoldalú* tárgyalásokat, akár a Szovjetunióról, akár másokról volt szó, s ha lehetett, igyekezett elkerülni az afféle sokoldalú egyezkedéseket, mint amilyenek Helsinki a kezdettől körvonalazódott. Másrészt az USA kormánya és diplomáciája számára az 1970-es évek első fele nagyon nehéz és kudarcokkal terhes időszak volt. Akkoriban nem volt nyilvánvaló, de már zajlott az a folyamat, hogy a vietnami háború kudarcai miatt az amerikai törvényhozás egyre határozottabb beleszólást követelt és kapott a nemzetközi viszonyokat érintő döntésekbe. Ez

⁴¹ HU OSA 300-30-6, Box 22, Folder: 602a/Czechoslovak CP Foreign Relations 1975.

⁴² HU OSA 300-30-6, Box 22, Folder: 602a/Czechoslovak CP Foreign Relations 1975.

új jelenség volt az USA külpolitikájában, és V. Mastny szerint ez volt a döntő tényező, amely nemcsak megváltoztatta az USA hozzáállását az EBEÉ-hez, hanem ez tette egyenesen az USA-t „Helsinki bajnokává” (Mastny 1986, 11). Mindehhez hozzáadódott a Nixon elnök lemondásával előállt helyzet és Gerard Ford elnöksége, amely váltásra épp a genfi tárgyalássorozat közepén került sor. Végül a legnagyobb irányváltást Jimmy Carter 1977 utáni adminisztrációja jelentette, amely váltás következtében az emberi jogok még nagyobb hangsúlyt kaptak az amerikai külpolitikában.⁴³

A Helsinki-folyamat végső kimenetele szempontjából egyáltalán nem érdektelen megemlíteni azt a tényezőt, amelyet az európai országok jelentettek, akik az EBEÉ-ben nagy esélyt láttak saját diplomáciai szándékaik érvényesítésére. Ide tartoztak az egyre izmosodó európai Hatok, illetve 1973-re már Kilencek, továbbá a semleges és az el nem kötelezett államok, akik úgy látták, az EBEÉ keretében nagyobb súlyt kaphatnak szavaik Európa ügyeiben. Ez azt jelentette, hogy azok az országok, amelyek lazábban vagy egyáltalán nem kötődtek az USA vagy a Szovjetunió által vezetett két tömbhöz (pl. Ciprus, Vatikán, Jugoszlávia, Írország) viszonylag sikeresen tudták revolverezni a nagyokat a tárgyalási folyamat alatt. Mindez oda vezetett, hogy a Helsinki-folyamat alatt sorra-másra bukkantak fel olyan partikuláris érdekek (pl. az abortusz legalizációja), amelyekkel érdemben foglalkozni kellett, ha a résztvevők el akarták érni a végső célokat. Az az egész EBEÉ-folyamat alatt alkalmazott konszenzuális megközelítés oda vezetett, hogy a II. kosár gazdasági rendelkezései kapcsán a Közös Piac akkori kilenc tagállama összefogott, és Genfben síkba tömörültek nemcsak a Szovjetunió ellen, hanem gazdasági érdekeik végett bizonyos mértékig az USA ellen is vállaltak bizonyos feszültségeket. E tekintetben a korabeli megfigyelők az EBEÉ ideje alatt egyre fokozódó nyugati szolidaritásról beszélnek (Mastny 1986, 23), ami egybevág azzal a közkeletű nézettel, hogy a Nyugat egysége a hidegháború véletlen, ámde sikeres mellékterméke volt.

Eltérő megközelítések és változó koncepcionális különbségek

Minden tömbökön belüli partikuláris érdek ellenére végső soron a Helsinki-folyamat során a legfőbb állandó törésvonal a Nyugat és a Szovjetunió eltérő érdekei között mutatkozott.

Például önmagának a III. kosár elvének az átültetése sem volt magától értetődő egyik oldalon sem. Nemcsak azért, mert az emberi jogok ügye nyilvánvalóan nem volt a Szovjetunió ínyére, hanem azért sem, mert az államok biztonsága és az individuális emberi jogok közti korrelációt nem volt egyszerű felmutatni. Az I. kosár közérthető volt: a Nyugat elfogadja azokat a

⁴³ *The Washington Post* 1977. 8. 2., 4.

geopolitikai realitásokat, amelyekről a Szovjetunió azt állítja, hogy azok a saját *biztonsága szempontjából* fontosak. A biztonság az oroszoknak ellenőrzést jelent – ez érthető volt. Sokkal elvontabb volt az az elv, hogy a Nyugat az államok biztonságát azoknak az *egyéneknek a biztonságához* köti, akik az államokat alkotják. Ezt utóbbi elvet le kellett egyszerűsíteni pl. arra, hogy egy olyan Európa, amelyben a családok megosztottak, ahol az emberek nem utazhatnak szabadon, vagy ahol nem áramolhatnak szabadon még a hírek sem, az az Európa nem lehet biztonságos. A helyzetet bonyolította, hogy nem egy nyugati ország (mint pl. a diktatúrából épp csak kilábaló Spanyolország, Portugália vagy Görögország) maga is hadilábon állt a tágan értelmezett emberi jogok egyikével-másikával. A Nyugatnak komoly médiakampányt kellett folytatnia azért a nyugati értelmezésért, hogy nem lehet szó további détente-ről nyitottabb nemzetközi kapcsolatok és az emberi jogok tisztelete nélkül.

Másfelől épp a Szovjetunió vezetőinek az eltökélt szándéka, hogy *mindenképp sor kerüljön* egy össz-európai konferenciára, okozta, hogy a III. kosár ötletét, amely nyilvánvalóan a Szovjetunió és összes csatlósa érdekei ellen volt, egyáltalán napirendre lehetett tűzni. A három kosár valódi összefüggése abban rejlett, hogy ha a Szovjetunió azt akarta, hogy a nyugat aláírja az európai status quot, illetve ha a Szovjetunió békét és pénzügyi kölcsönöket akart, akkor el kellett fogadnia, hogy a tőke szabad áramlása nem választható külön az emberek szabad áramlásától ill. tágabb értelemben az individuális szabadságoktól. A nyugatiak természetesen ezt nem mondhatták a szovjet tárgyalópartnereik szemébe. A korabeli nyugati sajtó viszont mondhatta, amivel olyan masszív támogatás teremtődött Nyugaton, amelyet a Szovjetunió propagandája nem tudott ellensúlyozni. Így keletkezett az a korabeli érvelés, miszerint az EBEÉ egy átfogó egyezség, amelyben az I. és a II. kosarak az államok számára fontos szinteket képviselik, míg a III. kosár a szociális vagy közemberi szint. (Mastny 1986, 106)

Miután az előkészítő tárgyalások végére kikristályosodtak a stratégiai álláspontok, egy igen intenzív nyelvi huzavona ill. alkudozás kezdődött a Szovjetunió és a nyugati tárgyalók között.⁴⁴ A nyelvi huzavona tárgyai épp az EBEÉ legfontosabb alapfogalmai voltak: a sérthetetlen állami *szuverenitás*, a határok *megváltoztatása*, az ügyekbe való *beavatkozás* stb. Mindegyikről hosszú vita folyt a tárgyalások során. És nemcsak azért, mert a szovjet oldal minduntalan nyelvi-fordításbeli eltéréseket talált, hanem főleg azért, mert a Szovjetunió és kelet-európai csatlósainak mindegyikhez speciális és érzékeny érdekei fűződtek.

⁴⁴ V. Mastny „semantic haggling”-nek, R. Davy pedig „linguistic chicanery”-nek nevezi a jelenséget. Ld. Mastny 1986, 7. illetve Davy 2009, 9.

A határok megváltoztathatóságának a lehetősége kimondottan nyugati kíváncsiság volt. Csakhogy a nyugati országokon belül is különálló érdekek fűződtek hozzá. Pl. az európai Kilenek, és különösen az NSZK abban volt érdekelt, hogy határaik légiesedjenek; az Ír Köztársaságnak viszont Észak-Írországot, Spanyolországnak pedig a Gibraltárra vonatkozó jogigényét is szem előtt kellett tartania.⁴⁵ A határok békés megváltoztatásának a lehetősége végül bekerült a Záróokmány szövegébe, sajátos módon azonban eléggé súlytalanul került bele. Az elvet ugyanis csak egy helyen, mégpedig az I. kosár elején szögezték le: „[A résztvevő államoknak] Az a véleményük, hogy [állam]határaik megváltozhatnak, összhangban a nemzetközi joggal, békés eszközökkel és egyezség alapján.”⁴⁶ Ezzel szemben a tíz alapelvből legalább négyben (3., 4., 5., 6.) hosszú paragrafusok szólnak az államhatárok sérthetlenségéről, a szuverén államok területi épségéről, az államok közti viták békés rendezéséről, valamint a más országok belügyeibe való be nem avatkozásról. Vagyis végső soron a Szovjetunió elérte, hogy a dokumentumban az vált szó szerint hangsúlyossá, hogy az aláíró országok tartózkodni fognak a határok erőszakos megváltoztatásától, illetve hogy a határok békés megváltoztatása szinte csak egy beleértett (immanens) lehetőségként került be egy alkalommal a Záróokmány szövegébe.

A beavatkozástól való tartózkodás (non-intervention) elvét illetően elsősorban a Szovjetunió és a csatlós kommunista elitek voltak érdekeltek, hogy azt szövegszerűen leszögezzék. A siker érdekében a szovjet küldöttség több nyelvi-szemantikai trükköt is bevetett. A nyugatiak abból indultak ki, hogy az angol *intervention* kizárólag erőszakos-katonai beavatkozást jelent, azaz a Szovjetunióknak nincs mitől félnie, mert ilyesmire nem kerülhet sor nyugati oldalról. A tárgyalópartner viszont tartott ettől a szótól. Ragaszkodtak hozzá, hogy az oroszban a *vmeshatelstvo* szó egy olyan általános fogalom, amely nemcsak erőszakos beavatkozást, hanem békés-politikai beavatkozást is jelenthet, márpedig a Szovjetunió el akart kerülni minden lehetőséget, hogy a Nyugat az ő belügyei iránt érdeklődjön. A be nem avatkozás ilyen értelmezéséhez a Szovjetunió mindvégig ragaszkodott, és Brezsnyev július 31-i záróértekezleti felszólalásában is hangsúllyal szerepelt: „Minden egyes [aláíró] állam esetében [igaz, hogy] senki másnak, csakis az adott ország lakosainak van szuverén joguk, hogy saját bel- és külpolitikájukat alakítsák.” Brezsnyev továbbá így fogalmazott: „A konferencia fő tanulsága [...], hogy semmilyen külpolitika, induljon ki bár ilyen vagy olyan

⁴⁵ A helsinki Záróokmány határookra vonatkozó pontjai sok évvel 1975 után is születtek önkényes értelmezéseket. Az egyik ilyen Margaret Thatcheré, aki – életrajzírója, John Campbell szerint – az 1990-es német egyesítést azzal az érveléssel próbálta lassítani, hogy a Záróokmány *kizárja* a határok megváltoztatásának a lehetőségét. Vö. Campbell 2011, 430–431.

⁴⁶ Ld. az I. a) I. jelzetű részben: „[Zúčastnění štáty] Majú názor, že ich hranice sa môžu meniť v súlade s medzinárodným právom mierovými prostriedkami a na základe dohody.”

elvi meggondolásból, nem engedheti meg magnak, hogy más nemzeteknek diktálja, hogy azok hogyan intézzék belső ügyeiket.” Végül hozzátette: „Ez előtt a kivételes felhatalmazással bíró hallgatóság előtt szeretném nyomatékosan kifejezni a Szovjetunió külpolitikájának és a lenini békepolitikának az egyik elmaradhatatlan vonását, ti. ezek humanizmusát.” (*Pravda* 1975. 8. 1., 7.)

A Szovjetunió álláspontja ebben a kérdésben nemcsak azért volt álságos, mert az ország 1968-ban az egész világnak megmutatta, hogyan kell mintaszerűen beavatkozni katonailag egy baráti ország belügyeibe, hanem azért is, mert az 1970-es években a szovjet aknamunka bőven jelen volt Kelet-Európától Portugáliáig gyakorlatilag mindenütt, a szovjetek által pénzelt kommunista pártok, ún. békemozgalmak, újságok stb. támogatása formájában. Az pedig már csak hab volt a tortán, hogy a terrorista csoportok támogatásának az ügye is a más államok belügyeibe való be nem avatkozást hirdető 6. alapelvbe került: „[A résztvevő államok] Tartózkodnak attól, hogy közvetlen vagy közvetett módon támogatást nyújtsanak olyan terrorista, felforgató vagy más [*sic!*?] tevékenységhez, amely a résztvevő államok államformájának erőszakos megdöntésére irányulna.” Ha törődtek volna vele, mennyit nevezhettek volna ezen a kelet-európai kommunista titkosszolgálatok által támogatott terroristák, mint pl. a Bukaresttől Berlinig konspirációs lakásból konspirációs lakásba mászkáló Carlos alias Sakál, vagy Ulrike Meinhof és csapata, vagy a Vörös Hadsereg Frakció tagjai, akik operatív kapcsolatban voltak az NDK-s MfS-szel (Kellerhoff–Kostka 2012, 202).

Nemcsak a nyelvi huzavonák miatt kellett utólag *értelmezni* a Záróokmány tartalmát. A nyelvi apróságokon túl még három tényezőtől következett, hogy efféle értelmezésre elkerülhetetlenül sor kellett kerülnie. Az egyik a Záróokmány (jogi értelemben) nem kötelező jellegéből fakadt. A másik ok az EBEÉ-tárgyalások konszenzusos jellege volt, ti. a sokféle érdeket addig kellett újra és újra egyeztetni, amíg a szöveget mind a 35 résztvevő elfogadta. A harmadik értelmezésekre készítő tényező azzal volt összefüggésben, hogy a Záróokmány rendelkezései váltakozva tartalmaztak statikus és dinamikus összetevőket. Másként kifejezve, egy részük a múltra, más részük az akkori jelenre, megint más rétegük a jövőre vonatkozott: az I. kosár a status quo *utólagos* elismerését, a II. a reményteljes gazdasági-tudományos együttműködés *aktuális* alapját, a III. pedig az emberek, információk és eszmék szabad áramlásának a *jövőbeli* garanciáját jelentette (Mastny 1986. 9). Mivel az 1975. augusztus 1-jén ünnepélyes körülmények közt aláírt Záróokmánynak nemzetközi jogi értelemben nem volt számonkérhető érvénye, hiszen nem szerződés volt, hanem közös (szándék)nyilatkozat, az egyes síkok összekeveredtek. Nem véletlen, hogy az egyes pontok egyáltalán nem tartalmaztak konkrét teljesítési határidőket.

Ennek megfelelően a Záróokmány szövegét nemhogy értelmezni lehetett, hanem egyenesen azt *kellett* vele tenni. És mindenki értelmezte is a maga módján. Hans-Dietrich Genscher NSZK külügyminiszter még Helsinkibe való elutazása előtt, 1975. július 25-én kijelentette a Bundestagban, hogy „a konferencia nem véglegesítette a status quot Európában”, James Callaghan brit külügyminiszter pedig három nappal később egy bizalmas táviratban üzent meg a brit követségekre, hogy „a nyilatkozat nem szentesíti a politikai és territoriális status quot Európában”. Utólag Ford elnök is sietett megnyugtatót az amerikai közvéleményt, hogy a helsinki dokumentum nem változtat azon a tényen, hogy az USA soha nem fogadja el a balti államok Szovjetunióba való bekebelezését. (Mastny 1986. 85)

Mindezen nyelvi alapú politikai trükközések ellenére a legönkényesebb értelmezőnek – nem meglepő módon – a Szovjetunió bizonyult. Például azáltal, hogy szelektív módon úgy állította be, hogy a határok sérthetlensége és a belügyekbe való be nem avatkozás elvei „kötelező érvényűek”, míg viszont a „III. kosár tartalma további egyeztetés tárgya” lesz (Mastny 1986, 84); vagyis a III. kosarat egy jövőre vonatkozó szándéknyilatkozatnak fogták fel, mint kötelező megállapodásnak. Ezáltal viszont meghazudtolták a 10. alapelv 4. bekezdésében lefektetett rendelkezést, amely kimondta: „Valamennyi fentebb kifejtett elv elsőrendű fontossággal bír, következésképpen egyformán és fenntartás nélkül alkalmazandók.” (Németh 2004, 495) Az augusztusi aláírást követően egyébként Moszkva több találkozón is iparkodott egységes értelmezést átültetni legalább a keleti blokkon belül, legutoljára 1975. december 15–16-án Moszkvában, amikor a hét baráti ország külügyminiszterei kaptak ezzel kapcsolatos eligazítást.⁴⁷

Összefoglalás

A helsinki Záróokmány utólagos értékelését még érdekesebbé teszi, hogy a két fő tárgyalófél érdekei már a hároméves tárgyalássorozat alatt is jelentősen változtak, és még inkább megváltoztak, miután elkezdődött a rendelkezések gyakorlatba ültetése. A gyors győzelemre készülő Moszkva kezdetben arra készült, hogy a nagyvonalakban lefektetett megegyezést utótárgyalások fogják követni, ahol az egyezség részleteinek értelmezése is majd megtörténik. Az eredeti tervek szerint az EBEÉ 1975-ös lezárása után egy konzultatív tanács állt volna fel, amelyben a Szovjetunió domináns szerepet tervezett magának. (Mastny 1986, 5) Csakhogy időközben nagy változás állt be az amerikai álláspontban, amely kapcsán 1973 környékén a szovjet stratégiák még közönyt és érdektelenséget tapasztaltak. Miután rögtön a Záróokmány

⁴⁷ HU OSA 300-30-6, Box 78, Folder: 1504b/Foreign Relations.

aláírása után Nyugaton elkezdődött az utólagos értelmezés (itt általában az I. kosarat értékelték le, a III.-at viszont kihangsúlyozták), azután a Szovjetunió ellenérdekeltté vált abban, hogy a Záróokmány rendelkezéseit, s különösen a III. kosár implementációját nemzetközi figyelem kísérje.

Az USA-ban Helsinki kapcsán elsősorban azáltal változott meg a hangulat, hogy az USA elkezdte tudatosan monitorozni az esetleges vagy várt következményeket. Gerard R. Ford elnök nem hagyott kétséget az amerikai szándékok felől abban az időközi elnöki jelentésében, amelyet 1976 első felében adott ki: „A nyugati orientáció alapján a Nyugat az emberi jogokat illető rendelkezéseknek nagy jelentőséget tulajdonít. Az USA elutasította és a jövőben is el fogja utasítani a hegemonia elvét. Európa politikai arcának befagyasztása helyett a Záróokmány azt a szándékot fejezi ki, hogy Európa újra a nemzetek kontinense legyen, olyan nemzeteké, amelyek maguk választhatják meg sorsukat belpolitikai és külpolitikai kérdésekben egyaránt. [...] Hogy csökkentsük a korlátokat Kelet és Nyugat között, illetve bővítsük a békés kapcsolatokat Európa és Észak-Amerika népei és kormányai között.”⁴⁸ Ez a hang finomabb szavakkal, de lényegileg ugyanazt az elvet fogalmazta meg, amelyet Truman és Eisenhower óta vallott az amerikai külpolitika: hogy Kelet-Európának le kell ráznia a kommunista igát, és vissza kell térnie a civilizált nemzetek sorába.

Források és irodalom

Levéltári források

A tanulmányban a budapesti *Open Society Archives* alábbi alfondjaiból idézek: HU OSA 300-30-6, Box 22, Folder: 602a/Czechoslovak CP Foreign Relations 1975; HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975; HU OSA 300-30-6, Box 77, Folder: 1503/Foreign Relations, Foreign Diplomatic Services 1975; HU OSA 300-30-6, Box 78, Folder: 1504b/Foreign Relations; HU OSA 300-30-6, Box 82, Folder: 1507b/Foreign Relations; HU OSA 300-30-6, Box 109, Folder: 2601a/Propaganda Anti-West 1975 [2 of 2].

Sajtóforrások

A tanulmányhoz az alábbi sajtóforrásokat vizsgáltam: *Pravda*, pozsonyi kiadású kommunista napilap, 1975 január–1975 december; *The Times*, London, July – August 1975; *The Washington Post*, July – August 1975.

Irodalom

⁴⁸ First Semiannual Report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976, pp. viii-ix.

- Aron, Raymond
1990 *Memoires. Fifty years of political Reflection*. New York–London: Holmes&Meyer.
- Blaive, Muriel:
2007 Internationalism, Patriotism, Dictatorship and Democracy: The Czechoslovak Communist Party and the Exercise of Power 1945–1968. *Journal of European Integration History* 13/2, 55–68. p.
- Borhi László
2009 A nyugati nagyhatalmak és Kelet-Közép-Európa 1945 után. *Világtörténet*, ősz-tél, 3–21. p.
- Campbell, John
2011 *The Iron Lady*. New York: Penguin Books.
- Davy, Richard
2009 Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975. *Cold War History* 9/1, 1–22. p.
- Enderle-Burcel, Gertrude–Franszek, Piotr–Stiefel, Dieter–Teichova, Alice (eds.)
2009 *Gaps in the Iron Curtain. Economic relations between neutral and socialist countries in Cold War Europe*. Kraków: Institute of History, Jagellonian University Press.
- First Semiannual Report by the President to the Commission on Security and Cooperation in Europe*. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1976, pp. viii-ix.
- Fischer Ferenc
2005 *A kétpólusúvilág 1945–1989*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Gaddis, John Lewis
2001 *Most már tudjuk*. Budapest: Európa.
2006 *Studená vojna*. Bratislava: Slovart.
- Heimann, Mary
2009 *Czechoslovakia – The State that Failed*. New Haven & London: Yale University Press.
- Isaacson, Walter
2001 *Kissinger életrajz*. Budapest: Panem-Grafo.
- Johnson, A. Ross–Parta, R. Eugene (eds.)
2010 *Cold War Broadcastings - Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*. Budapest–New York: CEU Press.
- Kellerhoff, Sven Felix–Kostka, Bernd von
2012 *Kémek fővárosa, Berlin*. K.n. József Műhely Kiadó.
- Kružliak, Imrich

2006 Západné rozhlasové stanice v boji za slobodu a demokraciu. *Pamäť národa* 3, 92–101. p.

Londák, Miroslav–Sikora, Stanislav a kol.

2009 *Rok 1968 a jeho miesto v našich dejinách*. Bratislava: Veda.

Mastny, Vojtech

1986 *Helsinki, Human rights and European security. Analysis and Documentation*. Durham: Duke University Press.

Michálek, Slavomír

2008 *Rok 1968 a Československo – postoj USA, Západu a OSN*. Bratislava: Historický ústav SAV.

Németh István

2004 *Európa 1945-2000. A megosztástól az egységig*. Budapest: Aula Kiadó.

Wegs, Robert J.–Ladrech, Robert

2002 *Evropa po roce 1945*. Praha: Vyšehrad.

Az ifjú Jókai és a szlovákok

Merva Attila

A korai írások szlovákság-képe

Jókai Mór számos művében, publicisztikai írásában találkozhatunk a szlováksággal. Egyrészt az egyes művei szlovák nyelvi környezetben játszódnak (*Akik kétszer halnak meg, Régi jó táblabírák, Nincsen ördög, Szomorú napok* stb.), másrészt a publicisztikai írások nyomán, melyek főleg 1848–1849 zűrzavaros időszakaiban íródtak. Tanulmányunk ezt a viszonyt próbálja áttekinteni oda-vissza, ugyanis Jókai és a szlovákság viszonya csakis a kölcsönösség kontextusából vizsgálható.

E sorok írója saját olvasói élményeire támaszkodva egyetért Nagy Miklóssal mind a szlovákságot megjelenítő (szlovák nyelvi környezetben játszó) regények kapcsán, mind Jókai ambivalenciáját illetően, mely szerepet játszott a pozitív és a negatív megjelenítés kialakításánál. Mit értünk ez alatt? Nos, Nagy Miklós helyesen mutat rá a nemzetiségek láttatásának fő jellegzetességére Jókainál: ez minden esetben a magyarsághoz való aktuális viszony függvénye! Štúrékkal kapcsolatban pl. a korai művekben (*Hétköznapiak, Szomorú napok*) erős ellenérzéssel viseltetett a szlovák nemzeti mozgalom iránt, pánszláv agitátoroknak tartva a mozgalom képviselőit. (Vö. Nagy 1968, 38–39) Később, 1849. március 7-én örömmel vette tudomásul „a szlovákság visszalépését Štúrék útjáról s a többség cselekvő rokonszenvét a magyar ügygel, amelyet kormány *Néplap* útján kifejtett felvilágosító munkája alapozott meg”. (Nagy 1968, 59)

A fentebb említett ambivalencia ugyanakkor a szerbekkel szemben nem létezett Jókainál. Fried István szerint „ugyanis a szerb törekvéseket, a szerb mozgalmakat inkább pártolta, a szerbek iránt inkább érzett rokonszenvet, mint a szlovák nemzeti mozgalom vezetői iránt, és viszont, a szerb kulturális életből sohasem érték Jókai regényírói művészetét, illetve néhány regényének szemléletét olyan támadások, mint szlovák részről” (Fried 1974, 84). A fentebb említett pánszlávizmustól való félelem főleg a reformkorban erősödik meg, és tulajdonképpen a Monarchia széthullásáig jelen lévő tényező a magyar politikai- és közéletben. (*Ma már történelmi tényként is bizonyítható, hogy Štúr, Hurban és Hodža törekvéseinek semmi közük sem volt a pánszlávizmushoz, Bécs fennhatósága alatt, konföderációs együttműködés jegyében szerették volna megvalósítani törekvéseiket, csak a forradalom leverését követő neoabszolutizmus időszakának kilátástalansága fordította őket az oroszok irányába.* Vö. Kováč 2001, 119–123) Jókai korai művei ezt erőteljesen reflektálják, és ő ezeket a

törekvéseket Kollár és Štúrnek munkájával azonosította. A *Szomorú napok* című regény is ennek a jegyében íródik, az 1831-ben játszódó felső-magyarországi felkelés elsősorban „szláv ajkú” lakosainak kegyetlenkedéseit írja le a krónika nyomán. Nem tudni, mi lehet az oka, de az 1848 nyarán megjelenő regénynek csak az első hat fejezetét közli az *Életképek*, ezután 1856-ban folytatódik, illetve újból kiadásra kerül (az előző hat fejezet korrekciójával egyetemben) az egész regény a *Pesti Napló* hasábjain. Először maga Jókai a keleti szlovákság forradalomhoz való pozitív viszonyával magyarázza a leállást (*Életképek*, 1848 decembere), később viszont a forradalmi viszonyok zűrzavara miatt érzett alkotói válság számlájára írja (1899). Valószínű tehát, hogy regény valóban két részben íródott nyolc év eltolódással, amire az egyes szereplők nevének megváltozása is utalhat, például Zihanyi – Széphalmi stb. (Vö. Szajbély 2010, 83–90)

A korai Jókai-művek, főleg a publicisztikai írások erősen ambivalens jellegűek, és a fentebb már említett magyarokhoz való viszonyt reflektálják. Természetesen Jókai írói-közéleti pályája igazán a forradalommal indul, ám a reformkor gyökereihez erősen kötődik. Nem szabad elfelednünk, hogy nemcsak szépíróként tartjuk őt számon, hanem elsősorban a korszak legtermékenyebb publicistájával állunk szemben (*Életképek*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló* jellemzik ifjú korának állomásait). Maradjunk azonban a kezdeteknél. Jókai korai publicisztikai írásaiban a szlováksághoz való viszony inkább negatív, a Štúr–Hurban–Hodža triumvirátus uszító politikájának köszönhetően. Az érdekek szembenállása miatt azonban a keleti szlováksághoz való viszonya nem ellenséges, sőt örömmel nyugtázza, hogy „felsővidéki szláv rokonaink hazánk és szabadságunk ügyét oly forróan pártolják” (bővebben l. Jókai 1980, 93). Ugyancsak pozitív azoknak a szlovák ajkú lakosoknak a megítélése, akik szembefordultak a Szlovák Nemzeti Tanács (Štúr–Hurban–Hodža) törekvéseivel. Általában az említett triumvirátus, főleg Hurban szlovákokkal szemben elszenvedett vereségeit írja le csípős iróniával cikkeiben. A debreceni *Esti Lapok* hasábjain dicsérő szavakkal illeti például a Tiszolc környéki szláv ajkú köznépet, aki a furfangossága segítségével megfutamította Hurban csapatát. „Az ottani tót népség a legjobb szellemű, és azt mondja, ha kérdezik, miféle nemzet, *ja hovorím szlovenszki, ale ja szom uherszki*. »Tótul beszélek, de magyar vagyok.« Az Isten éltesse!” (Jókai 1980, 88)

Az említett triumvirátushoz és követőihez való viszonya valóban negatív volt. Jókai szempontjából jogosan, ugyanis a Szlovák Nemzeti Tanács tagjait Bécs pénzelte, hogy ezáltal is gyengítse a magyarok törekvéseit, ill. hogy osztrák zászló alatt szlovák felkelőket toborozzanak a magyarok ellen. Ez meg is történt, és Hurban vezetése alatt egy-egy szlovák

csapat az osztrákok mellett harcolt az északi megyékben. Ezek szerepét Jókai enyhe gúnnyal és éles iróniával emlegeti a lapok hasábjain: „Kassán, mikor Hurban bevonult, utána kiabált a nép: »Fazikat drótozni, serpenyőt!«” (Jókai 1980, 157) Többnyire a „vicces” történetek „főhőse” Hurban, aki a legharciasabb tagja volt a szlovák triumvirátusnak. Számtalan élc, gúnyrajz látott ekkor napvilágot Jókaitól, de amint azt fentebb is bemutatjuk, a magyar üggyel szimpatizáló szlovákokról mindig elismerően írt, többnyire az ő „józsanságukat” és „furfangosságukat” állította győztesként szembe Hurbanék törekvéseivel. (Bővebben l. Jókai 1980, 144–145, 152–153, 113, 216) Fejezetünk záró mondataként idézzük Fried István egy gondolatát, amely találóan jellemzi azt a korszakot, amelyben az ifjú Jókai publicisztikai és szépiírói pályája útjára indult. „A reformkor magyarjainak többségében azonban élt és a 19. század második felében még fokozottabb mértékben munkált a pánszlávizmustól való félelem, nem egy »nemzetiségi« intézkedést ennek a félelemnek a számlájára lehet írni. Jókai, aki ekkor még fiatalos hévvel és ugyanannyi tájékozatlansággal vetette bele magát a hírlapi és az irodalmi életbe, elhitte a sajtó tájékoztatását, s későbbi regényeibe alaposan beleépítette.” (Fried 1974, 85)

A visszhangok

Amint azt bevezetőnkben megfogalmaztuk, Jókai szlováksággal való viszonyát csakis a kölcsönösség kontextusában vizsgálhatjuk. Tulajdonképpen mind a magyarság, mind a szlovákság ugyanazt a szakaszt járja be fejlődéstörténete során, mint a többi európai „kis” nemzet. Az önállóságra való törekvés, a nemzeti identitástudat kialakulása azok a jelenségek, amelyek a preromantika és a romantika időszakának kísérőiként vannak jelen a térségben. „A szlovák és a magyar irodalmi romantika nem különbözött a közép-európai romantikus irodalmaktól. Az irodalom és a nyelv alapjait kellett megerősíteni, szorosabb kapcsolatot kellett teremteni a népköltéssel, meg kellett győződni a prozódiai tulajdonságok eredetiségéről, segíteni kellett a nemzeti közösségek kialakítását stb. (Chmel 1980, 37)

A reformkori Magyarországon a fentebb említett tulajdonságok természetesen jelen voltak, de csakis az egységes politikai magyar nemzettudat kialakítását szolgálták, nem véve tudomást a többi nemzetiség hasonló törekvéseiről. Konkrétan ebben az időszakban kezdődik a szlovák irodalom részleges különfejlődése, mely tulajdonképpen napjainkig is tart. Miért beszélünk részleges különfejlődésről? A két nép együttélése során ugyanis lehetetlen a teljes különfejlődés, tekintve, hogy „a tizenkilencedik század egészen a Monarchia széteséséig talán a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok fejlődésének legbonyolultabb, legellentmondásosabb

időszaka. Ide vezethető vissza a politikai averzió, amely a kölcsönös viszonyban más-más időszakokban különféle intenzitást ért el”. (Chmel 1980, 35) Ugyancsak a reformkortól datálható az arisztokrácia (főként a felvilágosult nemesség) nemzeti öntudatának felerősödése, illetve a magyar ügy mellé való állása, amely részint érintette a szlovák nyelvű nemességet is, melynek tagjai ekkortól már teljes magyar nemesi öntudattal rendelkeztek. Láthatjuk tehát, hogy a szlovákság irodalmi-kulturális életének kialakulásánál hiányzik az a mecénási hálózat, amely a felvilágosodást követően egyre erőteljesebben reprezentálódik a magyar kulturális életben. A szlovákság esetében „a nemzeti mozgalom élén álló szlovák értelmiség nem támaszkodhatott a nemességre, és a városi polgárság köreiben is csak csekély támogatásra számíthatott. Az értelmiség, főként az alsó papság, orvosok és ügyvédek érezték a szlovák társadalom fejlődésének ezt a gyenge oldalát”. (Bővebben l. Kováč 2001, 100–101)

Épp Jókai kapcsán merül fel a magyar történelmi regények nemzeti irányba való fordulása, ellentétben pl. Jósika Miklós vagy Kemény Zsigmond regényeivel. A szlovák értelmiség a reformkor végén Jókaiiban a magyar nemzetegyesítésnek és a szlovákság (szlávtság) ellenségének megtestesítőjét látta. Szerintük Jókai erősen mitizál és legendákban gondolkodik. (Vö. Chmel 1986, 47–48) Természetesen a fentebb már említett forradalmi időszak és Štúrék tevékenysége mindjobban mélyítette ezt a szakadékot Jókai és a szlovák irodalom között, annak ellenére, hogy a maguk módján mind a szlovákok, mind a magyarok ugyanazért a célért küzdöttek: a nemzeti önállóság kiharcolásáért. A korabeli szlovák értelmiség mondhatni egésze magyar nevelést, műveltséget is kapott a szláv, német és latin mellett. Maga Štúr is Győrött végzi a középiskolai tanulmányait, ergo a magyar kultúra (nyelv) hatása ab ovo adott volt számára. A korabeli magyar művekkel tehát kapcsolatban álltak a szlovák értelmiség képviselői, sőt Rudolf Chmel szerint „a magyar nemzeti klasszicizmus nemzedékének (Petőfi, Arany, Tompa, Jókai és mások) és a Štúr-nemzedéknek hasonlóak az eszmei-politikai törekvései. Ennek tudható be, hogy a múlt század negyvenes-ötvenes éveiben a műköltészet a magyar és a szlovák irodalomban egyaránt magas színvonalat ért el”. (Bővebben l. Chmel 1980, 38)

A szlovákság (elsősorban az értelmiség) magyar irodalommal és a magyarsággal való szembehelyezkedése a szlovák nemzeti törekvések elfojtása következtében alakult ki, ergo politikai indíttatású. A felvilágosodás kezdeti évtizedeiben még nem került be a politikum a kulturális élet folyamába, és a „felvilágosultak – szlovákok és magyarok – még nem érezték a nacionalista orientáció erőteljesebb nyomását. Párhuzamos fejlődésről és az irodalmi jelenségek bizonyos átfedéséről volt szó”. (Chmel 1980, 32) A reformkor végére egyre markánsabbá vált a szlovák és a magyar irodalmi élet különválása, amely a 19. század

második felére mindinkább elmélyült. A kezdeti különválásban épp Jókai és a 40-es évek játszanak főszerepet, ugyanis „a romantikus stílus a magyar irodalomban tovább élt, sőt Jókai műveiben felvirágzott, amikor a szlovák irodalomban a romantika struktúrája már bomlásnak indult”. (Vö. Chmel 1980, 38)

Nehéz dolgunk van, mivel Jókairól nem találunk feljegyzést egyetlen kortárs szlovák szövegben sem, ezért kell az irodalomtörténeti keretekre hagyatkoznunk. A szlovák szakirodalom nem túlságosan bővelkedik a korszak műveinek interpretációban, ami valahol a magyar irodalomhoz való viszonyát is tükrözi (ebben is bizonyos fokú kölcsönösség figyelhető meg). Maga Vajanský is hasonlóképpen nyilatkozott a magyar irodalomról, miszerint az „nem volt különösebb hatással a szlovákokra, holott Petőfit sokan olvasták és csodálták. Hviezdoslav egyhamar kiszabadult a hatása alól – Banský a hatása alatt maradt, de nem sikerült kibontakoznia. Paulíny csak néhányszor pendített meg vele rokon hangokat. Jókai, hála az Úrnak, nem talált követőkre...” (Bővebben l. Chmel 1980, 102) Láthatjuk, hogy a kortárs szlovák szerzők bizony nem voltak elragadó véleménnyel Jókai munkásságáról. Csak később kezd olvadni a jég, a 19. század utolsó évtizedeiben már elkezdik fordítani egyes műveit, melyeket mindig bizonyos kritikai felhanggal fogadnak a szlovák irodalom képviselői. „A Jókai műve iránti kritikus állásfoglalást nemcsak a történelmi valóság eltorzítása váltotta ki, hanem az irodalmi ízlés változása is. Ennek a nyolcvanas években mindinkább a realista ábrázolásmód kezdett megfelelni. Jókai művei ebben a folyamatban már nem hathattak ösztönzően. Mindenekelőtt széles körű népszerűsége miatt fordították. (Tomiš 2000, 28–29) A 19. század végétől napjainkig egyre több Jókai-mű találja meg az utat a szlovák olvasókhöz, mivel a kezdeti viszonyok negatív hangjai később elhallgattak, és egyre inkább a művekre alapozott interpretáció került előtérbe, amely Jókai szlováksághoz való pozitív viszonyát is többször hangsúlyozta. Ennek vizsgálata azonban már egy következő tanulmány tárgyát képezi majd.

Epilógus

„A szlovák-magyar irodalmi kapcsolatokat társadalmi-történeti kontextusban kell megítélni. Ezen szélesebb keretet értünk, amely magában foglalja az irodalom számára kialakult társadalmi környezetet is. Ez a társadalmi-történelmi kontextus kritérium, amelynek alapján az irodalom „kapcsolati” jelenségeit besoroljuk a társadalmi-történelmi funkciók rendszerébe. Társadalmi-történelmi kontextusban az irodalmak viszonyát és kapcsolatait kulturális jelenségként értelmezzük.” (Chmel 1980, 29) Rudolf Chmel idézete pontosan reflektálja a

tanulmány során végzett tevékenységünket, amely elsősorban Jókai korai írásainak szlovákság-képét, illetve a korszak szlovák irodalmának visszhangjait volt hivatott ábrázolni. A Jókai-szakirodalom ugyan gazdag és sokrétű, de szlovák részről az egyes (akár szlovák tematikájú) interpretációk még váratnak magukra. Jelenleg még feltáratlan Jókai nemzetiségekhez való viszonya (irodalmi kapcsolatai), a monográfiák szerzői is csak az egész részeként vizsgálják egy-egy kapcsolatot. A magyar nyelvű szakirodalom sztereotípiái és részleges lezártága ma már új kutatásokra ösztönzik a szakmát. Nyilasy Balázs tanulmányában az új Jókai-monográfia kapcsán szintén az újabb interpretációk igényét fogalmazza meg. (Bővebben l. Nyilasy 2010, 125–136) Ezekhez szerettünk volna tanulmányunkkal hozzájárulni, illetve a jövőbeli kutatások lehetséges irányait kijelölni.

Irodalom

Chmel, Rudolf

1980 *Két irodalom kapcsolatai*. Bratislava: Madách Kiadó.

1986 *Paralely a konfrontácie*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.

Fried István

1974 Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 78/1, 84–87. p.

Jókai Mór

1980 *Cikkek és beszédek III. kötet, (1849. február 9. – 1849. július 6.)*. Szerk. Lengyel Dénes és Nagy Miklós Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kováč, Dušan

2001 *Szlovákia története*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Nagy Miklós

1968 *Jókai – regényíró útja 1868-ig*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Nyilassy Balázs

2010 A Jókai-probléma és Szajbély Mihály monográfiája. *Partitúra* 5/3, 125–136. p.

Szajbély Mihály

2010 *Jókai Mór (1825–1904)*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Tomiš, Karol

2000 *A magyar irodalom a szlovák kultúrában I., 1860–1918*. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV, Ústav svetovej literatúry SAV.

Kosztolányi Dezső költészetének alapvonásai Történeti-poétikai vázlat

H. Nagy Péter

A *Nyugat* folyóirat köré csoportosuló alkotók közül – poétikai és történeti értelemben – Kosztolányi Dezső (1885–1936) életműve válik a 20. századi irodalmi folyamatok további alakulásának legfontosabb ösztönzőjévé. A művészet státuszáról vallott nézetei, szubjektumfelfogása és nyelvszemlélete egyaránt kiemelik esztétikai látásmódját a kortárs horizontból. Nemcsak a didaktikus közéleti és politikai költészet, de Ady küldetéstudata, messianisztikus szempontrendje és Babits morális attitűdje is távol áll tőle. Ugyanakkor hagyományhoz való viszonya is folyamatosan leépíti az uralkodó (főként a tradíciót elutasító) szereplehetőségek instanciáit. Vagyis míg indulása elhelyezhető a klasszikus modernség domináns kérdésirányai között, addig mind a lírában, mind a prózában az avantgárd utáni modernség (későmodernség) tapasztalataiig jut el. Elmondható tehát, hogy a modernség eme két fázisa között – egyébként Rilke életművéhez hasonlóan – elsősorban Kosztolányi poétikája teremt kapcsolatot a folytonosság jegyében. Az alkotásaival való szembesülés éppen ezért elengedhetetlen feltétele a jelenkori irodalmiság megértésének is. (Az 1935-ben megjelenő *Összegyűjtött költemények* utolsó ciklusa, a *Számadás* a lírai életmű – és az egész magyar költészet – talán legszebb darabjait tartalmazza.)

Kosztolányi első verseskötete, az 1907-ben megjelent *Négy fal között* a kibontakozó esztéta modern látásmód egyik jelentős teljesítményének számít. A kötetben helyet kapó alkotások mindenekelőtt a 19. századi szimbolizmus és a vele párhuzamosan jelentkező parnasszizmus hagyományára épülnek. A versek egy csoportja az előtérbe kerülő lírai én alakzata köré szerveződik, a beszélő tapasztalatát artikulálja; míg több darab inkább leíró jellegű beszédpozíciót alakít ki. A kötet egyik domináns versformája az említett két poétikai formációra is jellemző szonett. Megfigyelhető mindezek mellett, hogy Kosztolányi első verseskönyvében nagy jelentőségre tesz szert az irodalmi hagyomány feldolgozása, illetve különböző irodalmi párhuzamok kialakítása (pl. Platón, Ovidius, Dante, Byron stb.). A kötet tematikus ciklusai közül érdemes kiemelni a *Magyar szonettek* címűt, amely a hagyományos zárt forma és a tradíció, a történelem képleteinek összjátékát valósítja meg mint a lírai megszólalás előfeltételét.

Kosztolányi költészetének alakulásában fontos pozíciót tölt be két, egymásra is reflektáló versfüzére: *A szegény kisgyermek panaszai* és *A bús férfi panaszai*. Az előbbi 1910-es megjelenése után is folyamatosan bővül, 1923-ban nyeri el végleges formáját; az utóbbi 1924-

ben lát napvilágot, de több darabja korábbi kötetekből származik. *A szegény kisgyermek panaszai* egy olyan kettős látásmód mentén szerveződik, melyben a beszélő, a lírai én pozíciója és a gyermek tekintete kap hangsúlyt. A kompozícióban ez folyamatos egybejátszások és szétválások sorozataként jelenik meg (pl. „A tó, a tó! az eleven poézis, / fölötte az ég – s összefoly a két víz – / egymásbaolvad – tág gyerekszemekkel / föl- fölmeredve nézem néma reggel”). E polifóniában tehát egyenrangú funkciója van a két perspektívának, s ebből következően Kosztolányi alkotása jelentős lépés a szerepekre bomló én poétikai megvalósulása felé. *A szegény kisgyermek panaszainak* nyitányában megfogalmazódik e kettős látásmód távlata is, hiszen a beszélő első hasonlata a halál pillanatára irányítja a figyelmet: „Mint aki a sínek közé esett... / És általérzi tűnő életét.” Ezek szerint a múlttal való szembesülés, az én másként való megtapasztalása és az emlékezet lesznek azok a főbb szervezőelvek, melyek a halálhoz mért lét perspektíváit irányítják. Ugyanakkor a képek, emlékek felidézése nem követ határozott kronológiát, hanem a képzelet ugrásait követi. Vagyis a perspektívák egymásra vonatkozása képezi a kompozíció alapját, nem pedig valamely külső vonatkozási rendszer. Összefügghet ezzel az is, hogy a versfüzér folytonosságát – az impresszionizmusra jellemző – színek, hangulatok, szituációk stb., illetve szinesztéziák, metaforák láncolata biztosítja. Ugyanakkor *A szegény kisgyermek panaszainak* egyes részei (pl. a „Mostan színes tintákról álmodom” kezdetű) az írás aktusával kötik össze a fent említett sajátosságokat, vagyis magának a szövegnek az íródására is utalnak. Mindezek mellett fontos lehet, hogy Kosztolányi alkotásának záró része (a gyermek elbúcsúztatása, a férfikor nyitánya) körkörösé alakítva a kompozíciót visszaatal a halál motívumára; a „semmiség” alakzatán keresztül pedig megelőlegezi a kései művek egyik centrális tapasztalatát (pl. *Ének a semmiről*).

A bús férfi panaszai is mindenekelőtt az idővel való szembesülés és az emlékezet működése mentén szerveződik. A versfüzért folyamatosan átszövik *A szegény kisgyermek panaszaira*, illetve a múltra (Kosztolányi eddigi költészetére) való utalások: pl. „Húsz évesen arról daloltam, ki kisgyermekként égre kelt, / most éneklek húsz éves másom, ki egykor erről énekelt.” A kompozíció egyik érdekessége, hogy a lírai darabokat megszakítják olyan hosszabb részek, melyek az epikusság irányába mutatnak (ilyen pl. a „Most elbeszélem azt a hónapot, / mikor torokgyíkban feküdt fiam” kezdetű betét). *A szegény kisgyermek panaszaihoz* hasonlóan *A bús férfi panaszai*ban is több olyan részlet bukkan fel, mely a kései Kosztolányi-lírában nyeri el funkcióját (pl. a „Nem félek a haláltól, mert tudom, mi. / Olyan, akár a többi földi holmi” sorok utalhatnak az *Ének a semmiről* problematikájára). A két ciklus együttes olvasásakor érdemes felfigyelnünk arra is, hogy a perspektívák mellérendelő

viszonya modalitásbeli különbözőségükkel társulhat. Vagyis elképzelhető e versfűzerek olyan értelmezése is, mely a gyermeki és a felnőtt látásmódokhoz értékszerkezeteket rendel hozzá (pl. az idealizálás és a kiábrándultság stb. tematikája alapján).

Kosztolányi klasszikus modern lírájának egyik legkiemelkedőbb darabja a *Nyugat* 1917. januári számában, majd a *Kenyer és bor* című kötetben megjelent *Boldog, szomorú dal*. A vers megalkotottságának ellentétező szerkezetét már a cím oximoronja is jelöli. Ugyancsak erre utal a költeményt tematikusan is kettéosztó „De” fordulat. Ily módon a vers első felében a beszélő leltárszerűen sorolja elért javait a hétköznapi dolgoktól kezdve költészetének elismertségéig. Az egyes tematikai részeket a „van” ige vezeti be, köti össze (pl. „Van már kenyérem, borom is van, / van gyermekem és feleségem. [...] Van kertem, a kertre rogyó fák / suttogva hajolnak utamra” stb. stb.), ami egyben rájátszás Berzsenyi *Osztályrészem* című versére (ott: „Van kies szőlőm, van arany kalással / Biztató földem” stb.). A vers második felében a leltárt felváltja a beszélő éjszakai tevékenysége: a vágyott, elérhetetlen „kincs” keresése. Ezzel párhuzamosan a két rész retorikája és hangneme szintén eltér egymástól. A költemény zárata e folyamatok összegzéseként is olvasható: „Itthon vagyok itt e világban / s már nem vagyok otthon az égben.” Ezek szerint a beszélő identitását egy olyan kettősség határozza meg, mely a földi javak/kincs, van/nincs, polgári értékek/magánszféra, evilági létezés/égi kötődés, ifjúság/halálba hanyatló lét, múlt/jelen, nappal/éjszaka, valóság/álom, felszín/mélység stb. ellentétében körvonalazódik. A vers értelmezésének egyik központi kérdése lehet, hogy a konkretizálható javakkal szemben miként határozható meg a „De” fordulat utáni szituáció, illetve a konkretizálhatatlannak tűnő „kincs” alakzata.

Érdekes játéktere a versnek, hogy a *tematikus* ellentétek újabb *retorikai* ellentétekre nyitnak horizontot. Például a leltárszerű első rész kifutásában a következőt mondja a beszélő: „Mit eldalolok, az a bánat / könnyekbe borít nem egy orcát / és énekes ifjú fiának / vall engem a vén Magyarország.” Fontos lehet itt, hogy a jelen idejű „eldalolok” tárgya „bánatként” azonosítódik, vagyis visszautal a címre. Kérdéses viszont, hogy ebben az esetben a vers melyik részére vonatkoztatható ezen állítás. Nem zárható ki olyan értelmezés, amely éppenséggel a költemény első felének katalógusát illetné a szomorúság, bánat jelzőkkel. Ebben az esetben viszont arra a következtetésre juthatunk, hogy vagy eldönthetetlen, a vers/dal melyik része a boldog és melyik a szomorú; vagy elképzelhető: két egymásba játszó minősítéssel kell számolnunk. Azaz a vers egyik része sem tekinthető önmagában boldognak vagy szomorúnak (a cím az ellentét mellett a mellérendelést is megengedi: *egyszerre* boldog és szomorú dal). Ekkor azonban érdemes feltennünk a kérdést, vajon a második rész tapasztalata egyértelműen negatív-e. Hiszen ha a leltárhoz való viszony összetett lehet, akkor

a kincskeresés is részesülhet a boldogság komponenseiből. Vagyis arra kell utalnunk, hogy ez utóbbiak szerint a vers második felének tapasztalata, a megtalálhatatlan kincs folyamatos keresése is átminősülhet pozitívummá. Ezt erősíti egyébként az is, hogy az önmagukban negatívnak tetsző állítások (pl. „gyötrődve, halálba hanyatlón”) a „kincs” önmagában pozitív kicsengésével kerülnek kapcsolatba (s ez egyben újabb, de retorikailag már magyarázható ellentéteket eredményez). Ugyanakkor fontos lehet az is, hogy a vágyott „kincs” a régiség attribútumát viseli magán és összekapcsolódik a beszélő időbeli megalkotottságával („valaha mit akartam”). Azaz mivel a beszélő dalolóként és kincskeresőként is meghatározza önmagát és összekeveri értékszempontjait, lehetséges, hogy a vágyott „kincs” valamely körvonalazhatatlan költészeti szituáció megtalálásának igényeként nyerhet allegorikus értelmet. Tehát feltehetően a szövegbeli beszélő rögzíthető identitásának megalkotását egy allegória zavarja: a „kincs” alakzata, amely egyszerre konkrét és konkretizálhatatlan, szimbolikus és materiális. Többértelmű retorikai funkció, amely magát az olvasást is jelölheti: a befogadó (énként) azonosulva a versbeli beszélővel keres valamit a költeményben, ami nincs ott (vö. kincs/nincs rím). Ami lehetséges, hogy éppen a konkrét viszonyok, jelentések magyarázata. Ebből a szempontból a *Boldog, szomorú dal* zárata sem lehet egyértelmű: „Itthon vagyok itt e világban / s már nem vagyok otthon az égben”; hiszen az „e világ” a vers összetettségét (a vers „világát”) is jelölheti, olyan retorikai funkcióként határozva meg az „ént”, amelyet a szöveghez való viszony sokrétűsége hoz létre. Kosztolányi ezen alkotásának többértelműsége és poétikai komplexitása szintén előlegezi a *Számadás* egy-két versének a klasszikus modernség látásmódját újraértelmező tapasztalatát.

Kosztolányi költészete a '30-as évek elején olyan szemléleti változásokon megy keresztül, melyek a századelő látásmódjától való eltávolodásként értelmezhetők. Túlzás nélkül állítható, hogy a *Számadás* verseit nemcsak az életmű, hanem a modern magyar líra egyik csúcsteljesítményeként kell számon tartanunk. A ciklusban többek között olyan híres alkotások kapnak helyet, mint az *Esti Kornél éneke*, a *Marcus Aurelius* vagy a *Hajnali részegség*. A továbbiakban azonban három olyan vers tapasztalatára térnénk ki, melyek alapján horizont nyílik az (elsősorban József Attila és Szabó Lőrinc nevével fémjelezhető) későmodernség némely kérdésirányára.

József Attila *Kosztolányi Dezső* című tanulmányában a *Számadás* egyik alkotásával jellemzi Kosztolányi lírájának néhány sajátosságát. Az általa „kis remekműként” aposztrofált vers az *Őszi reggeli*. A tíz sorból álló költemény az őszi gazdagságának („ékszer”, „pompa”), az őszi táj látványának („a fák [...] intenek”) és a beszélő szituáltságának (halálközelség: „Jobb volna élni”) összjátékára épül. A vers metaforikáját meghatározza a gyümölcs–drágakő párhuzam:

„Ezt hozta az ősz. Hús gyümölcsöket / üvegtálon. Nehéz, sötét-smaragd / szőlőt, hatalmas, jáspisfényű körtét, / megannyi dús, tündöklő ékszerét.” Egyfelől tehát a természeti - ásványi átalakulás uralja a vers indítását. Szintén fontos szerephez jut a költemény végén felidézett természeti kép megszemélyesítése: „Ámde túl a fák már / aranykezűkkel intenek nekem.” Másfelől tehát a természeti–emberi átalakulás lesz hangsúlyos a zárlat retorikájában. Ugyanakkor mindkét rész jelképzésében központi funkciót tölt be a „pompa” illusztrálása (ékszer, arany). A két átalakulást összekötő egyik mondat („Vízcsöpp iramlík egy kövér bogyóról / és elgurul, akár a briliáns”) szintén utal erre a „briliáns” alakzatán keresztül. Ezek mellett fontos lehet, hogy a részletek a szépséget magát is jelölhetik (amennyiben az idézett metaforák sora felkelti ennek látszatát). Sőt, a zárlat előtti mondat ugyancsak erősíti ezen analógiát: „A pompa ez, részvételen, derült, / magába-forduló tökéletesség.” Hiszen az őszi tapasztalat szépségének summázataként értelmezhető. Ugyanakkor ez utóbbi kijelentés a vers önkomentárjaként is olvasható, és ezáltal annak öntükröző potencialítására irányíthatja a figyelmet. Vagyis a költemény önmagának értelmezője is egyben. Fontos persze, hogy Kosztolányi eme alkotása az őszi gazdagság mellett a halál közelség tapasztalatát is jelöli. A leíró részletek, átalakulások után megjelenő én kifejezetten saját végességére ismer rá: „Jobb volna élni. Ámde [...]” Vagyis a pompa és az élettelenység összekapcsolása, az átesztétizált haláltudat átminősülhet a beszélő saját időbeliségére adott válaszává. Az *Őszi reggeli* tehát nem feltétlenül az impressziók, szimbólumok, együttállások stb. tapasztalatának kölcsönöz hangot, hanem inkább a szubjektum történetiségének megkerülhetetlen allegorikusságát juttatja szóhoz. Nem feltétlenül a látvány és a vers önazonosságát állítja, hanem a beszélő viszonylagosságán át az időbeli szekvenciák ismétlődését helyezi kilátásba: „Ezt hozta az ősz... [...] Jobb volna élni.” Azaz az élettelen szépség és a jelenlévő halottság alakzataként jeleníti meg a nyelv mozgásainak kitett (történeti) lírai alanyt. Ugyanúgy emlékezteté nyilvánítja, mint ahogyan a látványra is csak az emlékezet utal vissza (az ősz hozadéka múlt idejű). Kosztolányi alkotása ezek szerint igencsak provokálja a hozzá való viszony megalkothatóságát: kérdésessé teszi annak időtől való függetleníthetőségét. Az *Őszi reggeli* tehát egyrészt a vers a versről képletét előlegezi és újraszituálja annak tradicionális alakzatait, másrészt horizontot nyit a lírai szubjektum funkciójának nyelvi természetére.

A *Számadás* egyik legjelentősebb darabjaként tartható számon a *Halotti beszéd*, amelyből szintén kiolvasható Kosztolányi személyiség-felfogásának némely vonása. A vers címe és indító megszólítása („Látjátok feleim”) felidézi legelső összefüggő szövegű nyelvemlékünket, az 1200 körül keletkezett *Halotti beszédet*. Ezáltal a hagyományra és magára a nyelvre mint eredetre irányítja a figyelmet. Ugyanakkor Kosztolányi verse Rupert Brooke *The Great Lover*

című költeményét is idézi (amelynek fordítását *Aki nagyon szeretett* címmel éppen Kosztolányi készíti el), vagyis a lírai beszédszituáció kialakítását szövegek közötti viszonyhálózatként is színre viszi. A *Halotti beszéd* emellett az ember egyszerűségét és megismételhetetlenségét állítja: „Okuljatok mindannyian e példán. / Ilyen az ember. Egyedüli példány.” A vers tulajdonképpen ennek az összefüggésnek a kifejtéseként, variációsoraként olvasható. Ugyanakkor az ember *önmagában* való értékességének tapasztalata rendkívül közel áll Nietzsche szubjektumképletéhez, mely szerint az egyedi, autonóm világgal rendelkező szubjektum képes belépni a sokféleség tagolta közösségbe. Az „ego an sich” értékeinek felismerése Kosztolányi ezen alkotásával veszi kezdetét a magyar modernségben. (Nem szabad összetévesztenünk ezt a felfogást pl. Ady én-lírájával, ahol a felnagyított szubjektum *típusként* jut szóhoz és nem egyszerűsége, hanem kiemelhetősége kap hangsúlyt.) A vers indítása emellett visszautal a *Boldog, szomorú dal* problematikájára is, hiszen a „kincs” alakzatával jelöli a szubjektumot: „De nincs már. / Akár a föld. / Jaj, összedőlt / a kincstár.” A kincs/nincs rímpár szerepeltetése alapján a *Halotti beszéd* a *Boldog, szomorú dal* értelmezőjeként is olvasható, megerősítve az egyedi létezés tapasztalatát. Erre ugyancsak utal az itt is szerephez jutó katalogizáció, melynek kifutása azonban szintén az egyszerűséget emeli ki: „A homlokán feltündökölt a jegy, / hogy milliók közt az egyetlenegy.” Ugyancsak összekapcsolja a két költeményt a halál felől megfogalmazható képletek alkalmazása. A *Halotti beszéd* azonban nem a dal ellenpontoszó szerkezetén, hanem a beszéd összetettségén és a beszédszituáció ismétlődésén (temetési beszéd) keresztül alkotja meg tárgyát. A vers utolsó versszakának érdekessége, hogy a mese retorikáját imitálva újabb műfaji kódhoz rendeli hozzá a halott emlékezetét. Majd önmaga emlékművévé avatja a halott szubjektumot, élőként villantva fel emlékét (retorikailag ugyanabba a struktúrába írva be a jelentőt és a jelentettet): „Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra, / mint önmagának dermedt-néma szobra. / Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer. / Hol volt, hol nem volt a világon, egyszer.” Az individualitás ilyen jellegű értelmezése, az ember egyediségének nem külső instanciákhoz mért, hanem önmagában való értékessége, a szubjektum egyszerűségének emlékét megalkotó beszéd funkciója és a szövegek közötti kapcsolatok alakítása alapján Kosztolányi *Halotti beszéde* elhelyezhető a modernség látásmódját megújító nagy versek sorában.

A *Számadás* talán legismertebb és legtöbbet idézett darabja a cikluszáró *Ének a semmiről*. A vers első sorainak szokatlan hármassríme (elejtem/elfelejtem/rejtem) minden bizonnyal Ady *Nem feleltem magamnak* (1916) című költeményét, annak hangzasképletét eleveníti fel („Bizony, lelke, / Én az Életet elejtem, / Én magamat már elrejttem. // Ki nem „fejtem”: / Megint rossz szó. Elfelejtem. / Ezt és mindent. Nem feleltem / Magamnak”). Kosztolányi

darabja tehát jelölt intertextuális viszonyba lép Ady említett versével, ennek továbbbírásaként értelmezhető. Az *Ének a semmiről* úgy utal vissza az Ady-vers önmagára reflektáló szubjektumára, hogy tudatosítja annak önmegértésbeli akadályait. Nemcsak az önkimondást célzó vallomástétel ellehetetlenülését ismeri fel, hanem más választ ad az ott körvonalazódó (időközben új távlatba került) kérdésre: „Amit ma tartok, azt elejtem, / amit ma tudtam, elfelejtem, / az arcomat kezembe rejtem. [...] Ha félsz, a másvilágba írd át, / verd a halottak néma sírját, / tudd meg konok nyugalomuk íráját, / de nem felelnek, úgy felelnek, / bírjuk mi is, ha ők kibírják.” Kosztolányi verse tehát azért értelmezhető egy újfajta önmegértés tapasztalataként, mert saját kérdező-horizontjának kialakítását nem a szubjektivitás önkényes döntésével kapcsolja össze, hanem egy már létesült hagyomány beszédén keresztül teszi próbára. Az *Ének a semmiről* így módon a tradícióval folytatott párbeszédben láttatja a lírai önmegértés lehetőségét. Miközben maga a hagyomány is új összefüggésbe kerül, értelmezett formában válik az új választ kiváltó tapasztalattá. Már látható, hogy a *Számadás* zárlatának költészetfelfogása és a lírai szubjektum újraszituálásának későmodern igénye mennyire távol kerül az Ady-típusú „Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolga” (*Hunn, új legenda*), vagy a Babits-féle „Nem az énekes szüli a dalt: / a dal szüli énekesét” (*Mint forró csontok a máglyán...*) jellegű szereplehetőségektől. Túlzás nélkül állítható tehát, hogy éppen e Kosztolányi által nyitott horizont válik a 20. századi magyar költészeti tradíció egyik legfontosabb további ösztönzőjévé, a kérdések és válaszok korszerű újraértésének előzményévé.

Irodalom

Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony: Kalligram 2010.

Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály szerk. *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Budapest: Anonymus 1998.

Szocialista iparosítás és várostervezés Vágsellye példáján⁴⁹

Gaucsík István

A szocializmus időszakának társadalmi és gazdasági változásai nem hagyták érintetlenül Dél-Szlovákiát sem, mely a 20. század első felében kisvárosi kereskedelmi-pénzügyi központokkal rendelkező, mezőgazdasági termelésre szakosodott régió volt, ahol a század második felében döntő társadalomszerkezeti, gazdasági és demográfiai átalakulásra került sor. A mátyusföldi tájegység egyik központja, Vágsellye, a Duslo Šaľa⁵⁰ vegyipari üzem felépítésével a legjelentősebb szlovákiai szocialista ipari városok közé sorakozott fel. A vegyipari centrum kialakításának azonban nemcsak gazdasági, szociális, kulturális, hanem urbanisztikai, mentális és etnikai-nemzetiségi következményei is voltak, és máig tartó hatásai vannak.

Ez a tanulmány a vágsellyei iparváros példáján keresztül kívánja bemutatni a szlovákiai szocialista gazdaságfejlesztés hatásait, külön tekintettel az urbanisztikai-városalakítási elképzelésekre, a megvalósult eredményekre és azok hatásaira az épített ill. lakókörnyezetre. A szlovákiai iparosítás és a vegyipar legfőbb jegyeinek bemutatása megkerülhetetlen, ezért ezekkel röviden foglalkozom. Az új város első lakótelepének kiépítésére és a központi tér formálására külön hangsúlyt fektetnek. Az 1970-es és 1980-as években épült modern lakótelepek részletesebb elemzése területi okoknál fogva túlnő ezen megközelítés keretein. A tanulmányban szűkebben véve a városrendezési elgondolásokat és várostervezési stratégiákat mutatom be.

Korlátok között: szocialista iparosítás Szlovákiában

Szlovákia gazdaságában a szocialista iparosítási politikának köszönhetően (miközben a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő-felesleget ebbe a szektorba irányították, és nagy volumenű tőkebefektetéseket valósítottak meg) 1948–1970 között az ipar került domináns helyzetbe.⁵¹ Ez a változás maga után vonta a lakosság foglalkoztatási szerkezetének átalakulását. A munkaerő száma ugyan növekedett, azonban az új munkahelyek kialakítása lassan folyt, munkaszervezeti és gazdaságszerkezeti akadályokba ütközött. A szlovákiai iparosodás mértéke tehát emelkedést mutatott, azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni

⁴⁹ Jelen tanulmány egy korábbi változata Az iparosítás hatása Vágsellye átalakulására. A szocialista várostervezés egyik példája Dél-Szlovákiában cím alatt jelent meg az Urbs Magyar Várostarténeti Évkönyvben (V. évf., 2010, 227–251).

⁵⁰ A szövegben a ma is közhasználatú Duslo Šaľa megnevezést használom. 1966-ig, az üzem önállósulásáig a pozsonyi Chemické závody Juraja Dimitrova fióküzemként működött Dusikáreň Šaľa néven.

⁵¹ Ezen a helyen, mivel a tanulmánynak nem célja az iparosítás történeti irodalmának áttekintése, csupán a legfontosabb feldolgozásokra hivatkozom. Ld. Barnovský 1968; Barnovský 1975; Turčan 1960. A legújabb elemzésre ld. Londák 1999.

Csehország iparosodottságának magasabb szintjét – és a szlovákiai gazdaság néhány negatív mutatójának kontextusa csak ezzel összehasonlítva érthető meg. (Londák 2007, 577–596) A tárgyalt korszakban a cseh országrészekben az ipari termelés mind intenzívebbé vált, ellenben a szlovákiai az 1950-es években csak fejlődési pályára állt. Beszédes adat például, hogy 1948–1970 között Szlovákia az összes csehszlovákiai munkaerő-növekedésből csak 31,62%-ot képviselt. (Londák 2005)

Az iparosítás ideológiai indoklását az képezte, hogy a kapitalizmus, a szocialista állam létrejöttével, nemcsak az államszervezés, a politika, a kultúra, hanem gazdasági téren is végleges kudarcot vallott és történelmi vereséget szenvedett.⁵² Az iparosítás a gazdaságpolitikai szerep mellett nemzetpolitikai feladatot is kapott (vagy legalábbis ilyen kapcsolatok hozzá a korabeli ideológusok). Ezzel az eszközzel kívánták rendezni a cseh–szlovák viszonyt, és benne a szlovák nemzeti kérdések halmazának egyik megoldási lehetőségét látták. Az industrializációt a szlovákiai magyarok által lakott területeken a nemzetiségi kérdés „szocialista rendezését” elősegítő eszközként, így a szocialista állam belső konszolidáló elemeként és pilléréként tartották számon. A jelenség így közvetve a szlovák magyarságpolitikai célokat is támogatta: a dél-szlovákiai gazdasági fejlesztésekkel (úthálózat, városi építkezések, iparosítás) a határ menti területekre irányuló munkaerővándorlás útján etnikailag vegyes vidékek kialakítására, illetve az asszimilációs folyamat felerősítésére születtek elképzelések.⁵³ A vágsellyei példát, tekintettel a kerületen és a járáson belüli népességnövekedés kedvező tendenciájára az 1960–1970-es években, mégsem tekintem egy tudatos kisebbségpolitika eredményének.⁵⁴ Az asszimiláció felerősödésében a gazdasági tényezőt és a szociális felemelkedést segítő társadalmi struktúra modernitását tartom döntő fontosságúnak. Az urbanizáció hatására nemcsak életmód- és értékrendváltás zajlott, hanem az egyének csoportidentifikációs szerepe is megváltozott.⁵⁵

A szlovákiai vegyipar az első ötéves terv időszakában (1949–1953) a központilag meghatározott finanszírozási keretből a gépipar és a villamosipar után a legnagyobb támogatást kapta. Ennek ellenére a várt eredmények, az elosztási-tervezési hiányosságok miatt elmaradtak. Szlovákia részesedése az állami támogatásokból a vegyipar tekintetében 1954–1957-re 9,7%-ra csökkent, a termelékenység visszaesett. A legnagyobb állami

⁵² A szlovákiai iparpolitikára bővebben ld. Barnovský 1998, 149–159; Košťany 1977, 71; Londák 1998, 160–169.

⁵³ Slovenský národný archív, Fond národnej obnovy, 3. doboz, Riešenie maďarskej otázky (szignatúra nélkül).

⁵⁴ Štátny archív v Bratislave, pobočka Šaľa (ŠABA-PŠ), Okresný národný výbor v Galante, odbor výstavby (ONV-G-OV), 433. doboz, Výst.4963/1968, Návrh technicko-ekonomickej koncepcie komplexnej bytovej výstavby na roky 1971–1975 v Zsl. kraji. Štatistická ročenka okresu Galanta. 1973. 29. p.

⁵⁵ A magyar etnikai területen (is) zajló iparosítás szorosan összefüggött a gazdaság teljesítőképességével és az urbanizációval. Ezek a folyamatok a magyar kisebbségi társadalom gazdasági-szociális struktúráját alapjaiban megváltoztatták. A szlovákiai magyarság történetének ilyen szempontú vizsgálatával még adósak a kutatók.

beruházás a Slovnaft kiépítése volt, melynek egy részét 1957-ben adták át. A gazdaság tervezői és irányítói nem akarták látni egyrészt az első ötéves terv kudarcát, másrészt az 1953–1954-ben megnyilvánuló (első csehszlovák) gazdasági válságot.⁵⁶

A csehszlovák gazdaság fő fejlődési irányairól, és a vegyipar fejlesztéséről az 1958–1965-ös időszakban, a CSKP XI. kongresszusán döntöttek. A vegyipar, melynek energiaszükségletét a szovjet földgáz és kőolaj fedezte, az építőanyag-gyártás mellett, szintén ekkor került az érdeklődés középpontjába. A mezőgazdaság számára a műtrágyagyártás szempontjából volt jelentősége, az iparnak pedig a szintetikus anyagokat biztosította. Ebben az időszakban a szlovákiai vegyipar három bázisát tervezték továbbfejleszteni ill. kiépíteni: Pozsonyban a Slovnaft kőolaj-feldolgozó üzem, Kelet-Szlovákiában a tervezett kassai kohászati üzem termeléséhez kapcsolódó vegyiüzemet, és Vágsellyén a műtrágyagyártásra szakosodott gyárat.⁵⁷

A vágsellyei vegyipari üzem kiépítése

A régióban előzmények nélküli Duslo Šaľa üzem, melyet a korábban főleg kereskedelmi és közigazgatási funkciókat ellátó kisvárosban 1958-tól építettek ki, az 1950-től kibontakozó, de előzményeiben és koncepcióiban 1945-ig visszavezethető, erőltetett szlovákiai iparosítás legmarkánsabb modelljeként tarthatjuk számon. (Barnovský 1975, 216–217) Az üzem a szocializmus alatt a nitrogén alapú műtrágyák gyártásával, az acetilén és a gumiipari anyagok előállításával nemcsak a tágabb régió egyik legfontosabb foglalkoztatási központjává, hanem környezetszennyezőjévé és épített, illetve természeti környezetének kreátorává is vált (Feszterová 2006, 7–8, 21; Tuba 2006, 374–375). Az első elképzelések szerint (1952-ben és 1954-ben) nem Vágsellyére tervezték az üzemet, hanem Pozsony vagy Kassa mellett építették volna fel. Végül ezektől a tervektől elálltak. A csehszlovák kormány a Duslo felépítéséről 1957. június 15-én döntött és 1958. május 15-én kezdődött az építkezés. Az első technikai-

⁵⁶ Londák 2006, 316. A nehézipar és a fegyvergyártás prioritásait követő gazdaságpolitika következtében Csehszlovákiában 1951–1953 között gazdasági válságtünetek jelentkeztek. Az 1953-as pénzreform negatív következményei ugyanakkor súlyosan érintették a lakosságot, mert a megtakarításaik nagyobbik része elveszett, az életszínvonal és a bevételek csökkentek, a munkások korábban megszerzett kedvezményeiket elvesztették. Ez váltotta ki a korszak egyik legnagyobb munkásfelkelését Pilzenben 1953. június 1-jén. Körülbelül 20 ezer tüntető vonult az utcákra, és ideiglenesen a kommunista államigazgatás megszűnt. Az elégedetlenség a Škoda-művekben kezdődött, ahonnan áterjedt a város többi részére. A munkásokhoz, akik megtakarításaik megőrzését kívánták elérni, és fizetésük elértéktelenedése ellen léptek fel, egyetemisták is csatlakoztak. A tüntetés délutánra kommunista- és rezsimmelles felkeléssé terebélyesedett. A délután folyamán a városba érkező megerősített karhatalmi, belügyi és katonai egységek az ellenállást gyorsan felszámolták. Az összetűzések során haláleset nem történt. 200 tüntető és 48 karhatalmista sérült meg, több mint 600 személyt őrizetbe vettek. Politikai perek kezdődtek. Pilzenben 14 pert folytattak le, mely során 331 személyt ítétek el. A bíróságon kívüli eljárások, kivizsgálások eredményeképpen sokan elvesztették munkahelyüket, mások emigráltak. Kramer 1999. 17–22. p. Pernes 2006.

⁵⁷ Barnovský 1975, 339–342; Turčan 1960, 166, 173 (43. sz. táblázat), 244, 257, 317–326.

műszaki és specializált gyártórészlegek 1962-ben kezdtek működni.⁵⁸ Ezek a fejlesztések nagy költségekkel jártak, és hosszú távú folyamatos bővítést, modernizációt igényeltek. Az üzemet a Vágtól (a talajvizsgálati eredményeket figyelembe véve, és a megnövekedett munkaköltségeket vállalva) mintegy 4 km-re tervezték. Az úthálózat átépítésén és áthelyezésén kívül a vágatornóci vasútállomást is kibővítették, illetve iparvágányt fektettek le a Duslo és Vágtornóc között.⁵⁹ A távolabbi vidékekről származó szlovák nemzetiségű munkások és műszaki értelmiségiek beáramlása Vágsellyére ekkor kezdődött. Az első években kb. 2 ezer munkást a Galántai járásból alkalmaztak. Az üzemnek 1975-ben már több mint 5 ezer alkalmazottja volt. Saját kutatóállomással és szakemberekkel rendelkezett. Az üzem területén külön egészségügyi központot hoztak létre. A Duslonak szabadidőközpontjai voltak a Selmeci-hegyekben és Pöstyén mellett.⁶⁰

A vegyiműveknek köszönhetően a Galántai járásban tíz év leforgása alatt, az 1970-es évekre az ipari termelés került túlsúlyba (1972-ben a mezőgazdaságban a lakosság 32%-a, az iparban 48%-a dolgozott). Az ipari termelés növekedése munkaerőáramláshoz, a munkáslétszám és ezzel a városi lakosság számának radikális emelkedéséhez vezetett. Vágsellye lakosainak száma 1950-hez képest 1970-re megháromszorozódott, 2008-ra megötszöröződött. A magyarok száma 1980-ra 20% alá csökkent (2001-ben 18%). Kisebbségi szempontból oktatási-kulturális és nyelvhasználati vonatkozásai is voltak/vannak e folyamatnak.⁶¹

A Duslo Šaľa kiépítésének szakaszai és a kémiai technológia bővítésének néhány jellemzője (Feszterová 2006, 7–8; Košťany 1977, 84)

I. szakasz (1958–1960)	A „gründolás”: 97 objektum emelése, az alaptechnológia kiépítése, technikai gázok, klórtartalmú kaucsuk
II. szakasz (1961–1964)	Műtrágyagyártás, acetilénygyártás szovjet földgázból, acetaldehid, ecetsav
III. szakasz (1965–1969)	A műtrágyagyártás bővítése, új befektetések, az exportra termelés kezdete, műanyag nyerstermékek
IV. szakasz (1970–1975)	Ammóniagyártási program, a termelés megkészszerzése
V. szakasz (1976–1980)	Agrokémiai anyagok, gumi

Tény, hogy az ipari komplexum nagy nemzetgazdasági jelentőséggel bírt, alapjában véve gazdasági szempontok alapján „hívták életre”, és az üzem a szlovákiai iparosítási politika egyik hivatkozási alapját képezte. A későbbi magyarázatok már regionális gazdasági és

⁵⁸ Košťany tévesen szeptember 1-jére teszi az építkezések kezdetét (Košťany 1977, 71). A pontos dátumot ld. ŠABA-PŠ, Okresný národný výbor v Šali (ONV-Š), 428. doboz, 168/1958.

⁵⁹ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 594. doboz, 4394/57, 428. doboz, 87/1957.

⁶⁰ *Encyklopédia Slovenska* 1985, 612.

⁶¹ 25 rokov výstavby socializmu v Západoslovenskom kraji 1972. 31. p. Štatistická ročenka okresu Galanta. 1973. 55. p. Slovensko 1974. 533; Gyurgyík 1994, 151.

nemzetiségi szereppel is felruházták: a délnyugat-szlovákiai terület mezőgazdasága a műtrágya felvevőhelye lett volna, illetve az új munkahelyek a „magyarul beszélő polgárok” társadalmi integrációját segítették elő, mert azok számára gondot okozott az iparban való elhelyezkedés Dél-Szlovákián kívül (Košťany 1977, 70–71).

Kényszer és ráció szorításában

Vágsellye első lakótelepének építéstörténetével és a város új profiljának a megteremtésében játszott szerepével kapcsolatban felmerül a kérdés: Miért a városközpontban tervezték a lakótelepet, bár javaslat született a lakótelep egy részének a Pozsony–Vágsellye főút melletti, kedvező közlekedési adottságokkal rendelkező területen való elhelyezéséről is?

A vágsellyei várostervezők által képviselt ideológiai alapú urbanisztikai szemlélet szerint (az „ideológiai szempontú térelrendezés”, amelyet egy közeli város, Dunaszerdahely kapcsán Vajda Barnabás elemez – Vajda 2011, 63) a városon kívül, szabad területen felépített lakótelep ötlete téves és hibás volt, hiszen elgondolásuk szerint egy új iparvárost a központtól kifelé kellett megteremteni. Ezenkívül kiemelten kezelték a gyár érdekeit: a városformálásnak ipartámogató „szolgáltatást” kellett betöltenie. Az üzem képviselői a városi központot preferálták, a kívültre eső területeket azért vetették el, mert véleményük szerint nagyobb munkákat és költségeket igényelt a közművesítésük és villamosításuk.

A tervezésnél a következő szempontrendszeret vették figyelembe: munkaerő és lakosság szám, helyi gazdasági infrastruktúra (ipartervezés), lakásépítkezések, közlekedési hálózat, vízszükséglet, csatornázás, biztonsági övezetek és perifériára szorítva a műemlékvédelem.

A munkaerőt a központba kívánták telepíteni, mert az üzemhez földrajzilag közel stabilizálhatták. Az új iparvárosban a munkásosztály a városközpontban foglalhatta el helyét, és immár egyedüli városalakító réteggént, a polgárság felszámolása, kiszorítása után, azt tartalmában is megváltoztathatta.⁶² A „tisztá iparváros” gondolata a munkaerő megszervezéséhez kapcsolódott. Mivel az 1955-ben 4667 lakosú város lakosságának kb. 45,5%-a alapvetően a mezőgazdaságból élt, ezt az arányt változtatta volna meg az iparosítás, melynek eredményeképpen az iparban dolgozók számát 62,2%-ra duzzasztották volna, ezzel szemben a mezőgazdaságban elhelyezkedők csak 18%-ot tettek volna ki. A szolgáltató szférában 750-en dolgoztak, a gazdaságilag inaktív csoportját (tanuló ifjúság, nyugdíjasok)

⁶² A várostervezés kérdései az 1956. december 14. gyűlésen kerültek terítékre, amelyen a városi nemzeti bizottság szakosztályai, a kerületi hivatalok és a munkákat kivitelező állami vállalatok képviselői vettek részt. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 597. doboz, Výst.6871/1957, Investičná úloha sídliska Šaľa, Opis investičnej úlohy sídliska Šaľa.

1536 személy alkotta. A munkaerő-migráció már ekkor tapintható jelenség volt: 981 vágsellyei lakos a városon kívül és a nyitrai kerületen kívül helyezkedett el. A munkaerő-mobilitásnál a lakosságszám tervezésének szempontját is érvényesítették. 25 éves időtávlatban (a felépített lakások időtartamát figyelembe véve!) a lakosság számát egy átlagos csehszlovákiai iparvárosnak megfelelően, 10 200-ra kívánták növelni.⁶³ Ekkor még a város melletti, Vágon építendő vízlépcső gazdasági hatásaival is számoltak, amely végül nem valósult meg.

A helyi ipartervezés lényegét alkotta, hogy az élelmiszeripart, és kisebb mértékben a telepítendő könnyűipart a városon kívül kívánták elhelyezni. A városi nemzeti bizottság „érdekei” itt jelentek meg hangsúlyosabban: egyrészt az ipari létesítmények fejlesztésére, bővítésére (tejüzem, baromfitelep, közlekedési vállalat) és térbeli elosztására tett javaslatokat, másrészt a városurbanisztika területén a magánépítkezések tervezését és a főtér problémáját vetette fel (a régi iskolaépület megőrzése, parkosítás, szolgáltatások). A magánépítkezések tervezése és engedélyezése a Duslo igényeinek rendelődött alá, bár a város részéről felvetődött 970 magánlakás (3665 lakos) ellensúlyozta volna a lakótelepet.

A lakásépítkezéseket a Duslo növekvő munkáslétszámának alakulása diktálta, sürgette.⁶⁴ A lakótelep-építkezéseket négy szakaszba sorolták, mellyel 4520 lakosnak biztosítottak új lakásokat. Az első kettővel a Duslo munkásainak az elhelyezését oldották meg (450 lakás, 1500 lakos). A környékbeli falvakból (Vágvecse, Vághosszúfalu, Vágkirályfa) 450 munkás toborzásával számoltak, akik kb. félórás utazással jutottak volna be a városba. Ezek közül a munkásszállásokon 350-et tudtak elhelyezni. Ez azt jelentette, hogy a Duslo munkásainak létszáma már ekkor elérte a 2300-at. A harmadik és negyedik szakaszban már szűkebben véve a „városi” lakótelepek építésére került sor (360 lakás, 1220 lakos). Az előző adatsorok mégsem jelentik, hogy az 1950-es évek végén a nyitrai kerületben Vágsellye lett volna a „komplex” lakásépítési program kedvezményezettje. Ebben az időszakban a kerületen belül három kiemelt jelentőségű város lakásépítései kaptak elsőbbséget. Elsősorban Privigyé, mely a kerületi befektetések 26%-át vitte el (37,4 millió korona), de egyéb forrásokkal még ezt meg is növelték (61 millió koronára). A kerületi székhely fejlesztésére, Nyitrára 29,6 millió korona jutott és Komáromra 10,2 millió koronát különítettek el.⁶⁵

Vágsellyén komoly problémát jelentett az ivóvíz kérdése, mert a helyi artézi kutak nem voltak képesek a megnövekedett vízszükségletet biztosítani. Az 1904-ben fűrt első artézi kút már

⁶³ A vágsellyei lakótelep-építkezések forrásanyagában 20 és 25 ezres tervezett lakosságszám is előfordul.

⁶⁴ A Duslo építésén dolgozó munkásoknak, mintegy 800 embernek, gyorsított ütemben négy szállót terveztek építeni, melyeket 1958. május 2-ig kellett átadni. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 3250/57, 40/58.

⁶⁵ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 32/1957.

elégtelennek bizonyult, ezért 1952-ben és 1953-ban újakat fúrtak. A helyzeten azonban ez sem segített. A vízvezeték kiépítése már 1957-ben sürgetőleg lépett fel, annál inkább, mert a lakosság szükségleteit kb. 800 alacsony fekvésű, egészségtelen magánkút és csak 3 közkút biztosította. Alternatív megoldásnak tűnt a Vág-közei kutak felhasználása, azonban ezek tisztítása külön befektetést igényelt. Ekkor még a vízvezetékrendszerre és a csatornázási gondok megoldására nem születtek tervek!

A biztonsági övezeteket az ipari üzemekre, utakra, vasútra, nagyfeszültségű villanyvezetésekre és az artézi kutakra terjesztették ki. A Duslo iparterülete külön elbírálás alá esett: a fokozott veszélyeztettség miatt 2,5 km-es egészségügyi-védelmi övezet vette körül.⁶⁶

A műemlékvédelmi szempontok teljesen háttérbe szorultak. Az 1957-es területfejlesztési irányelveket tartalmazó szakmai anyagban a pozsonyi műemlékvédelmi hivatal állásfoglalása kihangsúlyozta, hogy a jelentősebb történelmi emlékek között a templomot, a kastélyt, a Szentháromság-szobrot, a zsinagógát és egy parasztházat tartottak nyilván. Ekkor még, a kommunista térfoglalás stratégiáját követve, a főtéren található, 1906-ból származó régi iskolaépület lebontásával számoltak, de ez még az 1960-as évek végén is csak terv maradt. A főutca, zömmel a 19. század második felében épült lakóházai, melyek az építkezések területére estek, a területrendezési elképzeléseknek teljes mértékben alárendelődtek, a vélemények szerint sem kultúr-, sem építéstörténeti jelentőséggel nem bírtak.⁶⁷

A város számára az ipartelepítés következtében a modernizáció és az előrelépés lehetősége jött létre. A kiépítendő szolgáltatói hálózat, az élelmiszerellátás stabilizálása, a közegészségügy fejlesztése a szocialista államapparátus, illetve a kerületi és járási szervek hatékony működésétől, a rendelkezésre álló források nagyságától és azok elosztásától függött. A városszervezés ezen területével kapcsolatban az állami szerveknek megvoltak a negatív tapasztalataik. Az 50-es évek szlovákiai szövetkezeti szektora a szolgáltatói feladatokat alacsony színvonalon látta el. Az élelmiszerellátás körüli fennakadások és bonyodalmak pedig az ipari centrumokban (például Körmöcbánya, Žiar nad Hronom) is jelen voltak.⁶⁸ A város vezetőségének részéről megfogalmazott jogos elvárások a városrendezési munkák

⁶⁶ ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 94. doboz, Výst/1961, Smerný územný plán Šaľa–Veča.

⁶⁷ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 594. doboz, Výst.8/1957, Technicko-hospodárske smernice pre smerný plán mesta Šaľa. 597. doboz, Výst.14/1957, 6871/1957, Projektová dokumentácia pre výstavbu sídliska v Šali. Egy másik érvelés szerint néhány régebbi fa(!) megmaradásával lehetett számolni.

⁶⁸ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 76/57. A városi fejlesztésekre ld. az 1957. augusztus 27. jegyzőkönyvet és a hozzá csatolt jelentést (594. doboz, 4394/57). Erőltetett menetben került sor a kiskereskedelmi szolgáltatóhálózat kiépítésére. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 81/57, 79/57, 99/57, 109/57.

megkezdésekor 1958-ban, az úthálózat átszervezését, a központ átalakítását, a csatornázás kiépítését, a kórház bővítését és modernizálását sürgették.⁶⁹

A városközpont átalakítása⁷⁰

Az építkezések megvalósítását hogyan indokolták? A lakótelep dokumentációs anyagában kétféle városrendezési és -építészeti érvelés mutatható ki. Az első szerint a település falusias jellegét a főutcán található, zömmel 19. századi házak határozták meg. Ezek nem adhattak városi jelleget, és nem emelhették ki a város közigazgatási státusát, ezért lebontásra kerültek.⁷¹ Ezt a gondolkodást egy településszerkezeti adottság is alátámasztotta: a főutcai házak mögött keskeny sávokban kertek, így szabad területek voltak. A központ régi épületeinek földszintes üzlet- és lakóhelyiségeit egészségteleneknek minősítették, és lebontásukat indokoltak tartották. A főutcat az iparváros lüktető erének tervezték, mely Vágsellye városi jellegét kihangsúlyozza. A másik érvelés szerint az esetleges családi házépítések nem hangsúlyozhatták volna ki a főutca városi jellegét. A városközpont „arculatának” kivitelezését csak az állami szervek hajthatták végre.

A város központi területének geológiai felmérését 1956-ban végezték. A talajvizsgálat, az építkezésekhez szükséges nyersanyaglelőhelyek (kavics, homok) feltérképezésén kívül külön gondot fordítottak a vízkészletre, valamint a talajvízre és a Vág vizének várható hatásaira.⁷² A területet a földrengésveszély szempontjából is elemezték, kisebb veszélyeztetettségűnek ítélték, és 3–4 emeletes épületek felépítését javasoltak.⁷³ Az elképzelések szerint 1958 és 1960 között a Duslo dolgozóinak elkészülő üzemi lakások építéséhez kapcsolódó munkák (központi fűtés, úthálózat, vízvezetés, csatornázás) költségvetését is elkészítették.⁷⁴ A munkák elkezdéséhez, illetve egy részük kivitelezéséhez elengedhetetlen volt a magántulajdonban lévő telkek állami felvásárlása és kisajátítása, az ezeken a telkeken álló családi házak lebontása. A tervek direktív betartása és az időszüke kényszermegoldásokat szült: a kisajátításokat fel kellett gyorsítani, de ezek előre nem várt gondokat okoztak, mert néhány lakosnak a lakásínséggel küszködő városban pótlakást kellett biztosítani.⁷⁵ A jövő

⁶⁹ Az állami szervek késlekedő magatartása a kezdetektől problémát jelentett. A Csehszlovák Nemzeti Bank helyi képviselője, Longauer 1958-ban erre célzott is, amikor az infrastrukturális kérdéseket több állami hivatal képviselőivel tárgyalták. ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 176/58.

⁷⁰ A Vág irányába épült ki ekkor egy kisebb kiterjedésű, az ún. Készültségi lakótelep (Pohotovostné sídlisko). Ennek városalakító jellemzőivel nem foglalkozom.

⁷¹ Vágsellye 1960-ig járási székhely volt.

⁷² ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 92/1957.

⁷³ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 588. doboz, Výst.23/1956, Posudok o základovej pôde.

⁷⁴ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 588. doboz, Výst.23/1956, Výstavba sídliska v Šali–dokumentačný materiál.

⁷⁵ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 11/1958.

lakótelep kb. 50%-án 25 ház került felszámolásra, mely 100 lakost érintett. A bontási költségek 4,2 millió koronára rúgtak, a felvásárolt telkek 417 ezer koronát kiadást tettek ki.

A kezdeti tervek szerint a helyi hivataloknak összesen 1200 új lakos elhelyezéséről kellett gondoskodniuk (egy másik verzió 2100 új munkással számolt). Gyorsított ütemben 1959–1960-ban 330 vagy 400 (főleg kétszobás) lakás építését tervezték. A munkások szállítását a városközpontból a gyárba autóbuszjáratokkal biztosították. A centrumban a közlekedés felerősödésének technikai és környezeti következményeire ekkor még nem gondoltak. A város hosszú távú villamosítási terve is hiányzott, annak ellenére, hogy 1970-ig 10–12 ezerre kívánták duzzasztani a város lakosságát. Már a kezdeti tervekről folyó tárgyalások során kiderült, hogy az alsó- és középfokú állami közigazgatási szervek, illetve a munkák koordinálását felvállaló hivatalok eseti megoldásokat alkalmaztak, melyek „bürokratikus szokássá” váltak.⁷⁶ Ennek következtében 1960-ig a városi vízvezeték kiépítését, a gázvezetékéhez hasonlóan, nem is tervezték, ezeket össze kívánták kötni a lakótelepi építkezésekkel. Az egységes és végleges csatornázási koncepciók késtek, a tervbe vett lakásépítések üteme lelassult, és az elkészült lakások száma elmaradt a tervekben rögzítettektől. Ezek okai sokrétűek voltak: a munkaerő elégtelensége, a szakmunkáshiány, az állami vállalatok túldimenzionált szerepvállalásai, az elégtelen pénz- és anyagi eszközök. A beruházások költségei folyamatosan növekedtek.⁷⁷ Az építkezési költségeket kezdetben 42 millió koronára becsülték. A kiadásokat azzal is csökkentették, hogy az éppen akkor épített privigyei és komáromi lakótelepekkel szemben, ahol óvóhelyeket is terveztek, Vágsellyén ilyet nem kiviteleztek. Valószínűleg stratégiai-katonai szempontok is közrejátszhattak, hiszen Privigye bányásztelepülésként, míg Komárom határ- és kikötővárosként értékelődött fel.

A központi tér megteremtésének problémája

A főter történetileg kialakult kis terjedelme és beépítettsége miatt állandó problémát okozott az ideológiailag megalapozott városrendezési tervekben. 1958-ban két lehetőség merült fel: vagy egy új teret alakítanak ki, melyet a felépítendő szálloda és parkoló(!) ural, vagy a régi tér adottságait alakítják át. Az első esetben a Szovjet hadsereg útja és a Fučík utca kereszteződése jött számításba, de a területrendezés nagymértékű házbontást igényelt, és a területet kevésbé tartották „a közérdek szempontjából” fontosnak. Tehát a második lehetőség maradt. A régi-új

⁷⁶ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 106/1957, 259/1957, 260/1957.

⁷⁷ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 597. doboz, Výst.14/1957, 6871/1957, Projektová dokumentácia pre výstavbu sídliska v Šali. Vö. Posudok o základovej pôde (térkép a központról). A kisajátításokra uo. 1958. február 11. jegyzőkönyv, a pótlakásokra uo. 1958. február 20. jegyzőkönyv. ONV-G-OV, 44. doboz, Správa o plnení invenšičnej výstavby v okrese Galanta za I. štvrťrok 1961.

főtér egyedi jellegű épületének és jelképének, a templom ellensúlyozására, az új, két- vagy négyemeletes szállodát szánták.⁷⁸ Az elgondolás urbanisztikailag tévútnak bizonyult, de a korabeli építészeti ideológia szerint az ilyen jellegű objektumok az elért életszínvonalat demonstrálták, az anyagi kultúra fejlődését és a társadalmi rendszer fejlettségét tükrözték. (Pechar 1980, 1–8) A szálloda ilyen jellegű ideológiai üzenetet hordozott, de térbeli elhelyezkedése kedvezőtlen volt. A városközpont meghatározó épülete továbbra is a katolikus templom maradt. A főtéren és környékén megvalósuló magasabb kifejezőmódok (lakótelepek) és építészeti beavatkozások (szálloda, üzletek, majd a városi hivatal épülete) azonban megbontották a történelmi struktúrát. Az 1980-as évek rekonstrukció-elméleteit sem lehetett alkalmazni a központ esetleges revitalizációjára.⁷⁹ Sajnálatos, hogy az 1987-ben készült városrendezési javaslat, mely a központot egy egésznek tekintette és sétálóutcaként, illetve fásított, parkosított, a bejövő forgalomtól tehermentesített súlyponti területként, új szociális térként képzelte el és a városjellegét kihangsúlyozta, nem valósult meg.⁸⁰ Egyszerűen fogalmazva: a központi teret és a hozzá kapcsolódó templomot, illetve kastélyt „becsomagolták”, beszűkítették. Az épületegyüttesek szimbiózisa immár illúzióknak tűnik, az ellentétek uralkodnak, alá- és fölérendeltségi viszonyok a jellemzők. Napjainkra egy ideológiai üzenet mégis maradt: a történelmi városközpont alárendelődött a modern épületeknek, és nem biztos, hogy ez egy új városidentitás kialakulásával is együttjárt.

Vágvecse – kisközségből „előváros”

Vágsellye 1957-es városépítészeti és területrendezési koncepcióját 1961-ben vizsgálták felül, újratervezésre került sor. A vegyipari központ kiépítése, a munkahelyek számának megnövekedése, az új építkezések (vegyipari iskola), az úthálózat átalakítása és a tervezett városi lakosságszám (1975-re 18 ezer, de máshol 27 ezer lakos!) elérése további urbanisztikai következményekkel járt. Az új koncepció, melyet már a város tözsomszedságában található kisközségre, Vágvecsére is kiterjesztettek, 1963-ra készült el.⁸¹

Vágvecsét, mely két történetileg kialakult részből állt, 1960. január 1-jével csatolták Vágsellyéhez, és ezzel elveszítette önállóságát. Az államigazgatás a Duslo építésére való tekintettel döntött úgy, hogy Vágsellyével egy közigazgatási egységet alkosson. Lehetséges, hogy az új iparváros pozícióját (mivel az éppen ekkor veszítette el járási székhely státusát, de

⁷⁸ ŠABA-PŠ, ONV-Š, 428. doboz, 23/1958.

⁷⁹ Alexy 1983. 12, 16. p. Zalcík-Paluš 1983. 77, 80, 81. p. Zalcík 1980. 99–100. p.

⁸⁰ ŠABA-PŠ, Útvar hlavného architekta Galanty, Územný plán zóny centrálnej mestskej oblasti Šaľa.

⁸¹ ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 432. doboz, Spisovná správa k smernému územnému plánu Šaľa.

gazdasági szerepe mindjobban növekedett) ezzel próbálták még javítani; mindenesetre Vágsellye végre „határos” lett az üzemmel.

Az 1959-ben 1637 lakosú község területfejlesztésének alapgondolatát a térbeli rend kialakítása jelentette. Ezt a zsidó és evangélikus temető, illetve a cigánytelep akadályozta, ezért ezeket felszámolásra szánták (a zsidó temető végül megmenekült). A fejlesztéseket, lakásépítéseket, a foglalkoztatás szerkezetét és a lakosság számának tervezését a Duslo prioritásaihoz igazították. A vegyiművek lakásépítési programja Vágvecsén 100–130 lakással rendelkező üzemi lakótelep felépítésével számolt. Az 1961–1965 közötti építkezések mintegy 77%-a üzemi lakás volt. A Duslo dolgozóinak magánépítkezéseit 50-re tervezték, és a munkalehetőség következtében betelepülők számára 48 szövetkezeti lakás felépítésére gondoltak. A tervek szerint a község lakossága 1975-re 2959 lakossal rendelkezett volna. 1975–1980 között 1408 lakást emeltek, 5076 lakosnak. A lakótömbök átlagosan hétemeletesek voltak.⁸²

A fejlesztések egy minőségében új települést hoztak létre. A közlekedést átszervezték, az ivóvízellátást és a gázellátást az 1960-as évek folyamán biztosították, a szolgáltatásokat és oktatási intézményeket kiépítették, sporttelep és fürdő is létrejött.⁸³ Vágvecse Vágsellyével való egyesülése és így a város határainak növelése, az utóbbi számára stimuláló hatású volt.

Az olvasztótégelyek: az új lakótelepek

A szlovákiai urbanizáció fejlődése az 1970-es évekre az iparosításhoz képest elmaradt a várakozásoktól (ezzel szemben a kortársak a csehországi fejlődés ívét pozitívnak látták, vö. Musil 1985, 312–321). Michal Barnovský ennek két okát jelölte meg, és burkoltan az iparosítás kritikáját is megfogalmazta. Az iparkoncentráció, mely az iparosítási hullámmal kapcsolódott össze, területileg „széttöredezett” és kedvezőtlen földrajzi megoszlással bírt. Emellett az ipari központok tervezése nem jelentette agglomerációs csomópontok megszületését. A telepített ipari üzem még nem jelentette egy város létrejöttét is. Az iparosítás egyoldalú jellege, mely az ún. alapiparágakat (bányászat, gépipar, kohászat, vegyipar stb.) preferálta, a 70-es évekre már a gazdaság kerékkötőjévé vált, a kevésbé fejlesztett feldolgozóipar és a terciér szféra jelentősége nőtt meg. Barnovský statisztikai adatokkal bizonyította, hogy bár 1946–1970 között épült fel az 1971-es év lakásállományának 58,6%-a, továbbra is lakáshiány mutatkozott. Az ingázások következtében számos szlovákiai iparváros nem állandó lakhelyként funkcionált, hanem munkaközpontként. Szlovákiában 1972-ben a

⁸² ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 433. doboz, Podrobný územný plán Šaľa–Veča, Smernice pre realizáciu.

⁸³ ŠABA-PŠ, ONV-G-OV, 94. doboz, Výst/1961, Smerný územný plán Šaľa–Veča (Politicko-hospodársko-technické zásady pre smerný plán Šaľa–Veča, Technicko-hospodárske zásady pre revízie smerného územného plánu mesta Šaľa)

gazdaságilag aktívak jelentős hányada, 42,4%-a utazott munkavégzés céljából más településre. (Barnovský 1975, 216–218)

Ebben az összefüggésben a lakótelepek építése felértékelődött, elsősorban gazdasági és szociálpolitikai jelentőséggel bírt. Az építkezések az 1950-es és 1960-as években az iparosítás által előidézett kihívásokhoz kötődtek, a munkások elhelyezése és a lakásínség megszüntetése volt a céljuk. A változás az 1960-as évek elejétől történt: fokozatosan nőtt a lakások ellátottsága, a lakóhelyiségek átlagos száma és szociális funkciói. Döntően a közepes nagyságú városokban létrejött lakótelepek, többemeletes lakótömbök építését szükségsszerűnek tartjuk, hiszen a népességnövekedés lakáspolitikai következményeit kezelni kellett. A lakótelepépítés funkcionalista-utilitarista szempontja és a társadalmi-kulturális minőségre törekvés között feloldatlan feszültség állt fenn. Tény, hogy a lakótelepek még így is fontos városformáló tényezők maradtak. (Musil 1985, 312, 327–328, 332)

Vágsellyén az új lakásépítési hullám 1971–1975-től adatolható. A tervek zömét már 1968-ban elkészítették. Ez a második építkezési szakasz további 289 lakásegység lebontását, két városrész teljes átalakítását és egy új lakótelep-komplexum kialakítását jelentette. Az új lakások ellátottsága, belső terének megformáltsága és minősége már fokozottabb követelményként jelent meg a Duslo részéről.⁸⁴ A felépült lakások modernizációját azonban a gazdaság teljesítőképességének korlátai, a tőke- és anyagihiány akadályozta. A minőség rovására és az előírt tervek teljesítésére, legfőképpen a mennyiségi mutatók növelésére törekedtek.

Az első átépítések és lakótömbök (1219 lakás), melyeknél zöldövezeteket hoztak létre, a Vágfarkasdi és az Alsó út által közrefogott területen realizálódtak. Ezek félkörívben a városközpontot és az 1958–1961 között felépített központi lakótelepet fogták közre.⁸⁵ A másik építkezési irány a Vág-hidat célozta meg. Az 50-es évek végén felépült ún. Készültségi lakótelep folytatásának szánták, melyet a Vág partjáig meg is valósítottak.⁸⁶ A városközpontban található, az első lakóteleppel szembeni házsor régi épületeinek a helyén, illetve Deáki irányába, a Vágsellye-Közép tervei alapján az 1970-es évek végén valósultak meg az építkezések.⁸⁷

Vágsellye mint szocialista város

⁸⁴ ŠABA-PŠ, ONV-G, odbor výstavby, 433. doboz, Výst.4963/1968. Koncepcia bytovej výstavby na roky 1970–1971. Výst.99/1968, uo. Návrh technicko-ekonomickej koncepcie komplexnej bytovej výstavby na roky 1971–1975 v Zsl. kraji.

⁸⁵ ŠABA-PŠ, Zbierka máp a plánov (ZMP), Podrobný územný plán mesta Šala, Vlčanská (1969), uo. Spr. Šaľa, II-okr.B, Vlčanská.

⁸⁶ ŠABA-PŠ, ZMP, Podrobný územný plán, Šaľa-Váh II, 1968.

⁸⁷ ŠABA-PŠ, ZMP, Územný plán, Šaľa-Stred, časť b, výkresy. A város hosszú ideig elfeledett jeles szülöttjének, Feketeházy János hídépítő mérnöknek a szülőházát ekkor bontották le.

Az iparosításnak elsőrendű szerepe volt a második világháború után a szlovákiai városi funkciók kialakulásában. A hagyományos kisvárosok, melyek kereskedelmi-kisipari és közigazgatási funkciókkal rendelkeztek és azokat elveszítették, és ha az iparosítás nem érintette őket, akkor fejlődésük megrekedt, hosszú távon stagnáltak. Ebben az értelmezésben Vágsellye az iparosítás haszonélvezője volt, azonban az ipari funkció túlsúlya mellett egyidejűleg több más városképző tényező is hatott.

A korszak ideológiai ihletettségű szak- és propagandairodalmában Vágsellye szinte magától értedődően szocialista ipari városként jelenik meg. Az 1961-ben kidolgozott funkcionális besorolás három csoportba sorolta a szlovákiai városokat (1. szakosodott-egyfunkciós, 2. többfunkciós, 3. lakó- vagy szatellitvárosok). Eszerint Vágsellye a második kategóriába lenne sorolható, hiszen az ekkor még nem domináns ipari jellege mellett további alfunkciókat (oktatási intézmények, szolgáltatások, élelmiszeripar) birtokolt. (Slovensko 1974, 562–563, 571) A 80-as évek tipológiájában a funkcionalitás szempontjából meghatározóan iparral rendelkező III. rendű városként határozták meg (Vágbesztercével, Partizánskeval és Máriatölgyessel együtt). Ezek a városok kiemelt állami támogatásban részesültek, jó színvonalú szolgáltatórendszerrel és az átlagtól magasabb színvonalú vásárlási lehetőségekkel rendelkeztek. (Závracká 1983, 31–32)

A jelenlegi szlovákiai várostörténeti, városszociológiai, etnológiai és antropológiai kutatások mintha a szocialista városok témáját kerülnék. Nagyobb figyelmet fordítanak a rendszerváltás utáni városi szerepekre, a városi társadalmakra, az identitás és etnicitás kérdéseire. (Bitušíková 2003, 40–44) Vágsellye ilyen szempontú vizsgálata is még hiányzik. A települést a Germuska-féle nem funkcionális városdefiníció alapján is vizsgálhatjuk, hiszen az általa meghatározott kritériumok (állami kedvezményezettség és párttámogatás, központosító célok, az agrárvidék ipari fejlesztése, az ipari foglalkoztatásuk túlsúlya, a jelentéktelen városi hagyományok, a hiányzó városközpont és kizárólag az iparágához, nem az épített térhez kapcsolódó identitás) jól alkalmazhatók erre a városra is (Germuska 2003, 251–257).

A városépítészeti és -tervezési elgondolások, a térhasználat és a városi funkciók további elemzéseket kívánnak. A túldimenzionált tervek és a megvalósult eredmények mellett a jelenlegi helyzet, a szocializmus épített „örökségének” felmérése újabb kutatómunkát igényel, de ez már egy másik tanulmány tárgyát képezheti.

Irodalom

25 rokov

1972 25 rokov výstavby socializmu v Západoslovenskom kraji. Bratislava: Zs. KNV–Obzor.

Alexy, Tibor

1983 Niektoré aspekty urbanistickej rekonštrukcie. *Architektúra a urbanizmus* 17/1, 1–18. p.

Barnovský, Michal

1968 Problematika industrializácie Slovenska v rokoch 1945–1950. *Historický časopis* 16/2, 169–194. p.

1973 Niektoré problémy vývoja miest na Slovensku v období socialistickej industrializácie. *Historický časopis* 21/2, 205–230. p.

1975 30 rokov hospodárskeho rozvoja Slovenska. *Historický časopis* 23/3, 337–376. p.

1998 Determinanty a problémy industrializácie Slovenska. *Česko-slovenská historická ročenka*, 149–159. p.

Bitušíková, Anna:

2003 *Urbánna antropológia. Východiská a perspektívy*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied.

Encyklopédia Slovenska

1985 *Encyklopédia Slovenska*. I. köt., Bratislava: Veda.

Feszterová, Melánia

2006 *Kontaminácia ovzdušia a jej dopad na životné prostredie v dôsledku prevádzky závodu Duslo, a. s. Šaľa*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta prírodných vied.

Germuska Pál

2003 Ipari város, új város, szocialista város. *Korall* 4/11–12, 239–259. p.

Gyurgyík László

1994 *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Košťany, Miroslav

1977 *Okres Galanta. Z revolučnej minulosti a zo súčasnosti*. Bratislava: Obzor.

Kramer, Mark

1999 The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Policy Making (Part 1). *Journal of Cold War Studies* 1/1, 17–22. p.

Londák, Miroslav

1998 Industrializácia Slovenska a tendencie k samosprávnemu riadeniu ekonomiky na Slovensku po februári 1948. *Česko-slovenská historická ročenka*, 160–169. p.

1999 *Otázky industrializácie Slovenska (1945–1960)*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

2005 Rub a líce sociálneho inžinierstva. *História* 5/4.
<http://www.historiarevue.sk/index.php?id=2005londak4>

- 2006 Prvá kríza komunistického režimu v Česko-Slovensku a problémy druhej investičnej vlny. *Česko-slovenská historická ročenka*, 315–327. p.
- 2007 Ekonomika na Slovensku dvadsať rokov po februári 1948. *Historický časopis* 55/3, 577–596. p.

Musil, Jiří

- 1985 *Lidé a sídliště*. Praha: Svoboda.

Pechar, Josef

- 1980 Ideologie a ekonomické aspekty architektonické tvorby v Československu. *Československý architekt* 26/25–26, 1–8. p.

Pernes, Jiří

- 2006 Dvě výročí protikomunistického odporu. *Revue Politika* 1/6.
<http://www.cdk.cz/rp/clanky/133/dve-vyroci-protikomunistickeho-odporu>.

Slovensko

- 1974 *Slovensko, Lud*. I. köt., Bratislava: Obzor.

Štatistická ročenka okresu Galanta

- 1973 *Štatistická ročenka okresu Galanta*. Galanta: Okresné oddelenie Slovenského štatistického úradu v Galante.

Tuba Lajos

- 2006 Környezetvédelem. In *Magyarok Szlovákiában I*. Fazekas József–Hunčík Péter szerk. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó.

Turčan, Pavol

- 1960 *Socialistická industrializácia Slovenska*. Bratislava: Osveta.

Zalčík, Tibor

- 1980 *Urbanistická tvorba obytného prostredia*. Bratislava: Alfa, Vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry.

Zalčík, Tibor–Paluš, Karol

- 1983 Úvahy k premenám obrazu mesta. *Architektúra a urbanizmus* 17/2.

Závracká, Andreja

- 1983 Globálna urbanistická typológia slovenských miest. *Architektúra a urbanizmus* 17/1.

Vajda Barnabás

- 2011 Az emlékezés helye: a Május 1. tér. *Pro Minoritate* 2011. tél, 54–69. p.

A környezet- és természetvédelmi oktatás terepi lehetőségeinek alkalmazása és módszereinek továbbfejlesztése

Némethné Dr. Katona Judit

1. „Környezetért nevelés”

A földi élet fenntarthatósága az emberi társadalom és a környezet harmonikus, egyensúlyi állapotán múlik. Elérése örök célnak tekinthető, amelyhez a fenntartható fejlődés folyamata vezet, megvalósításának feltétele pedig az emberek környezeti tudatformálása.

A paradigmaváltás igénye napjainkra létkérdéssé vált, a környezeti nevelés tartalma kibővült, „környezetért nevelést” (education for the environment) jelent, amely magában foglalja a környezettudatos életvitel iránti elkötelezettség kialakításának elősegítését, folyamatos megerősítését, a magatartás-, értékrend-, attitűd- és érzelmi viszonyulások formálását, az ismeretek bővítését és a cselekvések kiváltását a környezet további egyoldalú károsodásának, degradációjának megelőzése érdekében.

A fenntarthatóságra való nevelés a környezet rendszerként történő értelmezésén alapszik. A szerző az élőlényeket középpontba állító állapotfeltárás vizsgálati feladatait mutatja be, mert ez egyben az élettelen alkotók felmérését is jelenti. A megállapítás magyarázata az, hogy a tájhasználat során bekövetkező változások mindig együtt járnak az élővilág valamilyen szintű átalakulásával, így tehát az élő rendszer állapota indikációi révén magában foglalja, „megjeleníti” a környezet élettelen alkotóinak állapotát is.

A biocönózisok komplex vizsgálatára épülő környezet- és természetvédelmi terepgyakorlatok így válnak kauzális jellegűvé, operatív szerepűvé.

2. Környezeti tudatformálás és a terepgyakorlat

A terepgyakorlat, mint oktatási-tanulási forma, a fenntarthatóság kérdésköréhez kapcsolódó pedagógiai feladatok teljes körét felöleli. Az ismeretközlő, deklaratív ismeretátadással szemben a tanulás procedurális, tevékenységközpontú, a „folyamat” oldalát erősítő tanulásszervezési mód. A tapasztaláson alapuló kritikus szemlélet kialakítása révén fejleszti a hallgatók értékelő, döntéshozó és válságkezelő készségét. Elősegíti a gondolkodás problémaközpontúvá válását, a cselekvésnek és a tevékenységnek a kreativitás irányába történő fejlődését, valamint az ismeretek alkalmazása révén kialakítja a praktikus, gyakorlatias tudást.

A környezeti rendszerek fenntarthatóságának megértéséhez nem elégségesek az egyirányú elméleti ismeretközlések, frontális szóbeli közvetítő módszerek. Az ismereteket konkrét, valós környezetben alkalmazni is tudni kell, mert a környezetmegóvás középpontjában a feladatok, és megoldásuk által a cselekvés áll. A terepgyakorlat aktív, konstruktív (önfejlesztő és közösségfejlesztő) tanulási környezetet biztosít, ahol a megismerés és a nevelő hatások forrása a feladatok útján megvalósuló önálló és csoportos tapasztalás. Az ismeretszerzés módját tekintve a terepgyakorlat a közvetlen szemléltetés és bemutatás módszereként értelmezhető, az ökológiai szemlélet megalapozása érdekében.

3. Környezetpedagógiai, nevelési módszerek a terepgyakorlatokon

Az ökológiai, tájelemzési szakmódszerek és a környezetpedagógiai, nevelési módszerek az oktatási folyamat adott fázisában megvalósuló didaktikai eljárások, amelyek kiterjednek az ismeretfeldolgozás módjaira (pl. problémacentrikus beszélgetés, közvetlen és közvetett bemutatás, szemléltetés), a rögzítés, ellenőrzés és értékelés megvalósításának formáira, a tevékenységszervezés lehetőségeire.

A környezeti nevelés terepgyakorlatokra irányuló környezetpedagógiai vonatkozásainak a kidolgozása a szakirodalomból hiányzik. A kutatás részeként a szerző célja az volt, hogy képet alkosson a környezetpedagógia terepgyakorlati sajátosságairól.

Az interiorizációs folyamatban a nevelési tényezők által kiváltott nevelő hatások (interakciók), és a hatások érvényesítését biztosító nevelési módszerek a terepgyakorlatokon eltérnek a hagyományos tantermi oktatási környezetben kialakult formáktól. A tevékenységszervezési módszerek különbsége emelhető ki elsődlegesen: a terepen, a domborzati viszonyoknak megfelelően csak kisebb csoportokban tudnak a résztvevők hatékonyan tevékenykedni. A környezettudatos értékrend kialakítását csoportos munkaformák, indirekt nevelési módszerek, közvetett nevelő hatások érvényesülése biztosítja, a csoporttevékenység során kialakuló szokások, magatartási és tevékenységi modellek, valamint meggyőződések formálása által.

A közvetett nevelési módszerek nem kerültek az eddigiekben széles körű elemzésre, ezért a gyakorlatban is kevésbé terjedtek el, mint a jól kidolgozott, sokoldalúan elemzett közvetlen, az oktató személye által megvalósuló direkt nevelő hatások. A közvetett nevelési módszerek problémáját a neveléskutatók a regisztrálható eredmények hiányában látják.

A terepgyakorlatok jó lehetőséget kínálnak ennek megcáfolására. A vizsgálatok, feladatok elvégzése által, a különböző csoporteredmények összevetésével megállapíthatók a

szakismeret elsajátításának és a készségek kialakításának a szintje, de ezekkel párhuzamosan felmérhető a személyiségformáló funkciók teljesülésének a mértéke is. A beidegző eljárások csoportonkénti különbségei mögött a szokásformálás módszereinek (kölsönös segítségnyújtás, kölsönös követelés, értékelés és ellenörzés) eltérő szinten történő megvalósulása érvényesül. A modellközvetítés, a kölsönös példamutatás eredményessége különböző az eltérő csoportokban. A meggyöződést formáló eljárások, a tudatosítás módszereinek megvalósulása döntő szerepű mind a szakismeret és a készségfejlesztés, mind a nevelés oldaláról tekintve. Kölsönös felvilágosítás és vita során alakul ki a személyiségformáló hatás, amely nemcsak azt a személyt befolyásolja, akire irányul, hanem azt is, akitől kiindul.

A szerző tapasztalatai alapján a csoportos munkaformák közül a projektmódszer a leghatékonyabb a terepen, mert az ismeret elsajátítása egy alkotó folyamat részeként és eredményeként valósul meg. Ez alátámasztja az előbbi felvetést, mely szerint a terepgyakorlatok lehetővé teszik a közvetett nevelő hatások eredményességének a felmérését. A projekt során a résztvevők nem egy-egy kiragadott problémára keresnek megoldást, hanem a legtöbb kapcsolódási pontot, összefüggést fedezik fel és elemzik. Mindez a meggyözés, vita, a kölsönös követelés és ellenörzés nélkül nem valósítható meg.

Hangsúlyozni szükséges, hogy az értekezésben ismertetett és rendszerezett környezeti állapotértékelésre irányuló feladatok megvalósítása e munkaformában a legeredményesebb, mert a közösségfejlesztő, és az egyén fejlődését elősegítő individuális fejlesztő funkció megvalósítása mellett hozzásegít a fenntartható fejlődés alapelvét jelentő rendszerszemlélet megalapozásához is.

4. Környezetminősítést elősegítő mérési módszerek

A környezet- és természetvédelmére irányuló nevelés eszköztárát a terepgyakorlaton a környezetminősítést szolgáló mérések, megfigyelések, vizsgálatok jelentik.

A kutatás tárgya: a környezetmérnök és mérnökstanár szakos hallgatók terepi oktatásához ökológiai-biológiai szempontú állapotértékelés megvalósítására irányuló feladatsor összeállítása, és annak alkalmazása volt konkrét földrajzi helyen, természeti környezetben. A környezetmérnök szakemberek területfejlesztés vagy új beruházások telepítése kapcsán gyakran kerülnek szembe környezeti hatástanulmányok elvégzésére irányuló kéréssel. A környezetmérnök és mérnökstanár felsőfokú szakirányú képzés során – a környezettudatos magatartás és életvitel kialakítására irányuló nevelés alapvető és elsődleges igénye mellett –

ezért is szükséges az oktatás részeként a terepi vizsgálatokat és feladatokat a tárgyak tananyagába integrálni.

A környezet komplex elemzésére alkalmas feladatsorok gyakorlatilag nincsenek, a meglévő praktikumok valamely részterület, elsősorban az élettelen környezeti tényezők felmérésére irányulnak. Többségükben kémiai gyorsesztek segítségével mutatják ki az egyes környezetszennyező anyagok jelenlétét, mennyiségét. Ezek a vizsgálatok leíró, tényfeltáró értékűek, nem adnak magyarázatot a jelenségek okára, csak a pillanatnyi állapotról nyújtanak tájékoztatást. Csupán ezek ismeretében nehéz vagy lehetetlen felelősséggel javaslatot tenni a környezetrendezés vagy területfejlesztés módjaira.

A kutatás eredményeként összeállított feladatsor mikroklíma- és levegőállapot-vizsgálatokra, a levegőszennyezettség mértékének bioindikátorok segítségével történő kimutatására, a növényzet zajsűrű hatásának a megállapítására, a talaj ökológiai szempontú vizsgálatára, a természetes vizek állapotának bioindikátorok által történő minősítésére, geológiai- és geomorfológiai megfigyelésekre, az élőlényközösségek állapotjellemzők és minőségi mutatók alapján történő felmérésére összegez vizsgálatokat. Valamennyi vizsgálat a gyakorlati környezetminősítés elvére épül: a biocönózisok állapotfelmérésekor az élővilág minőségi és mennyiségi összetételét, illetve a tér- és időbeli eloszlásának kialakulásáért felelős abiotikus tényezőket egyaránt tulajdonságnak tekintve figyelembe veszi.

A vizsgálatok ismertetésének algoritmus az alábbiak szerint foglalható össze:

- Célkitűzés: az elvégzendő megfigyelés, mérés meghatározása
- Feladat:
 - A megfigyelés, mérés menetének leírása, a feladatvégzés rendszerességének, idejének meghatározása, a feladat végrehajtásához szükséges eszközök megnevezése, javaslattevés az eszközök típusára
 - A megfigyelés, mérés eredményeinek rögzítését követő elemzés módjainak meghatározása (pl. táblázatszerkesztés, grafikus ábrázolás, kép- és filmdokumentációk összehasonlítása, térképi ábrázolás)
 - Az eredmények értékelésére, következmények értelmezésére, következtetések levonására, magyarázattételre utalás.
- Terepi helyszín kijelölése
- Várható eredmények összegzése:
 - Ismeretfeldolgozási módszerek alkalmazásának eredményeként
 - Pedagógiai nevelési módszerek, közvetett (indirekt), csoporttevékenység révén megvalósuló nevelő hatások által.

A vizsgálatok a környezeti nevelés szempontjából (a zajsztmérés kivételével) holisztikus jellegűek. Az élőlény és környezete közötti oksági kapcsolatok feltárására irányulnak, nem igényelnek komolyabb vegyszeres analíziseket, bonyolultabb műszaki technológiákat, ebből

következően lényegesen olcsóbbak, de ugyanakkor a környezeti tényező állapotáról megbízható tájékoztatást nyújtanak. Analitikus műszeres mérések (pl. hőmérsékletmérés, páratartalom-mérés) a megfigyelési feladatok részelemeként fordulnak elő.

5. Tanösvény tervezése a környezettudatosságot elősegítő készségek fejlesztésére a természetvédelem igényeinek érvényesítése mellett

A környezetmérnök és mérnök-tanár szakos hallgatók környezettudatos készségeinek fejlesztésére és ismereteinek bővítésére irányuló terepi oktatás lehetőségeinek kutatása során a szerző kiemelt szempontnak tekintette annak az igényét, hogy a konkrét vizsgálatok és feladatok elvégzése ne veszélyeztesse a természeti környezet értékeit, ne történjen azok rovására. Másfelől a szerző feladatának tekintette a terepi oktatás, a terepgyakorlatok környezetpedagógiai hatékonyságának a fejlesztését is. A vizsgálatok elvégzésére, az adekvát ismeretszerzésre és a tevékenység során megvalósuló készségfejlesztésre a legmegfelelőbb, tipikus területeket kutatta.

A kettős cél megvalósítása érdekében a szerző a terepgyakorlat helyszínén, a Budapest határában fekvő Máriaremetei-szurdokvölgyben munkáltató típusú tanösvényt tervezett. A tanösvény biztosítja az aktív, tapasztaláson alapuló ismeretszerzés és készségfejlesztés lehetőségét, mert feladatok elvégzésére irányul, cselekvések során valósul meg, ugyanakkor lehetővé teszi a természeti értékek bemutatását, megvalósítja a természetvédelmi tájékoztatást. A tanösvény állomásai a bemutatandó értékek és a hozzájuk kapcsolódó ökológiai-természetvédelmi elemzések szempontjából, az arra leginkább alkalmas, leginkább informatív helyek, de ugyanakkor kijelölésük nem veszélyezteti a természetvédelmi terület értékeit.

5. 1. A terepi oktatás, a tanösvény helyszíne

A terepgyakorlat és a tervezett tanösvény helyszíne a Budai-hegység északnyugati része, a Máriaremete és Remeteszőlős között fekvő Nagy-Ördögárok 1600 m hosszúságú szurdoka, a Máriaremetei-szurdokvölgy. Fokozottan védett természetvédelmi terület, a Duna–Ipoly Nemzeti Park felügyelősége alá tartozik. A szurdokvölgy sajátossága, hogy a természet sokfélesége viszonylag kis (58 ha nagyságú) területen sarkítottan, kiemelten jelenik meg, és a Nagykovácsi felé haladó műútról jól megközelíthető helyen fekszik.

A környezet- és természetvédelmi terepgyakorlatok céljaként megvalósítandó objektív állapotfeltárás, az ökológiai-biológiai szempontú környezetminősítés bemutatására kiválóan alkalmas terület. Az állapotértékelés környezetvédelmi törvényben (1995. LIII. törv.)

meghatározott hét szakterülete közül a termőföld állapota és a hulladékkezelés kivételével a többi (vizek állapota, levegő állapota, élővilág állapota, épített környezet állapota, zajterhelés állapota) jól elemezhető a területen, így egyben a terepi oktatás bemutató helye is lehet.

A vegetációs térkép segíti a terepgyakorlatokon a tanösvény cönológiai felmérésekre irányuló állomásain a hallgatók terepi tájékozódását.

A természetvédelmi terület térinformatikai modellezése egyben hozzájárul a Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR) területre vonatkozó biotikai moduljának megvalósításához is (1996. LIII. törv. 67.§). A biotikai modulok az élőhelytípusok monitoringrendszerének kiépítését jelentik, amelynek alapjai a fajlisták, részei pedig a cönológiai felmérési eredmények.

A Remete-szurdok terepgyakorlati helyszínként történő kiválasztását alátámasztja az a tény is, hogy Magyarországon a védett növény- és állatfajok több, mint egyharmada csak a gyepterületeken találja meg életfeltételeit. A fajok száma szempontjából a legnagyobb gazdagságot ezek között is a középhegységi sziklagyepek és a lejtőkön kialakult sztyeprétek mutatják. A Máriaremetei-szurdokvölgyben mindkét növénytársulás megtalálható.

A szurdokvölgyben a környezeti állapotértékelés szempontjából fontos élettelen környezeti tényezők felmérésére, és élőlényekre gyakorolt hatásuk megfigyelésére, valamint a természetvédelmi értékek valamennyi típusának bemutatására lehetőség nyílik (epigenetikus völgytípus, lépcsősen vetődött, intenzíven karrosodó mészkőfelszín, hévizes barlanggenezis, vízminőség vizsgálatok, mikroklíma-mérések, erdő- és gyeptársulások, a barlangokban talált leletek alapján kultúrtörténeti értékek).

Az emberi beavatkozás következményeit a hosszúerdő-hegyi kőfejtő területén és a szurdokvölgy keleti kijáratánál fekvő derítő környékén lehet tanulmányozni. A derítő menti feltöltődött terület és a bányaudvarban a növények szukcessziója jól szemlélteti az antropogén bolygatás következményeit. A pionír gyomtársulások a degradálódott terület állapotjelzői, indikátorai.

5. 2. Munkáltató típusú tanösvény

A tanösvény 18 állomása kirándulásvezető segítségével járható be. Létesítésének pedagógiai módszertanát alapvetően a Hol? Mit? és Hogyan? kérdések határozták meg. A terület kijelölésénél, a bemutatásra kerülő témák kiválasztásánál két fő szempont érvényesült: az informatív jelleg és a természeti értékek megóvására irányuló törekvés. A tanösvény a kijelölt feladatok és magyarázatok révén tájékoztat a terület földrajzi helyzetéről, földtani és

felszínfejlődési folyamatairól, víztani értékeiről, életközösségeiről, a vegetáció sajátosságairól, tájökológiai jellemzőkről és kultúrtörténeti értékekről.

Az ismeretszerzés módja szerint a szerző által tervezett tanösvény munkáltató típusú terepbejárást tesz lehetővé. A kirándulásvezetőben az állomások bemutatása az alábbi algoritmust követi:

- Állomás neve
- Állomás földrajzi helye
- Megfigyelhető jelenségek, természeti értékek, mérések:
 - A megfigyelhető jelenség leírása
 - Feladatok
 - A megfigyelhető jelenség kialakulásának, sajátosságainak magyarázata

A tanösvény interaktív jellegét a feladatok csoportos munkaformában történő megoldása, a csoporttagok kölcsönhatásai, interakciói biztosítják.

6. Kitekintés

A kutatás egészének áttekintése alapján megállapítható, hogy a környezettudatosságot szolgáló készségek fejlesztésére, a fenntarthatósági ismeretek közvetítésére, a rendszerszemlélet megalapozására a terep, a természeti (valós) helyszín a leghatékonyabb tanulási környezet.

A terepen megvalósítható környezet- és természetvédelmi terepgyakorlat oktatási-tanulási forma. Az ismeretszerzés szempontjából a közvetlen szemléltetés és bemutatás valós környezetben megvalósuló módszere. Az ismeretfeldolgozás alapján a környezetet rendszerként értelmező kauzális jellegű folyamat, az ökológiai-biológiai környezetminősítés, az objektív állapotfeltárás eszköze. A tanulás tekintetében tevékenységközpontú, tapasztaláson alapuló operatív tanulásszervezési mód. A környezeti nevelés oldaláról nézve holisztikus kitekintésű, a táj habitusára, fő jellemvonásainak kiemelésére irányul. A tevékenységszervezési mód alapján a csoportos munkaformákat preferáló tanulási forma. A csoporttevékenység során a közösség befolyásoló hatása által megvalósuló indirekt nevelési módszerek, közvetett nevelő hatások érvényesítésének a színhelye. Az ön- és közösségfejlesztő hatások csoportnyomásra, a csoporttagokkal való kapcsolattartásra épülnek. A környezet- és természetvédelemre irányuló nevelés eszköztárát a terepgyakorlatokon a környezet megismerésére, állapotának felmérésére irányuló vizsgálatok, feladatok jelentik, amelyeket környezetpedagógiai szempontból hatékonyabbá tesznek a tanösvények.

Irodalom

Balog Ákos

2002 *A terepi oktatás módszerei: Természetismereti terepgyakorlatok, erdei iskolák szervezése, vezetése.* Miskolc: Miskolci Öko-Kör,

Bábosik István

2004 *Neveléstudomány. Nevelés az Európai Unióban.* Budapest: Osiris Kiadó.

Expanzió Humán Tanácsadó Bt

2005 Fenntartható felsőoktatás, felsőoktatás a fenntartható fejlődésért – stratégia 2005–2014 (kézirat)

Havas Péter

2001 A fenntartható fejlődés pedagógiája. OKI honlap.

2002 A környezetvédelmi tudatformálás színterei és módszerei. OKI honlap.

2004 Oktatás a fenntartható fejlődésért. OKI honlap.

Kárász Imre

2001 *Terepi környezeti nevelés.* Eger: Eszterházy Károly Főiskola

Kerényi Attila

2003 *Környezettan. Természet és társadalom globális nézőpontból.* Budapest: Mezőgazda.

Kiss Gábor

1999 *Hogyan építsünk tanösvényt.* Zalaegerszeg: Földtani Örökségünk Egyesület.

Kovátsné Németh Mária szerk.

1998 *Erdőpedagógia.* Győr: Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Főiskolai Kar.

Kovátsné Németh Mária

2004 A projektoktatás jelentősége a tanárképzésben és a tanártovábbképzésben. In Hegedűs Gábor szerk. 2004. *Projekt módszer.* Kecskemét: Kecskeméti Főiskola Tanárképző Főiskolai Kar.

Lányi András

2005 Lehetőségek és tennivalók az ökológiai szemléletű tanárképzésben. Felsőoktatás a fenntartható fejlődésért Konferencia, ELTE

Lükő István

2003 *Környezetpedagógia. Bevezetés a környezeti nevelés pedagógiai és társadalmi kérdéseibe.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Meadows, Dennis

2005 Rendszerszemlélet a felsőoktatásban Felsőoktatás a fenntartható fejlődésért Konferencia, ELTE

Mester Zsolt

1995 *Segédanyag természetvédelmi terepgyakorlatokhoz.* Natura Környezet- és Természetvédő Közösség.

Németh Imre–Némethné Katona Judit

1997 *Zöld kalandra fel! Környezetvédelemről túrázóknak, turistaságról környezetvédőknek* I–II. kötet. Átdolgozott második kiadás. Ökoprojekt Ezredforduló Alapítvány.

Pájer József

2002 *Természetvédelem az ezredfordulón – a korszerű természetvédelem alapjai.* Budapest: Szaktudás Kiadó Ház.

Rédey Ákos–Módi Mihály–Tamaska László

2002 *Környezetállapot értékelés.* Veszprémi Egyetem Kiadó.

A Bologna-folyamat és az egyházi felsőoktatási intézmények jövője

Egresits Ferenc

Napjainkban Európa felsőoktatását jelentős átalakulás jellemzi. Ebben a folyamatban Magyarország is részt vesz, ezért elengedhetetlen annak bemutatása, hogy milyen hatást gyakorol az egyházi felsőoktatási intézményekre és köztük a Győri Hittudományi Főiskolára ez a változás. Mindezt a Bologna-folyamat bemutatásával, a magyarországi felsőoktatás reakciójának és az egyházi intézmények lépéseinek ismertetésével igyekszem megtenni egy konkrét egyházi főiskola látószögéből.

1. A Bologna-folyamat: célok és alapelvek

A Bologna-folyamat megállapodások sorozatát jelenti. A nyilatkozatok célja egy egységes európai felsőoktatási rendszer létrehozása, amely megfelel az európai uniós kereskedelmi, pénzügyi és gazdasági folyamat követelményeinek, kielégíti és hatékonyan szolgálja ezek szükségleteit. A szerződések aláírói egy közös európai felsőoktatási térség – a Tudás Európája – létrehozása mellett kötelezték el magukat.

A felsőoktatás összehangolására már az 1950-es évektől irányultak törekvések, és a diplomák kölcsönös elfogadásának rendszeréről irányelveket fogalmazott meg az Európa Tanács az 1980–90-es évek fordulóján. A hagyományok őrzésének és a különböző kultúrák megismerésének, kölcsönhatásának területén fontos szerepe van az egyetemeknek – ezt foglalja írásba az 1988-ban Bolognában kibocsátott Magna Charta. Az Európai Bizottság kezdeményezésére kidolgozták az Európai Kreditátviteli Rendszert (European Credit Transfer System, a továbbiakban: ECTS). Az egyéni diplomák egyenértékűségének megállapítása egy 1994-ben létrejött megállapodás alapján⁸⁸ vált lehetővé. A Lisszabonban 1997-ben létrejött *Megállapodásban* található új elv az európai régió felsőoktatásban kiadott tudományos fokozatok elismerése.

Egy európai felsőoktatási térség létrehozásának az alapelveit foglalta írásba a Sorbonne alapításának 800. évfordulóján napvilágot látott Sorbonne Nyilatkozat. Rögzítette annak fontosságát, hogy a diplomák kölcsönös elismerésének megkönnyítése érdekében – a nemzeti sajátosságok figyelembevételével – Európa országai hasonló felsőoktatási rendszerrel rendelkezzenek, egyben csatlakozásra szólította fel az EU tagállamait és a kontinens

⁸⁸ Vö. Hrubos Ildikó: A „bolognai folyamat” – Európai trendek. A Bologna Nyilatkozatból adódó strukturális változtatások megvalósíthatósága a magyar felsőoktatásban. Kutatási zárójelentés. In: hier.iif.hu

országait. A találkozót a Bologna Nyilatkozat aláírása követte (1999. június 19.), amely pontosította a célokat, és hat törekvést fogalmazott meg: a könnyen áttekinthető és összehasonlítható oklevelek rendszere, a két fő cikluson alapuló felsőfokú képzési rendszer, a mobilitást elősegítő kreditrendszer (ECTS) bevezetése, az átjárhatóság elősegítése, az együttműködés támogatása a minőségbiztosítás területén, valamint az európai értékek és érdekek megjelenítése a felsőoktatásban.

2001. május 19-én 32 ország oktatási minisztere találkozott Prágában. A résztvevők elkötelezték magukat az európai felsőoktatási térség kialakítása mellett 2010-ig: a Bologna Nyilatkozat tárgyköreiben értékelték az addigi eredményeket, meghatározták a folyamat irányát és prioritását. Újabb célkitűzésekkel gazdagították a sort, kiemelten: az intézmények és a hallgatók számára teljes jogú partnerszerepet kell elismerni a közös célok elérésére való törekvésben, a Bologna-folyamat társadalmi dimenziójára újra fel kell hívni a figyelmet (az egész életen át tartó tanulás fontossága), újra hangsúlyozni kell azt az elvet, hogy a felsőoktatás a közjó része és közös felelősség, tehát az Európai Felsőoktatási Térség vonzóvá tételének a támogatását fokozni kell.

2003. szeptember 18–19-én Berlinben tartották a következő konferenciát. A találkozón csaknem az összes európai ország (40) oktatási vezetése képviseltette magát. Az addig elért eredmények értékelését és az új célok kijelölését követően létrehozott nyilatkozat a diplomák elismerését, a kétciklusú képzés és a minőségbiztosítás céljait hangsúlyozza. Határozat született arról is, hogy harmadik ciklusként a Bologna-folyamatba integrálják a doktori képzést. A döntés oka, hogy a kutatás alapvető szerepet játszik az európai felsőoktatásban: az Európai Felsőoktatási Térség és az Európai Kutatási Térség a tudás alapú társadalom két pillérét képezi. A két térség egyesítéséből kiemelkedik a doktori ciklus, mint a kutatási terület fejlesztéséhez lényeges elem. Ebben a ciklusban a hallgatókat bele kell vonni valamely egyetem saját kutatói tevékenységébe, így a hallgatók az egyetem kutatói tevékenységének keretében szerezhetik meg a doktorátust. A nyilatkozat aláírásával a miniszterek kötelezték magukat a kétciklusú rendszer bevezetésére.

Az egymástól élesen elkülönülő hagyományos egyetemi és főiskolai képzést új, egymásra épülő, lineáris és többciklusú rendszer váltja fel: alap- és mesterképzés, valamint doktori képzés. Az első ciklus hároméves alapképzés, amely bachelor (BA/BSc)⁸⁹ oklevél megszerzésére irányul. Ez a képzési szakasz erősen gyakorlatorientált, ezzel lehetővé téve a munkaerőpiaci elhelyezkedés esélyeit növelő diploma megszerzését. Egyben alapot ad

⁸⁹ A BA jelölés a humán-, a BSc rövidítés a reálképzést jelenti.

további tanulmányok folytatására a mesterképzésben. A következő ciklus plusz két év tanulást jelent az alapképzés után, és mesterdiploma (MA/MSc⁹⁰) megszerzésével zárul. Ez már egyetemi diplomát jelent, melyet a hagyományos értelemben vett főiskolák is kiadhatnak, ha van akkreditált szakjuk mesterszinten, vagy megállapodás alapján valamely egyetem fogadja mesterképzésre a hallgatóikat. A harmadik képzési ciklus során három év alatt lehet doktori fokozatot szerezni.

A norvégiai Bergenben szervezett találkozó (2005. május 19–20.) munkái különösen két pontra koncentráltak: összegzést készíteni a folyamat által 1999–2005 között megtett útról, kitűzni a 2010-ig elérendő célokat, és gondolkozni a folyamat befejezése utáni állapotról. Az értekezleten a 2005–2007 közötti időszak prioritásait így határozták meg: együttműködés a doktori képzés, a kutatás és a doktori programok között, a Bologna-folyamat társadalmi dimenziója – az egyetemi élet szociális aspektusának tanulmányozása, a hallgatók és oktatók mobilitása a résztvevő országok területén belül, az Európai Felsőoktatási Térség viszonya a világ más részeivel.

2005 és 2007 között a folyamat valamennyi tagjának be kell számolnia az egységes európai felsőoktatási térség megvalósítását koordináló testület (Bologna Follow Up Group, BFUG) számára a minőségbiztosítás (Quality Assurance) alkalmazásáról, a tagállamok egyetemi rendszerében megszerezhető valamennyi fokozatot tartalmazó összesítés (National Framework for Qualifications) létrehozásáról, a mobilitásra és a szociális dimenzióra vonatkozó statisztikai adatok szolgáltatásáról.

A Bologna Nyilatkozatot aláíró 44 ország és a Szentszék vállalta a felsőoktatás-politikák összehangolását. A résztvevő országok felsőoktatási rendszereinek az egymáshoz való közelítését célzó erőfeszítésről van szó, amely közvetlenül vonja bele a folyamatba a különféle európai intézményeket és azok egyes összetevőit. Az összehangolás egyik legfontosabb eleme az egységes kreditrendszer kialakítása. A rendszer egy tanulmányi program céljainak eléréséhez szükséges hallgatói terhelésen alapul. A koncepció szerint egy nappali tagozatos átlagos képességű hallgató elképzelt munkaterhelése félévenként 30 kreditnek felel meg. Ez magában foglalja a hallgató minden, a tanulással kapcsolatos tevékenységét: előadások látogatása, részvétel a szemináriumokon és gyakorlatokon, önálló egyéni tanulás, felkészülés a vizsgákra, a vizsgák letétele. Az oktatási és tanulási programok minden összetevőjéhez kreditpontokat rendelnek, melyet a hallgató akkor szerezhet meg, ha elvégzi a kívánt tanulmányi munkát, és azt elégséges értékeléssel zárja.

⁹⁰ A MA jelölés a humán-, a MSc rövidítés a reálképzést jelenti.

A kreditátviteli rendszer célja a hallgatók felsőoktatási intézmények közötti mozgásának az elősegítése. Használatával egy ország valamely felsőoktatási intézményében folytatott tanulmányok beszámíthatóvá válnak egy másikban végzett tanulmányi munkába. A hallgatói mobilitást lehetővé tevő kredittranszfer a két érintett oktatási intézmény és a hallgató között a mozgást megelőzően kötött tanulmányi szerződés keretében jön létre. Ezek az egyezségek külföldi tanulmányok esetén feltétlenül szükségesek.

A kredittranszfer továbbfejlesztése a kreditakkumuláció (felhalmozás), amely során a hallgató különböző időben és eltérő helyekről gyűjthet krediteket valamely fokozat megszerzéséhez. Kialakításakor nemcsak azt vizsgálják, hogy az adott oktatási programok kreditpontjait milyen értékben lehet elfogadni, hanem azok időtállóságát is. A kredittranszferrel és a kreditakkumulációval kiegészült ECTS jelentősen hozzájárul a tanulmányi programok összehasonlíthatóságához és a diplomák kölcsönös elismeréséhez.

A folyamat eredményeként létrehozandó Európai Felsőoktatási Térség nem csupán az egyetemek és a főiskolák belső ügye, hanem „a munkavállalói mobilitás elősegítésének eszköze [...], a kontinens fejlődésének kulcseleme” is. (Barakonyi 2004, 88) A résztvevők közös problémákra keresik a közös választ. A megvalósítás folyamatos elkötelezettséget igényel. A résztvevő országok időközi jelentései alapján állítják össze az Európa Tanács és Bizottság éves közös jelentését. A program végrehajtásának félidei eredményeit és tapasztalatait összegző közös jelentés a tagállamokat újult erőfeszítésekre sarkallja a kitűzött célok határidőre való teljesítése érdekében.

2. A Bologna-folyamat hatása a magyar felsőoktatásra

A Bologna Nyilatkozat aláírásával a Magyar Köztársaság kötelezte magát a felsőoktatás európai típusú átalakítására. Ezzel felsőoktatási rendszerét integrálja az egységes európai felsőoktatási térségbe, amelyben a végzettségek könnyen összehasonlítható rendszert alkotnak, a képzés több egymásra épülő ciklusban folyik, egységes kreditrendszer érvényesül, a hallgatói mobilitás és ennek támogatása természetes részévé lesz a rendszernek, európai együttműködés valósul meg a minőségbiztosítás terén, így az európai dimenziók beépülnek a képzésbe.

Az egyes országok maguk dönthették el, hogy fokozatosan térnek át az új rendszerre, és azt párhuzamosan működtetik a régivel, vagy minimális időt adva, szinte átmenet nélkül vezetik be az újat. Ezt az utóbbi döntést csak két ország választotta: Norvégia és Magyarország. Emiatt Magyarországon igen felgyorsultak az előkészítő munkák, sok bonyodalmat okozva a

rendszer kialakításában és akkreditálásában, valamint az új, három év után megszerzett oklevelekkel való elhelyezkedésben.

A kormányzati elképzeléseket a 2004-ben meghirdetett Magyar Universitas Program jelenítette meg. Az Oktatási Minisztérium átfogó felsőoktatási fejlesztési programra tett javaslatot a kormányprogram és az EU-csatlakozás feladataival összhangban. A program célkitűzései között határozták meg a felsőoktatás alkalmazkodóképességének javítását, a képzési szerkezet átalakítását, az irányítás hatékonyságának elősegítését, a gazdálkodási önállóság kiszélesítését, a tulajdonhoz, önálló gazdálkodáshoz, vállalkozáshoz való jog erősítését.

Az intézményhálózat integrációja új helyzetet teremtett, amely megkönnyítette az új formák kialakítását. Az egyetemek és főiskolák képzéseinek hitelesítését elvégezte a Magyar Akkreditációs Bizottság (MAB). Bevezetésre került a kreditrendszer az Európai Kreditátviteli Rendszerrel összhangban. Az intézmények működési gyakorlata nem felelt meg a velük szemben támasztott társadalmi és gazdasági elvárásoknak. Az új feladatok, a bővülő nemzetközi és hazai együttműködések a felelősség és a teendők pontos meghatározását, a szakmaiságot igénylik. Az ellentmondásos helyzet feloldásához a lineáris modell törvényi előírása vált szükségessé. Az új felsőoktatási törvényt 2005. november 29-én elfogadta a Magyar Országgyűlés, a rendelkezés 2006. március 1-jén lépett hatályba.

Alapvető szempont a tanulmányi ágak sajátosságainak figyelembe vétele az új struktúra megvalósításának folyamatában. A magyar felsőoktatáson belüli pozíciótól függően jelentősen különbözik az egyes intézmények reagálása a folyamattal kapcsolatban. Elsősorban azon intézmények aktívabbak, amelyek jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeznek, jó a rálátásuk a várható történésekre, és szakmai irányultságuk kedvező.

Sok múlik azon, hogy a folyamatot támogatja vagy gátolja a finanszírozási rendszer: milyen legyen a hallgatók megoszlása a szintek között. A tervek szerint az alapképzés után felvételi elbeszélgetés alapján kerülhetnek a hallgatók tovább a mesterképzésbe. A továbblépő hallgatóknak mindössze 30%-a részesülhet államilag finanszírozott képzésben, a többieknek vállalniuk kell a költségek megtérítését. A diákhitelrendszer látszólag enyhíti a felsőoktatásban résztvevők családjainak a tanulmányokkal kapcsolatos kiadásait, mégsem jelenthet végleges megoldást a költségek fedezésére, hiszen a hitelt vissza kell fizetni, és egyáltalán nem garantált az iskolapadból kilépő diplomás munkalehetősége. A felsőoktatás finanszírozási feltételeinek és irányításának átalakítása azt a célt szolgálja, hogy az intézményeknek lehetőségük legyen az állami támogatások mellé piaci, vállalati forrásokat is bevonni.

A többszintű képzés tulajdonképpen egymásra illeszthető képzésekből és végzettségekből áll: felsőfokú szakképzés, alapképzés, mesterképzés és doktori képzés. Az alapidiplomához 180 kredit megszerzése szükséges, amely egy mesterdiploma megszerzéséig 120 kredittel egészül ki. Általában a mesterképzésre nem lehet az alapképzés megkerülésével jelentkezni, hanem az alapképzés után felvételi elbeszélgetést terveznek az MA/MSc képzésbe való belépéshez. Mesterdiplomát a hagyományos értelemben vett főiskolák is kiadhatnak, amennyiben van ill. lesz MA szinten akkreditált szakjuk, vagy a hallgatóikat fogadja mesterképzésre megállapodás alapján valamely egyetem. A rendszerhez képest kivételek azok az ún. osztatlan képzések, melyek minimum 5 év után és csak egyetemi diplomát adnak ki, így nincs is BA/BSc kimenetük. Ilyen az orvosi, állatorvosi, fogorvosi, gyógyszerész-, jogász-, építész- és művészeti képzés, az egyházi oktatásban pedig a teológusképzés.

A 2002-ben létrehozott Nemzeti Bologna Bizottság az oktatási miniszter tanácsadó testülete. Tagjai az Oktatási Minisztérium, a Magyar Rektori Konferencia és a Főiskolai Főigazgatók Konferenciájának felkért szakértői, a Magyar Akkreditációs Bizottság, a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciájának képviselői és egy operatív csoport. A bizottság feladata a rendszeres információgyűjtés a folyamat aktuális eseményeiről, és azok továbbítása minden érdekelt számára, az egyeztetett hazai állásfoglalások kialakítása, összehangolt cselekvési terv kidolgozása és megvalósításának koordinálása, folyamatos egyeztetések a felsőoktatási stratégián és a jogalkotásban dolgozó szakértőkkel, valamint Magyarország képviselője a BFUG-ben.

A Bologna-folyamat következtében a 2006 szeptemberében kezdődő tanévben már csak az új rendszerben meghirdetett szakokra és a változatlan osztatlan képzésekre jelentkezhetek a továbbtanulni szándékozó diákok. A kétciklusú képzésekből az első végzett évfolyam 2009-ben lépett a mesterképzésbe. A Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság 2008. októberi tájékoztatása szerint 900 mesterszak-indítási kérelemből több, mint 500-at támogatott, és még mintegy 100 szakindítási kérelem vár elbírálásra. A meghirdetett mesterképzéseket elszórva oktatják a különböző intézmények, a nagy egyetemek mellett főiskolák is csatlakoztak a mesterszakot hirdetők sorába. Az alapképzésből 2009-ben kilépők mellett a korábban, részben kísérleti jelleggel bevezetett BA/BSc képzésben végzettek, ill. a korábban egyetemi diplomát szerzők is gondolkodhatnak azon, hogy szeretnének-e egy másik, két év alatt elvégezhető egyetemi képesítést szerezni, hiszen a különböző mesterképzések a tudományterülethez kapcsolódóan széles körben fogadnak el korábbi képesítést a jelentkezőktől. A 2008. december 15-én megjelent Felsőoktatási felvételi tájékoztató és annak kiegészítő kötete sok újdonsággal szolgált. Alaposan át kell tanulmányozni, hogy a választott felsőoktatási

intézmény milyen alapszakokat kínál, és hogy milyen továbblépési lehetőségekről beszélhetünk az adott képzéssel kapcsolatban. A tájékoztató apró betűs magyarázatát sem szabad figyelmen kívül hagyni.

3. A Bologna-folyamat fogadtatása az egyházi felsőoktatási intézményekben

A Szentszék 2003. szeptember 19-én csatlakozott a Bologna-folyamathoz. Ezzel kötelezettségeket vállalt magára, amelyek jelentős következményekkel járnak a felsőfokú egyházi tanulmányoknak a Szentszéktől közvetlenül függő rendjére. A Magyarországon működő katolikus egyetem és főiskolák egyházi intézményként és a magyar felsőoktatás részeként is érintettek a Bologna-folyamatban.

A Nevelésügyi Kongregáció a folyamatban előírtak végrehajtásának lépéseiről nagyon világos álláspontot képvisel a hitéleti képzéssel kapcsolatban. A Sapiientia Christiana apostoli konstitúcióban foglaltak értelmében⁹¹ a teológiai karokon folytatott tanulmányok három ciklusba rendeződnek. Az első – Sacrae Theologiae Baccalaureatus – öt évig tart (magában foglalja a szükséges filozófiai előismereteket), és a felsőoktatási intézmények életében egyértelműen alkalmazni kell. A második (specializációs) ciklus – Sacrae Theologiae Licentiatatus – két évig tart, majd ezt a harmadik, vagyis a doktori ciklus – Sacrae Theologiae Doctoratus (PhD) – követi, amely alkalmassá tesz az egyházi egyetemeken való tanításra. A képzések mindegyike egyetemi diplomát jelent, és nincs 3 éves diplomával záruló – Bologna-rendszernek megfelelő – alapképzés. Ezen érvényes szabályozás alapján a három egyházi akadémiai fokozat megfelel a Bologna-folyamat három akadémiai szintjének.

A diplomák megfeleltetése ügyében a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia az Oktatási Minisztériumhoz fordult. A tárgyalások eredményeként a minisztérium engedélyezte a teológus- és papképzés osztatlan képzésként történő folytatását: a világiak esetében az 5. év, egyházmegyés és szerzetes papnövendékek esetében a 6. év zárul mester fokozatú diplomával. Az állami diploma megszerzésével automatikusan nem kap teológiai egyetemi fokozatot is a hallgató, csak abban az esetben, ha a Vatikán által szabott feltételeket teljesíti. Ekkor adható ki a Teológiai Baccalaureátus.⁹² Optimális esetben az állami és az egyházi oklevelet egy időben megszerezheti a hallgató.

A világi képzéseket – jogász, bölcsész, szociális munkás stb. – is végző Pázmány Péter Katolikus Egyetem, és az egyházi fenntartású tanítóképző főiskolák képzései a kétciklusú

⁹¹ Vö. Sapiientia Christiana 46-50. és 66-74. §.

⁹² A hittudományi főiskolák teológus szakjain a baccalaureátus kiadásának feltétele a teológiai affiliáció valamely katolikus egyetem teológiai fakultásához.

képzési rendszernek megfelelően alakultak át az állami intézményekben végzett képzésekhez hasonlóan.

A hitéleti (teológus, hittanár, hitoktató) képzések tekintetében az intézmények saját döntésük és az egyházi szabályok függvényében kérhetik a MAB véleményét alap- és mesterszak létesítésről.⁹³ A képzés átalakításával kapcsolatban a Nevelési Kongregáció körlevelében foglaltak, a kánonjogi előírások és a hazai felsőoktatási rendszer szabályozásának figyelembevételével a Püspöki Konferencia döntése⁹⁴ a meghatározó. A végzés szerint a teológus- és papképzés osztatlan képzésben történik, és a hatodik – világiak esetén az ötödik – évben mester (MA) fokozattal zárul.

Ahhoz, hogy a hittanárok pedagógusi képzettséget szerezhessenek, szükséges a képzés Bologna-folyamatnak megfelelő átalakítása. A hittanárképzés átalakítását erősen befolyásolja az a tény, hogy ezek a hitéleti képzések általában egy állami tanító- vagy tanárképzővel együttműködve valósulnak meg. Viszont a kétszintű pedagógusképzés minden részlete még nem tisztázott, a jelenlegi álláspont szerint a tanítók 4 éves képzésben, a tanárok pedig mesterszakon szerezhethetnek végzettséget. Ezt figyelembe véve az egyházi főiskolák többsége már megszerezte az engedélyt a 3 éves katekéta–lelkipásztori munkatárs alapszak indításához. Az alapszak elvégzése után a hittanár–nevelő mesterszakon folytatva a tanulmányokat egyetemi diplomát szerezhethet a hallgató. Természetesen mint minden mesterképzés után a hittanároknak is lehetőségük van a továbbtanulásra, ezzel a teológiai egyetemi fokozat megszerzésére nappali tagozaton.

A Bologna-folyamatnak megfelelően a hittudományi főiskolák is átalakították a képzéseiket. 2006 szeptemberétől a teológus szak minden intézményben osztatlan mesterképzésként indult, a kifutó hagyományos hittanár szak mellett megkezdődtek a katekéta–lelkipásztori munkatárs alapszak képzések, és meghirdetésre kerültek a 2009 szeptemberében induló hittanár–nevelőtanár mesterképzések. Az intézmények – néhány kivétellel – csak hitéleti képzéseket folytatnak.

A kongregáció annak lehetőségét is vizsgálja, hogy létrehozzon egy másik képzési módot, amely főként arra szolgálna, hogy „az egyházi személyek illetve a világiak gondosabb felkészítése történjen meg általa annak érdekében, hogy az apostolkodás néhány speciális megbízatása megfelelő módon valósulhasson meg” (Sapientia Christiana 84.d.§) – ez azonban nem teológiai (ill. a teológiával rokon tudománybeli) fokozat elnyerésével zárulna. E képzés

⁹³ Vö. 381/2004. (XII. 28.) Kormányrendelet a többciklusú felsőoktatási képzési szerkezet bevezetésének egyes szabályairól.

⁹⁴ 1860/2005. sz. levél, Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, kelt 2005. szeptember 28.

állhatna egy hároméves első ciklusból és egy kétéves második ciklusból: az első ciklus végén kibocsáthatnák a bakkalaureátust, a második ciklus végén a licenciát.

A kongregáció 3. körlevelében⁹⁵ felhívta a figyelmet arra vonatkozóan, hogy az egyes egyházi egyetemi centrumok gondoskodjanak néhány konkrét feladat kivitelezéséről: diplomakiegészítés, a kreditek rendszere és a minőségbiztosítás. A 2005/06-os tanévtől minden fakultásnak az összehasonlítható kreditrendszert (ECTS) kell alkalmaznia, és be kell vezetnie a Diploma Supplementet. Ebben a karok vezetőinek az általános irányelveket kell követniük. Fokozatos bevezetés esetén az új kreditrendszert a régivel párhuzamosan is lehet működtetni. A minőségbiztosítás rendszereivel kapcsolatban felelősségi szinteket kell létrehozni, ide értve a kongregációt is. Az első szintet maguk a felsőoktatási intézmények jelentik: minden egyházi fakultásnak rendelkeznie kell olyan eszközökkel és módszerekkel, melyek alkalmasak arra, hogy önértékelést végezzenek. A rendszeres önértékelés célja, hogy az intézmény szabályos és hatékony működésének minden részletét állandó ellenőrzés alatt tartsák. A kongregáció kérte, hogy a 2005/06-os tanévben az önértékelés elindítására hozzon létre egy bizottságot saját keretein belül minden intézmény. Ez az első értékelési szint valamennyi kar közvetlen felelősségére van bízva, a kongregáció által megfogalmazott irányvonalak csupán ajánlások. A lényegesnek tartott területek általánosságban a tanítás és kutatás, a tanárok, a diákok, a szervezet és a kommunikáció.

A Bologna-folyamat legjelentősebb szempontjainak és lényegi elemeinek, valamint az egyházi tanulmányok jelenlegi rendjének a bemutatásából közvetlen módon számos és korántsem másodlagos különbség figyelhető meg. Esposito⁹⁶ véleménye szerint a legfontosabb eltérések az alapelveket és a célokat érintik.⁹⁷ A Bologna-folyamat az egyetem új ideáját teszi magáévá, és közvetlen célként a polgárok munkatevékenységre történő felkészítését tűzi ki, a kutatás mint célkitűzés csak másodlagosan jelenik meg. A Bologna-folyamathoz történő csatlakozás bizonyosan az egyházi egyetemi rendszer reformjára kötelezi a Szentszéket. Ezt illetően több lehetőség adódik, amelyek alapos mérlegelést kívánnak: 1. az egyházi egyetemi rendszer részleges reformját végrehajtva oly módon csatlakozni a folyamathoz, hogy csak néhány, szigorúan véve kötelező elem akkomodációját (alkalmazkodását) hajtják végre; 2. a felsőfokú egyházi tanulmányok lényegi reformját megvalósítani a sajátos jellegzetességek megtartásával, de ugyanakkor beleillesztve azokat az egyetemi tanulmányok nemzetközi rendszerébe. Esposito úgy véli, fel kell ismerni a Bologna-

⁹⁵ Lettera Circolare n. 3, Congregatio de Institutione Catholica, Prot. 392/2005, 2005. július 12.

⁹⁶ Bruno Esposito OP domonkos szerzetes, a római Aquinói Szent Tamás Egyetem tanára.

⁹⁷ Vö. B. Esposito OP előadása a „Le università nell’ ordinamento attuale della Chiesa” (Az egyetemek az egyház mai jogrendszerében) c. konferencián. PPKE Kánonjogi Posztgraduális Intézet, 2006. február 6.

folyamathoz történő csatlakozás fontosságát: elérkezett az idő arra, hogy lényegi reformot hajtsanak végre, és ehhez néhány konkrét javaslatot kell előterjeszteni és kifejteni.

4. A Bologna-folyamat és a Győri Hittudományi Főiskola

„Joggal hihetjük, hogy az emberiség jövője azok kezében van, akik az utánuk következő nemzedékeknek életcélt és reményt tudnak adni.”⁹⁸ A Győri Hittudományi Főiskolának eddigi története során többször is óriási jövőbe vetett reményre volt szüksége a megmaradáshoz és újrakezdéshez. Elegendő a rendszerváltozás előtti évtizedek elnyomatásaira vagy tudatos megnyomorításra való törekvéseire gondolnunk. Bár őszintén szembenézve a rendszerváltás utáni évekkel itt sem mondhatjuk el, hogy túlzott kényeztetésben lett volna részünk. A rendszerváltás előtti hatalom megfosztotta intézményünket teljes szabadságától, s csak azt engedélyezte, hogy szigorú ellenőrzés mellett alaptevékenységét (a papképzést) végezze anyagi támogatás és elismerés nélkül. A főiskola, intézményi struktúrájától teljesen megfosztva, csak a fenntartó minimális támogatására számítva, sokszor oktatói állományának teljes fenyegetettsége vagy legkisebbre való zsugorítása mellett – különféle minőségi mutatók, piackutatás, beadványok és tervek nélkül – egyszerűen csak végezte küldetését.

A rendszerváltó és azt követő hatalom minimális állami támogatás és elismertség fejében minden átmenet nélkül a többi, addig szabadon működő felsőoktatási intézmény struktúráját, személyi és anyagi hátterét kérte rajtunk számon (akkreditáció). A támogatott nagy hallgatói számú, integrált és piacorientált felsőoktatási intézményrendszer keretébe a mai napig nem fért bele a kis létszámú, belső szabadságát és önállóságát egyházi jellege és küldetése miatt féltő, értékorientált főiskolánk. Intézményünk létét és lényegét azonban sem a múltban, sem a jelenben nem a környezet határozta meg, hanem a belső küldetés. Intézményünk az elmúlt évek során megmaradásával és fejlődésével – a Bologna-folyamatban való tudatos részvételével – megfelelő módon igazolta, hogy eddigi bátor és kedvezményező, konkrét eredményeket felmutató tevékenysége nem volt hiábavaló, és hogy arra szüksége van az egész társadalomnak, még akkor is, ha kis létszámú, de értékeit tekintve annál nagyobb súlyú főiskoláról van szó.

A Győri Hittudományi Főiskola küldetésének és elsődleges feladatának a magasan kvalifikált szakemberképzést tekinti a teológus–lelkipásztor szakon, és egyben vállalja, hogy az erre a célra koncentrált infrastruktúra és személyi feltételek segítségével közvetve (hittanár) és közvetlenül (etikatanár) is részt vesz a társadalmat alakító munkában.

⁹⁸ Gaudium et Spes 31., *A II. vatikáni zsinat dokumentumai*. Budapest: SZIT 2000, 674. p.

A mindvégig első helyen szereplő teológusképzés mellett 1984 szeptemberében indult meg az egyéves egyházmegyei teológiai tanfolyam, mely az évek alatt két-, majd háromévéssé vált. Dr. Pápai Lajos győri megyéspüspök az Egyházmegyei Teológiai Tanfolyamot a Győri Hittudományi Főiskola levelező tagozatává nyilvánította 1991-ben.⁹⁹ Attól kezdve a képzési idő 4 évre emelkedett. A tanfolyam átszervezésének és átminősítésének alapja a hitoktató szak indításáról az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolával kötött Együttműködési szerződés.¹⁰⁰ 1997-ben saját érdekeit félretéve a főiskola segítséget nyújtott a szomszédos Szombathelyi Egyházmegye számára, így a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolával kötött megállapodással¹⁰¹ a szombathelyi hittanárképzés is megvalósult. A megállapodások lehetővé tették, hogy intézményünk szoros belső együttműködés keretében a régió számára megfelelő szinten képezzék hitoktatókat és hittanárokat.

A Magyar Akkreditációs Bizottság a Győri Hittudományi Főiskola képzéseinek vizsgálatát 1998 tavaszán kezdte meg, és a felülvizsgált szakokat a Látogató Bizottság ajánlása szerint erős (E) minősítéssel akkreditálta.¹⁰² Az intézményfejlesztési terv 2000-re, míg a kreditrendszer bevezetése 2003-ra datálható. A felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény értelmében a Bologna-folyamatnak megfelelően alakult át az intézmény hittanárképzése. A Magyar Akkreditációs Bizottsághoz benyújtott és elfogadott¹⁰³ szakindítási kérelem alapján 2006-ban megindult a katekéta–lelkipásztori munkatárs alapszak. A Magyar Akkreditációs Bizottság 2007-ben ún. második körös akkreditációs eljárás során megvizsgálta a főiskola képzési és kutatási tevékenységét.¹⁰⁴ Az akkreditációs értékelés szerint „mivel a hitéleti képzésben teológus és hittanári szakon ugyanazok a tanárok tanítanak, akik az affiliációs képzés miatt állandó külföldi minősítő felülvizsgálatnak vannak kitéve, ez erős motivációt jelent a kialakított minőség fenntartására és továbbfejlesztésére. A szak személyi, tárgyi feltételek szempontjából teljes mértékben eleget tesz a kívánt követelményeknek”¹⁰⁵. 2009-ben a Győri Hittudományi Főiskola hittanár–nevelőtanár mesterképzést indított. Az egyház lelkipásztori szolgálatának ellátása (a papság létszámának csökkenése miatt) nagy nehézségekbe ütközik. A lelkipásztori feladatok elvégzésére már nem elégséges csupán a papság ereje. Szükség van a világi hívek bevonására, elsősorban a

⁹⁹ 2051/1991. sz. értesítés, kelt 1991. dec. 13-án.

¹⁰⁰ 1991. dec. 13-án kelt Együttműködési szerződés. A megegyezés a Magyar Katolikus Püspöki Kar, valamint a Művelődési és Köznevelési Minisztérium különbizottsága között 1991. ápr. 17-én elfogadott megállapodás alapján jöhetett létre.

¹⁰¹ 1997. júl. 16-án kelt Együttműködési megállapodás. A megegyezés a Magyar Katolikus Püspöki Kar, valamint a Művelődési és Köznevelési Minisztérium különbizottsága között 1991. ápr. 17-én elfogadott megállapodás alapján jöhetett létre.

¹⁰² MAB 1998/7/VII/10. sz. határozata.

¹⁰³ MAB 2005/8/III/2/16. sz. határozata.

¹⁰⁴ „A MAB 2007/7/XI/1/3. sz. határozata alapján a Főiskola 2015-ig akkreditált felsőoktatási intézmény.” 2007. június 29.

¹⁰⁵ MAB 2007/7/XI/1/3. sz. határozat V. Az új típusú alapszakokon folyó képzések értékelése.

hitoktatás és egyéb lelkipásztori feladatok vonatkozásában. Ezért elengedhetetlen a világi hívek szakszerű képzése a teológiai ismeretekben és a pedagógiai-módszertani kérdésekben. Célunk olyan hittanárok képzése, akik a modern kor állandóan változó viszonyai között is képesek a katolikus egyház tanítását a fiatalok felé közvetíteni. 1991-től mintegy 400 hitoktató és hittanár hallgató tett sikeres záróvizsgát főiskolánkon.

A főiskola lelkét mindig is a teológus szak jelentette. A rendszerváltás utáni első legfontosabb lépés az addigi 5 éves képzés 6 évesre való bővítése volt. Intézményünk 1996-ban kezdeményezte a teológus szak Pápai Lateráni Egyetem Teológiai Fakultásához történő affiliációját. A teológiai affiliáció „rendeltetése a katolikus teológia hagyományos módon való továbbadása – azzal a céllal, hogy a tanulmányok minőségét szorgosan munkálják, s a növendékek a fakultás első ciklusának akadémiai fokozatát, azaz a Szent Teológia Bakkalaureátusát elérhessék”¹⁰⁶. Az állami akkreditáció elfogadta az affiliáció tényét, az 1998-as értékelés így összegezte: „A teológusképzés feltételeinek a szak mindenben megfelel, amit a hamarosan létrejövő római affiliáció kell, hogy megerősítsen.”¹⁰⁷ Az eljárás a Lateráni Egyetem vezetőjének támogatásával még abban az évben elkezdődött, és 1999-ben lezárult a Nevelésügyi Kongregáció jóváhagyásával.¹⁰⁸ Az affiliáció eredményeként főiskolánkon egyetemi szintű teológusképzést biztosítunk hallgatóink számára, melynek befejezése után bakkalaureátusi fokozatú oklevél szerezhető. Az affiliáció 2004-ben mindkét intézmény szándéka szerint újabb öt, az idén pedig újabb három évre nyert megerősítést. 2007-ben a második körös akkreditációs eljárás már tényként rögzíti: „A főiskolai szintű képzésből kiemelkedett egyetemi szintű alapképzés méltán tükrözi az elmúlt évek fejlődésének eredményeit, és egyben az oktatás egyre javuló színvonalát.”¹⁰⁹

A teológusképzés fenntartását az a cél határozza meg, hogy teológiailag-tudományosan felkészült lelkipásztorokat képezzünk és neveljünk a fenntartó Győri, valamint jelen helyzetben a Szombathelyi Egyházmegye szolgálatára. Teológus-lelkipásztor képzésünk gyakorlatorientált, azaz olyan lelkipásztorok képzése a szándékunk, akik modern korunk folyamatosan változó viszonyai között is alkalmasak a felmerülő kihívások megválaszolására, kellő szociális érzékenységgel rendelkeznek, a hitoktatásban kiemelkedő teljesítményt nyújtanak, és fontosnak tartják az ifjúság nevelését. A MAB második akkreditációs értékelése szerint az „egyetemi szintű alapképzés jól tükrözi az elmúlt évek fejlődésének

¹⁰⁶ Sapientia Christiana 62. cikkely.

¹⁰⁷ MAB 1998/7/VII/10. sz. határozata C) A szakok akkreditációs értékelése.

¹⁰⁸ N 152/99 Congregatio de Institutione Catholica.

¹⁰⁹ MAB 2007/7/XI/1/3. sz. határozata IV. Tudományágankénti összegző értékelés.

eredményeit”¹¹⁰. Az affiliáció óta eltelt évek során 57 hallgató szerzett bakkalaureátusi oklevelet, a végzettség birtokában két hallgatónk folytatta teológiai tanulmányait a Lateráni Egyetem Teológiai Fakultásán. Intézményünknek a Bologna-folyamatban való részvétele tehát nem szakítható el sem az elmúlt évek fejlődésétől, sem a hagyomány megőrzésére való törekvéstől, sem a szolgálatra való készségtől. Miként azt a pannonhalmi ebédlő egyik neveléssel kapcsolatos képéről kölcsönzött jelmondat is jelzi: „Ut coelo assurgant” – „Hogy az ég felé növekedjenek.”¹¹¹

A 2005. évi felsőoktatási törvény Magyarország főiskoláit és egyetemeit a Bologna-folyamatban való részvételre kötelezi aránylag rövid türelmi idő biztosításával. Sajnos ma már látható, hogy a piacgazdaság a saját területein sem képes megteremteni a szükséges szabályozást, ezért nagy tévedés más területek, de főként a felsőoktatás irányítását a piacra bízni. Ennek ellenére az eredeti egységesítő törekvés mint hosszú távú célkitűzés öröndetes, és ily módon viszonyul hozzá a katolikus egyház is. Az egyház kiemeli, hogy a továbbiakban is ragaszkodik felsőoktatási intézményeinek autonómiájához, hagyományaihoz és értékeihez, jelenlegi struktúrájukat pedig alkalmasnak tartja a Bologna-folyamatban való részvételre. Az átalakulás természetesen nem hagyja érintetlenül a magyar egyházi felsőoktatást sem, mely sajátosságai megőrzése mellett érdekelt abban, hogy a profán szakokon bevezesse az új rendszert. A hitoktató és hittanár képzések tekintetében az állami pedagógusképző intézményekkel folytatott együttműködés függvényében kell a szükséges változtatásokat eszközölni. Abban az esetben, ha a MAB nem ismeri fel a pedagógiai modullal kapcsolatos következetlen elvárásainak negatív következményeit, nem kizárt az osztatlan hitéleti képzés létrehozása hittanár szakiránnyal. A teológus szakon – amint arra rámutattunk – a jelenlegi osztatlan képzés megtartásában érdekelt az egyházi felsőoktatási intézmények. A Győri Hittudományi Főiskola autonómiája teljes biztosítása érdekében kezdeményezte a teológiai affiliációt, és a döntés több, mint egy évtizedes távlatból is kedvezőnek bizonyult.

Irodalom és források

Barakonyi Károly

2004 *Rendszerváltás a felsőoktatásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ad Gentes in: A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, SZIT, Budapest, 2000

¹¹⁰ A MAB 2007/7/XI/1/3. sz. határozata IV. Tudományágankénti összegző értékelés.

¹¹¹ Vö. Dr. Czákó Kálmán A küzdelemre nevelés, a küzdés pedagógiája: „A vonatkozó archaikus és klasszikus hasonlatok ezért a nevelőt, a bölcsességirodalomban a növekvő fa mellé tett támasznak tekintik.” In *Karóhoz kötött pálmák – a fegyelem szükségessége*. Bencés Diákszövetség Almanach 2003. Pannonhalma–Budapest, 15. p. /Scientia Pannonica/.

Hrubos Ildikó

A „bolognai folyamat” – Európai trendek. A Bologna Nyilatkozatból adódó strukturális változtatások megvalósíthatósága a magyar felsőoktatásban (kutatási zárójelentés), in: hier.iif.hu.

Lettera Circolare n. 3, Congregatio de Institutione Catholica, Prot. 392/2005, 2005. július 12. (A magyar nyelvű fordítást a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Titkársága tette közzé.)

Sapientia Christiana, Budapest, 1979.

1860/2005. sz. levél, Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, kelt 2005. szeptember 28.

1998/7/VII/10. sz. MAB határozat

2005/8/III/2/16. sz. MAB határozat

2007/7/XI/1/3. sz. MAB határozat

2009/1/VIII/27. sz. MAB határozat

Törvények, rendeletek

2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról

381/2004. (XII. 28.) Korm. rendelet a többciklusú felsőoktatási képzési szerkezet bevezetésének egyes szabályairól

Kommunikáció – metakommunikáció – metainformáció

Lőrincz Julianna

A kommunikáció fogalmának értelmezése

A kommunikáció fogalmat jelölő magyar szó latin eredetű: *communicatio*, *-onis* (fn). A szónak több jelentése van attól függően, hogy milyen tudományágban, milyen kontextusban használják. Az Idegen szavak és kifejezések szótárában a kommunikáció szónak a következő jelentéseit találjuk (Bakos 1994, 409):

- lat* tájékoztatás, (hír)közlés,
- inf* információk közlése vagy cseréje valamilyen erre szolgáló eszköz, ill. jelrendszer (nyelv, média, gesztusok stb.) útján,
- ritk* közlemény, összekötetés, közlekedés, érintkezés.

Tágabb értelemben mindenfajta információátadást a kommunikáció körébe sorolnak. Az egyirányú információközlés azonban még nem kommunikáció, ugyanis a teljes kommunikációs folyamatban a partnerek között interakció (kölsönös tevékenység) megy végbe. A kommunikációs partnerek szerepet cserélhetnek, a partnerek visszajelentése (feedback) pedig fontos szabályozó funkciót tölt be a kommunikációs folyamatban.

A kommunikációs folyamat tartalmának változói

A kommunikációs folyamat tartalmának változóit Buda Béla (1994) a folyamat fő összetevői alapján a következőképpen osztályozza:

1. a *közlési célhoz* és *funkcióhoz* viszonyítva: hiányos, redundáns, pontos vagy adekvát;
2. a *jelek referenciális tartalmához* viszonyítva: konkrét vagy különböző mértékben elvont;
3. A *befogadóra* vonatkoztatva lehet: közlő, információtovábbító vagy felszólító (promotív) jellegű. A felszólítás a kommunikációs helyzetre vagy azon kívüli más tényezőre, de általában a közlés címzettjére vonatkozik.
4. A *tartalom belső összefüggéseit* illetően: ellentmondásos és ellentmondástól mentes.
5. A *tartalom tárgyát* illetően a közlés szólhat:
 - a közlőről,

- a közlést befogadóról,
- a kommunikációs szituációról,
- a kommunikációs folyamatról,
- a közlő és a közlés címzettje közötti viszonyról,
- más, a közlési helyzettől és az abban részt vevőktől független jelenségekről.

6. A közlés *tartalma* lehet különböző módon *minősített*:

- a kommunikációs kapcsolat természetétől;
- a kommunikációs szituációtól.

Minősített közlés folyik például a színpadi dialógusban, papi áldásban, gyónásban, bírósági kihallgatáskor, a szerelmi vallomásban stb. Az itt ismertetett tartalmi változók a metakommunikációnak is fontos szerepet töltenek be.

Az interperszonális kommunikációban gyökeresen új fordulatot hozott a hálózati kommunikáció azzal, hogy a nyelvi kommunikációs szempontok mellett nagymértékben figyelembe veszi az informatikai környezet jellemzőit is. A kommunikációs partnerek interakcióját ugyanis nagymértékben befolyásolja a közvetítő közeg (számítógép, internet, webkamera). A kommunikációs partnereknek azonban figyelembe kell venniük, hogy térben nincsenek egyszerre jelen a kommunikációs folyamat lezajlásakor, időben pedig késleltetett a visszacsatolás.

Bódi Zoltán véleménye szerint a közvetlen emberi kommunikációval (vö. Wacha 1994) egyenértékű interakció jöhet létre a hálózati kommunikáció különböző szinterein. „Az internet és a world wide web a valós idejű, interaktív, multimédiás lehetőségeivel képes megközelíteni a közvetlen emberi kommunikáció lehetőségeit az egy térben való jelenlét élménye nélkül.” (Bódi 2011, 229) Bódi Zoltán az internetes interperszonális kommunikációban létrejövő diskurzusok jellemzőit is vizsgálta az interaktivitás és a személyesség szempontjából.

	teljesen nyilvános	korlátozottan nyilvános	személyes
azonnali interaktivitás	cset (szolgáltatástól függően)	cset (szolgáltatástól függően)	instant messenger (MSN, Skype, ICQ, privi (a csetszobák privát üzenete)
késleltetett, változó interaktivitás	fórum, blog, közösségi szájtok (szolgáltatásfüggő), wiki	fórum, blog, levelezőlista, közösségi szájtok (szolgáltatásfüggő), wiki	e-mail
nem interaktív, egyirányú	portálok (szolgáltatástól függően)	intra-hálózatok, twitter (beállítástól függően)	twitter (beállítástól függően)

A webes kommunikációs műfajok interaktivitása és nyilvánossága (Bódi 2011, 229)

A fenti táblázat adataiból is kiolvasható azonban, hogy a szóbeli és az internetes ún. *írott beszélt nyelvi kommunikáció* között – ez utóbbi bármennyire is közelít a közvetlen szóbeli kommunikációhoz – vannak lényeges különbségek. (Vö. még Kiss 1997)

A közvetlen (teljes kódú, szóbeli) kommunikáció szövegei a verbális és nonverbális kód egyidejű használatával működnek, így azonnal dekódolhatók, a partner részéről érkező visszajelentés is azonnali, és ha a kommunikációban zavar állna be, azonnal működésbe léphet az újraszabályozási mechanizmus: a kommunikátor újrakódolhatja, korrigálhatja az üzenetet, és azonnal továbbíthatja a vevőnek az új változatot. A közvetett kommunikáció (hiányos kódú, írásos) üzenetének vevője az adó közléséhez viszonyítva az üzenetet csak időben késleltetve értelmezheti. (Vö. Wacha 1994)

Az internetes írott beszélt nyelvben lehetnek ugyan a szövegbe illesztett emotikonok, valamint egyéb metainformációs jelek, amelyek segítik az üzenet dekódolását, de a dekódolási folyamat mégis lassúbb a közvetlen kommunikációénál, és a vevő visszajelentése is késleltetett. Az internetes írott beszélt nyelvi szövegek véleményem szerint átmenetet képeznek a szóbeli és az írott formájú információtovábbító szövegek között.

A metakommunikáció fogalmának értelmezése

A metakommunikáció szó görög eredetű. Az *meta-* 'át, túl, áttételes' jelentésű előtag a vele összekapcsolt kommunikáció szó jelentésének szemantikai módosulásait eredményezi. A metakommunikáció fogalmának értelmezése nem egyértelmű a szakirodalomban:

1. A kommunikáción túli, a kommunikációról szóló kommunikáció. A metakommunikáció információt nyújt a kommunikáló felek kapcsolatáról, a közlés tartalmához, a kommunikációs szituációhoz fűződő viszonyokról. Nagyon fontos az is, hogy a kommunikátor kifejezi-e, mennyire tartja igaznak vagy hazugnak az információt, a kommunikátor magatartását stb. (Vö. Buda 1994, Hatvani et al. 2012)

2. A nonverbális kommunikációt is nevezik metakommunikációnak. A Bakos Ferenc az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárában a verbális elemeket kísérő nem szándékos nonverbális elemeket nevezi metakommunikációnak. „*gör+lat, tud* a beszédet kísérő, többé-kevésbé nem szándékos és nem tudatos taglejtés, fintor stb.” (Bakos 1994, 492) Hasonló definíciót találunk Tótfalusi István szótárában is: „*inf* a beszédet kísérő, többnyire öntudatlan jelzések (taglejtés, arcjáték, testhelyzet stb.) által közölt fontos járulékos információk összessége.” (Tótfalusi 2005, 600)

Bódi Zoltán is leszűkíti a metakommunikáció fogalmát a nonverbális kódok rendszerére. Az internetes Infószótárban a következőket írja a fogalomról: „A hétköznapiakban leggyakrabban

a metakommunikáció kifejezéssel találkozhatunk, ami a verbális kommunikációt kísérő kommunikációs kódok rendszere.” (Bódi 2012) A fogalomnak ez a leszűkített értelmezése a jelek szemantikai tartalma miatt nem minden nonverbális jelre helytálló, mert a nonverbális jelek is hordozhatnak a verbális jelekkel azonos jelentéseket. Például a siketnémák jelbeszéde vagy a pantomim. Nem minden nonverbális jelzést tarthatunk tehát metakommunikációnak. (Vö. Hatvani et al. 2012)

Jómagam a nonverbális jelzéseket akkor tartom metakommunikációs elemeknek, ha azok a verbális jelek jelentésével inkongruensek, azaz egy adott kultúrában érvényes társadalmi megegyezésen alapuló jelentésükkel ellentétben más jelentést kölcsönöznek a közlésnek, mint kongruens használatukban, azaz a verbális jelek jelentését megerősítő funkciójukban. Például ha valaki azt mondja egy szituációban, amikor a partnere megkérdezi, hogy: Szeretsz? – *Persze hogy szeretlek!*, akkor a *persze* metainformációs operátor kételyt ébreszthet a partnerben az információ igazságtartalmát illetően. Még egyértelműbb a szituációban a megtévesztés, ha közben olyan nonverbális jelzéseket (gesztus, mimika, beszéddallam) is továbbít a megkérdezett személy akár a partnerének, akár egy kívülálló személynek, amelyek egyértelműen megkérdőjelezzik a verbálisan kifejezett állítás igazságtartalmát.

A metakommunikáció bonyolult, többfunkciós folyamat. A metakommunikációs eszközök a közlési folyamatban a következő alapvető funkciókat tölthetik be: ténymegállapító, szervező, szabályozó, értékelő, magyarázó, pontosító, expresszív (kifejező), megértést ellenőrző, felszólító, korrigáló.

A metakommunikáció alaptípusai

1. a kommunikációs *kód* alapján: verbális – nonverbális
2. a kommunikáció *formája* szerint: formális – informális
3. a kommunikációs *tartalom változói* alapján: hiányos, adekvát, redundáns
4. az információközlés *ideje* alapján: egyidejű – késleltetett
5. az információ *kifejtettségi foka* szerint: explicit – implicit
6. az *intenció* megléte szerint: szándékos – szándéktalan

Jelen dolgozatomban nem törekszem teljességre az egyes típusok ismertetésében, most csak az információ kódolása alapján vizsgálom a metakommunikációt.

a) A verbális metakommunikáció *grammatikai kifejezőeszközeihez* tartoznak a különböző alapszófajú szavak: igék, főnevek, melléknevek, határozószók, valamint a viszonyszók és a mondatszók. A viszonyszók közül különösen a partikulák gyakoriak (*hát, izé, naná!*). A mondatszók közül az indulatszók (*Jé!, Jaj!*, és az interakciós mondatszók

(*Helló! Csocesz!*) stb. De metakommunikációs verbális elemek a több szóból álló, lexéma értékű nyelvi kifejezések is, amelyek sorába különböző frazeológiai egységek tartoznak: pl. a szólások (*Majd ha fagy!*).

b) *Nonverbális metakommunikációs elemek* például a vokális csatorna elemei (hangszín, hangerő, beszéddallam, szünet stb.), a nevetés, a csend, a hallgatás.

A metakommunikatív közlések a kommunikációs folyamat bármely szakaszában szerepet kaphatnak:

1. a kommunikáció kezdetének,
2. a partnernek a diskurzusba való belépésének,
3. a kommunikáció folyamata szabályozásának,
4. következtetések levonásának,
5. a kommunikáció befejezésének kifejezésére.

Az 1., 2., és az 5. szakaszban a kommunikáció fatikus funkciója érvényesül, azaz a partnerek közötti kapcsolatfelvétel, a kapcsolat fenntartása és befejezése. (Vö. Vorobjova 2006) Az itt leírt jellemzők átvezetnek bennünket a metainformáció és a metainformációs operátorok kérdéskörének vizsgálatához.

A metainformáció

A metainformáció fogalmának értelmezése is tudományáganként, elméletenként, de kutatói nézőpontok szerint is eltérő lehet.

Az *informatikában* a metainformáció jelentése: „Tipikus metaadatok, az adatbázisok ábrázolási és szervezési formáit leíró adathalmazok (pl. táblaszerkezet, relációs információk, stb.)” (www.pcforum/szotar)

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a téma kutatásával foglalkozó szakemberek (Bańcerowski 2000a; Bańcerowski 2000b; Bańcerowski 2004; Lévai 2004; Lévai 2006; Simigné Fenyő 2005; Simigné Fenyő 2006a; Simigné Fenyő 2006b; Simigné Fenyő 2011 és mások) is különböző aspektusokból vizsgálták a témát. „Metainformációnak az alapinformációról szóló információt nevezzük, amely az adó (és a vevő) információhoz való viszonyát fejezi ki.” (Simigné Fenyő 2007, 280) Ebben az értelmezésben a metainformáció a metakommunikáció szinonimájának is tekinthető.

Egy Nyíri Kristóf filozófussal készült interjúban, amely a világháló információhordozó jellegét és multimedialitását elemzi, a következőket olvashatjuk: „Ma a könyvek világa és a digitalizált információ világa – a világháló – együttesen adja azt a környezetet, amelyben a felhalmozott emberi tudás a leginkább áttekinthető. Amúgy a

világháló multimediális: és éppen a képek, kivált az animált képek, nagyon is alkalmasak a sűrített és rendszerezett információ – ha tetszik, a metainformáció – hordozására.” (Jakabffy 2005)

Bódi Zoltán meghatározásában „a metakód vagy metainformáció a kódról vagy az információról szóló kód, az információ, a kód elvonatkoztatott modellje, formája”. (Infósztár 2011) Például az informatikában a különböző GPS eszközök által létrehozott adatok együttese: a tartózkodási helyünk, a közlekedési koordináták stb. is metainformációk. De metainformációt hordoz a különböző típusú szövegek címe is. A számítógépes világban pedig metaadatok milliói segítenek eligazodni. A fogalom értelmezése azonban több ponton különbözik nemcsak egymástól, hanem a nemzetközi irodalomban megszokottól is. (Paksy 2007; Schirm 2011a; Schirm 2011b)

Metainformáció, metaszöveg, metainformációs operátorok

A címben jelzett fogalmakkal kapcsolatban is terminológiai többértelműség, átfedés figyelhető meg mind a magyar, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban. (Vö. Lévai 2007, Schirm 2011a; Schirm 2011b) Paksy Eszter a metaszöveg és a metainformációs operátor fogalmát helyezi kvázinonimikus viszonyba (Paksy 2007) Hyland egyik 1998-as tanulmánya alapján készült munkájában. Az alábbiakba Paksy csoportosítását mutatom be.

Megszorító szavak	<i>noha, igaz, csupán, sejtethető, talán, -hat, -het, úgy látszik, valószínűleg</i>
Nyomatékosítók	<i>nem kétséges, kétségtelen, nyilvánvaló, tény az, természetesen, bizonyára, nyilván, persze, valóban, igenis</i>
Attitűdjelölők	<i>meglepő, megnagyvással, nagy szerencse, nincs min csodálkozni, remélhetően, féltő, szomorú, nehezen hihető. Ide számítottam az idézőjel(ek) használatát, ha az ironikus értelmezést sugall.</i>
Kapcsolatjelölők	<i>kell valamit csinálni, t/1-es igeragok, közvetlen kérdés, T/1 felszólító alakok, valamennyien +T/1, T/1 birtokos alakok</i>
Személyjelölők	<i>E/1 igeragok, T/1 igeragok, E/1 birtokos alak</i>

3. táblázat: Interperszonális metaszöveg (Paksy 2007, 206)

Paksy a Hyland által metaszövegnek nevezett nyelvi elemek 5 alcsoportját különíti el. A legfőbb problémát a dolgozatban a szöveg és a szövegnél kisebb, nem szövegértékű elemek fogalmának összekeverése jelenti. Ha a táblázatot megnézzük, az egyes csoportokban egyértelműen metainformációs, ill. diskurzusjelölő lexémákra és lexémakapcsolatokra találunk magyar példákat, amelyeknek így, kontextusból kiragadva nem mindegyike

nevezhető szövegnek. Ezek többsége akkor lenne szöveg, ha vagy önálló mondatzóként, vagy egymondatos szöveggént funkcionálnának. Mivel azonban a szöveg fogalmának definíciójára nem tér ki a szerző, a példák alapján joggal feltételezhetjük, hogy a dolgozatban terminológiai félreértelmezésről van szó.

Paksy különböző grammatikai jelentésű és formájú nyelvi elemeket sorol be a metaszóveg egyes alpontjai alá az idézett szakirodalom alapján, és nem finomít a rendszeren a magyar nyelv grammatikai besorolásának megfelelően, még ha túlságosan taxonomikusnak is tartana egyes rendszereket. Találunk a példák között alapszófajú lexémákat (*meglepő, félő, szomorú, valamennyien*), több lexémából álló mondatokat, amelyek valóban nevezhetők szövegnek is (*nincs min csodálkozni, kell valamit csinálni*), de affixumokat is, azaz képző-, jel- és ragmorfémákat (*-hat, -het, igei személyragok, birtokos személyjelek*). A szerző által metaszóvegnek nevezett magyar nyelvi elemek nagy része nem metaszóveg, hanem a különböző szövegtípusokban meghatározott funkciót betöltő metainformációs operátor. (Paksy 2007, 205–206)

Metainformációs operátorok és/vagy diskurzusjelölők

Felfedezhetünk terminológiai többértelműséget a szakirodalomban a *metainformációs operátor*, illetve a szinonimájaként használt *diskurzusjelölő* fogalmának értelmezésében is.

A *diskurzusjelölő* terminus technicus a pragmatikai szakirodalomból származó műszó, amelynek a különböző angol nyelvű szakirodalmakban is több megfelelője van: discourse markers, discourse connectors, discourse particles, discourse operators stb. (Vö. Dér és Markó 2007, 61)

Többnyire azokat a verbális elemeket jelölik ezzel a terminussal, amelyeket a kommunikátorok főleg a szóbeli kommunikációban használnak az alapinformációt kiegészítő, értelmező, magyarázó, korrigáló stb. elemekként. A Dér és Markó szerzőpáros megállapítása szerint: „A terminus alatt olyan nyelvi-pragmatikai elemeket értünk, amelyek átmeneti pontokat jelölnek a diskurzusban, a diskurzus szegmentálásáról és működtetéséről szolgáltatnak információkat, a diskurzusstruktúrát jelzik (...) a szakirodalomban *funkcionális csoportként* tartják számon, amelynek tagjai eredetüket tekintve igen heterogének: különböző szófajokból (határozószó, kötőszó, ige stb.) és nyelvi szintű egységekből származhatnak (lexémák, különféle szintagmák stb.), emellett nonverbális diskurzusjelölők is léteznek.” (Dér és Markó 2007, 61)

Schirm Anita szintén funkcionálisan különíti el a csoport elemeit: „A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy olyan funkcionális csoportját alkotják, amelyek a diskurzus

szerveződésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Nem szófaji, nem is formális, hanem funkcionális kategóriáról van szó.” (Schirm 2011a, 218) A szerző is megállapítja, hogy a fogalom meghatározása igen sokféle mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban. „Az elemek funkcionális tulajdonságait domborítják ki a *pragmatikai kötőszó*, *bevezető szó*, *árnyaló partikula*, *társalgásszervező elem* és *diskurzusjelölő* terminusok, míg a *konnektor* és a *metainformációs operátor* kifejezések a *kapcsolófunkciót* hangsúlyozzák. A *modális partikula* és *diskurzuspartikula* terminust használók pedig az elemek formalizálhatóbb szemantikai tulajdonságait emelik ki.” (Schirm 2011b, 9)

A kérdés további vizsgálata nélkül, a fentiek alapján is megállapíthatjuk, hogy mind a metainformációs operátor, mind pedig a diskurzusjelölő műszóval általában a különböző verbális közléseket kísérő nem verbális elemeket jelölik a különböző elméleti keretekben gondolkozó szerzők. Nincs szándékomban e dolgozatban eldönteni a terminológiai kérdést, csupán annyit szeretnék megállapítani az idevonatkozó szakirodalmi ismereteim alapján, hogy a metainformációs operátorok egy szűkebb csoportját tekinthetjük diskurzusjelölőknek, amelyek szófaji besorolásukat tekintve különböző szófajú szavak, többnyire azonban a viszonszók és a mondatszók csoportjába tartoznak. Pl. *hát*, *e*, *vajon*, *szóval* stb. A két terminus tehát a jelölt fogalmak alá tartozó nyelvi elemek funkcióbeli különbségére mutat rá elsősorban, ezért a metainformációs operátor és a diskurzusjelölő fogalmak csak részben, bizonyos jelentéseikben szinonimái egymásnak. Viszont lényeges különbséget látok közöttük abban, hogy a metainformációs operátorok csupán a kommunikációs folyamat egyes tényezőit magyarázzák, minősítik, egészítik ki, a diskurzusjelölők pedig metainformációs funkciójuk mellett sokszor az alapinformáció helyébe lépve közvetítenek fontos információtartalmakat, tehát mintegy köztes szerepben (alap- és metainformációs funkcióban) fordulnak elő a szövegekben.

A metainformációs operátorok funkciója a kommunikációban

Az alapinformációt kiegészítő, azt értelmező metainformációs operátoroknak a teljes személyközi kommunikációs interakcióban többféle funkciójuk van.

1. Lehetnek *tájékoztató* funkciójúak: a kommunikáció különféle aspektusairól pl. a kommunikáció helyéről, idejéről, az üzenet létrejöttének okáról, céljáról, a hozzá kapcsolódó pragmatikai jelentésekről, betölthetnek többféle funkciót is, pl. a kommunikáció kezdésére, fenntartására, befejezésére szolgálnak. (Vö. Bańcerowski 2000a, 112–439)

2. De betölthetnek *szövegszervező* funkciót is: „A metainformációs operátorok különféle szerepeket játszhatnak a nyelvi szövegekben: részt vesznek a közlés átadási és befogadási folyamatainak az organizációjában, több szempontból is jellemezhetik a verbális közlés egyes részeit, elemeit, forrását képezik a nyelvi, a pragmatikai és a nyelven kívüli információknak is.” (Bańcerowski 2004, 323)

3. *Grammatikai szempontból* a metainformációs operátorok lehetnek lexémák, lexéma értékű nyelvi elemek és az alapinformációt kiegészítő, metainformációt hordozó mondatok is. Lexéma formájú operátorok például a következők: *És?* (A kommunikátor közöl valamit, amivel a partnere nem ért egyet.) A *hát, no, nos* partikulák is lehetnek metainformációs operátorok. Például: *Hát* akkor most kezdjük el! Mi a véleménye erről? *Hát...*

Az alábbi példák mondatformájú fatikus funkciójú metainformációs operátorok.

- a) *szövegkezdő* operátorok, amelyek elősegítik a kontaktus megteremtését az adó és a vevő között:

Szeretném előrebocsátani...;

A továbbiakban arról lesz szó, hogy...

- b) *szövegzáró* operátorok:

Az eddigi elemzésünket azzal egészíthetjük ki, hogy ...

Ahogy már fentebb bebizonyítottuk, ... (Bańcerowski 2000b, 423)

A következő szöveg pedig a metainformációs nyelvi elemek domináns használata révén metaszövegnek is tekinthető (vö. Lévai 2006, 432).

„*Fent a padláson az a valaki egyre töri magát és füttyörész: 'ju-ju-ju'.*

– *Anyá, ki füttyül?* – kérdezte Nyikita.

– *Anyácska felvonta szemöldökét, de tekintetét nem vette le a könyvről. Arkagyij Ivanovics, aki éppen egy füzetet vonalazott, mintha csak erre várt volna: hadarva tüstént közbeszólt...*” (Lev Tolsztoj: Nyikita gyermekkor, idézi Lévai 2006, 432)

A nonverbális jeleket verbalizáló metainformációs operátorok

Külön fejezetben szólok azokról a metainformációs igékről, amelyek a nonverbális jelek verbalizációi. A nonverbális elemek közé tartoznak a *testbeszéd* különböző elemei, például a kéz- és lábgesztusok, a mimika, a mosoly stb. (Vö. Wacha 2011) De idetartoznak a *vokális csatorna* elemei is, mint pl. a hangszín, hanglejtés, beszéddallam, beszédtempó, hangerő, szünet, a nevetés. (Vö. Buda 1994, Simigné – Dadvandipour 2011)

A következő (Kosztolányi *Aranysárkány* című regényéből vett) példákban a fej- és lábgesztusok, a mimika, a nevetés igével vagy igés szerkezetekkel történő grammatikai eszközei szerepelnek metainformációs operátorokként:

(1) „Várt kicsit, *bólintgatott*. ”

(2) „Novák *csóválta fejét*. ”

(3) „... és fehér félharisnyát (viselt), mely ki-kivillant, hogy *lábait keresztbe téve* a nadrágja fölhúzódott”

(4) „Nem *mosolygott*. Komoly volt, nagyon komoly.”

(5) „Mindenki *nevetett*. ... beszélni is csak Ebeczky Dezső beszélt, főképp számtani kérdésekről, míg a többiek *nevetgéltek*...”

A vokális elemek közül a következő példákban a hangszín és a hangerő jelzésére szolgál a metainformációs igei operátor:

(6) „Mi az? – *sipított éles*, kellemetlen hangján. – Mi az?” (Kosztolányi: *Aranysárkány*)

Megakadásjelenségek mint metainformációs operátorok

Az informális, de sokszor a formális szóbeli diskurzusokban is gyakran szereplő megakadásjelenségek is lehetnek metainformációs elemek, gyakran társulva új információt nem hordozó töltelékszavakkal, amelyek szófajukat tekintve többnyire partikulák vagy indulatszók. Így például a *kérem szépen*, a *tudod* és a *nem*, valamint az *ugye* metainformációs operátorok is fontos funkciót töltenek be különösen a szóban elhangzó szövegekben, sokszor ismétléses alakzatok elemeiként. Ezek a lexémák többnyire fatikus funkciójú metainformációs operátorok. Az *ugye* partikulát pedig kérdő hanglejtés kíséri, mivel a szerepe többnyire a kommunikáció ellenőrző funkciójának betöltése. (Szikszainé Nagy 2007, 106) De lehet az *ugye* kérdő hanglejtés nélkül ismétlődő funkciótlan ismétlés is a szövegben, ha a kommunikátor ún. szavajárásáról van szó.

Az alább elemzett szövegekben a *hát*, a *tudod* és a *kérem szépen* metainformációs operátorok fokozó funkciójúak, és a vesszővel érzékeltetett éloszóbeli hezitációs szünettel együtt szerepelnek az interakcióban. A példák Móricz Zsigmond *Az isten háta mögött* című regényéből valók.

(7) „– *Hát tudod*, de ujjnyi vastagon van a fehérség mindenén.”

(8) „– És *tudod*, hogy csak ti ketten csináltátok magatoktól a számtan írásbelit.”

(9) „– *Hát kérem szépen* – mondta az igazgató és fanyalogva mosolygott –, nagyon kedvezőtlen hírek vannak a fiatalemberről ... Tegnap este negyed tizenegykor az utcán látták ... aztán megint az utcán látták és sírt ... fél tizenegykor ...”

(10) „– *Kérem szépen*, rendelkezésére állok.”

(11) „– Tanító úr, *kérem*, igaz az öccsével az a dolog?

– Miért? – *fordult vissza* meghomályosodott szemmel Veres.”

(12) „– *Mert kérem szépen*, én tegnap este találkoztam Lacival. ... És *kérem*, ilyen örültséget, hogy ő a Mester utcában lett volna! *Ugyan kérem*, nem az a fiú az!”

(13) „– *De hát kérem szépen*, én nem tudom, tulajdonképpen mi történt. Tett valami kihágást az öcsém?”

Az interperszonális megtévesztés fogalma, főbb típusai

A kommunikáció alapvető funkciói közé tartozik a partner meggyőzése. De gyakran szerepel a manipuláció is az interperszonális kommunikációban. A meggyőzés és a manipuláció egymáshoz közel álló fogalmak. Két alapvető közös vonásuk van:

1. mindkettő a befolyásolás kategóriájába tartozik,

2. egyformán célorientáltak: „A kommunikátor arra törekszik, hogy egy neki tetsző álláspontot, véleményt alakítson ki a befogadóban, vagy megváltoztassa (esetleg fenntartsa) a szövegbefogadó véleményét egy adott témában.” (Árvay 2007, 2)

Ami a meggyőzés és a manipuláció közötti különbségeket illeti, fontos a kommunikációs *intenció* (szándék) megléte vagy hiánya. A meggyőzés a kommunikátor szándéka szerint nem megtévesztés. A megtévesztő intenció azonban a célját, a partnerre tett hatását, a kommunikációs partner tettének következményeit illetően szándékos manipulációt eredményez.

David Buller és Judee Burgoon a megtévesztést olyan kommunikációnak tartják, amelyben az adó igyekszik hamis képzeteket és téves következtéseket kialakítani a befogadóban. (Griffin 2003, 92–93) A szerzők az interperszonális megtévesztés körébe elsősorban a *meghamisítás*, az *elhallgatás* és a *mellébeszélés* stratégiákat sorolják.

A metainformációs operátorok funkciója a megtévesztő szövegekben

Az interperszonális megtévesztésben fontos szerepet játszanak a társalgást irányító maximák és kommunikációs törekvések be nem tartásának verbális és nonverbális eszközei. A korrekt, adekvát társalgás létrejöttéhez szükséges elvárásokat először Grice (1975) fogalmazta meg, majd Leech (1983) egészítette ki az udvariasság alapelveivel és az azoknak alárendelt maximákkal. Az együttműködési alapelv sikeres működését, azaz a sikeres interperszonális kommunikációt az alapelvek alkotó négy maxima – a mennyiség, a minőség, a relevancia és a mód (modor) maxima – követelményei adják. Grice szerint a kommunikátor maximát sért, ha olyan gondolatot szándékozik közölni partnerével, mely explicit módon nincs jelen a diskurzusban, de különböző

háttérismeretekből kikövetkeztethető az információt alkotó elemek konvencionális jelentéseiből vagy abból, hogy ezek feltételezhetően mindenki számára relevánsak és érthetőek. (Vö. Grice 1975, hivatkozik rá Nemesi 2000, 422) A maximákat sértő közlések tartalmazhatnak olyan metainformációkat is, amelyek egyértelműen a kommunikációs partner(ek) megtévesztését szolgálják. Közismert az is, hogy a grice-i maximák elvárásait sokszor nem tartják be a kommunikációs felek.

Dolgozatom következő részében olyan stílusalakzatokat vizsgállok, amelyek a grice-i maximasértések eszközei, és az interperszonális megtévesztésben is szerepet játszhatnak. Munkámban most csak a mennyiségmaxima megsértésére szolgáló metainformációs elemek funkcióját elemzem, mivel korábban már vizsgáltam más maximasértéseket is. (Lőrincz 2011)

A tautológia szerepe a megtévesztésben

A tautológia jelentése 'bőbeszédűség', azaz funkciótlan, redundáns ismétlés a szövegben. A szófölösleg – a bőbeszédűség egyik fajtájaként – a szavak fölösleges, funkciótlan ismétlését jelenti, melynek elkerülése a szinonim szavak használatával, illetve a szükségtelen elemek kiiktatásával érhető el. (Szikszainé Nagy 2007, 104–105) A tautológia új információval nem viszi tovább a közlést, de metainformációs funkciója érzékelhető: a partner megtévesztése, hamis partneri viszony látszatának keltése.

Az alábbi szövegrészekben a kommunikátor szándékos intenciója kiderül, az *ismétlés* és a *gradatio* (fokozás) stílusalakzatok jelentésének értelmezése révén pedig a megtévesztő személy le is lelepleződik a partner előtt. A példák Móricz Zsigmond *Az isten háta mögött* című regényéből valók. (Vö. Janáčková 2010) Az elemzett példákban a *nagysád* megszólítás többszöri ismétlése, valamint a *gradatio* alakzata az egyik szereplő Veres tanító feleségének szóló hízélgésében kifejezetten megtévesztő funkciójú.

(9) „– *Nagysád, maga gyönyörű szép asszony!* – mondta a káplán, s azt hitte, hogy ezt csak gondolta.

(10) – Ne mondja! – kacagott fel idegesen az asszony.

– Halálosan szerelmes vagyok *nagysádba*.

[...]

(11) – *Nagysád, maga szebb minden nőnél.*

– Tudja is maga, mit beszél.

[...]

(12) – Igen. *Nagysád, maga a legszebb nő a világon!*”

A hiperbola szerepe a megtévesztésben

A hazugság kifejezésének egyik meghatározó stílusalakzata a *hiperbola* (nagyítás, túlzás) is. „A hiperbola [...] nagyító vagy kicsinyítő értelmű jellemzése egy tárgynak, személynek vagy tulajdonságnak, esetleg eredménynek. A túlzás a valóságban lehetetlen dolgot állít.” (Szabó–Szörényi 1988, 164)

Kosztolányi Dezső *Aranyrákány* című regényében az egyik diák, Gyszi jó tanuló, mindig kifogástalanul szerepel az órákon – a mai diákok szóhasználatával élve stréber. A rossz tanulók előtt azonban – hogy befogadják maguk közé – azzal akar kitűnni, hogy úgy tesz, mintha ő sem tanulna soha. Először saját tudásáról hazudik, majd látva, hogy a többiek nem veszik komolyan, az érettségiről kezd beszélni. Azonban olyan mértékűek a túlzásai, hogy senki sem hiszi el neki, amit mond.

(13) „– Én egy *büdös betűt se tudok. Becsület-úrstenemre. De nem tanulok.* Mi történhetik? Legföljebb megbukom. Elmegyek postásnak.”

(14) „– *Úgy ám, öcsém.* Mondd például, hogy szólítod a főigazgatót? [...]

(15) – *Hát* – szolt vállat vonva – „főigazgató úr”.

(16) – *Az ám* – mondta Gyszi *szánakozó mosollyal*. – Csak próbáld meg. Majd meglátod, mi lesz. A főigazgatót „méltóságos úrnak” kell szólítani.

(17) – *Hű*, barátom – és Gyszi most *tenyerét az arcához szorította* – egy fiú, de ez már régen volt, nagyon régen, valami Rohonczy Lajos... olyan tételt húzott ki, hogy mihelyt meglátta, ott a széken, a főigazgató előtt *szörnyet halt*.”

Az idézetben kiemelt *úgy ám, hát, hű* partikulák, valamint a nonverbális elemeket verbalizáló *vállat vonva, szánakozó mosollyal* és *a tenyerét az arcához szorította, szörnyet halt* több szóból álló szintagmák, amelyek a szövegben a hiperbola stílusalakzatának metainformációs operátorai. Az elemzett szövegrészben a tautológia is megjelenik mint a hiperbola társult alakzata. A *hát* partikula is sokszor szerepel szövegkezdő metainformációs operátorként. (Bańcerowski 2005; Schirm 2011a) Az élőbeszédben is gyakran van jelen az információt közlő partner bizonytalanságának a kifejezésére, hezitációs (gondolkodási) szünetet kitöltő, időnyerő funkcióban. (Vö. Szikszainé Nagy 2007, 106) Az alábbi példák ismét a Móricz regényéből valók:

(18) – „*Hát* én csak úgy gondolom. Miért ne tetszene? Jó fiú. Csendes. Aztán okos is. Tanult, jeles fiú. Jól jártunk vele. Csinos is.”

Összegzés

A metakommunikáció értelmezése kapcsán terminológiai átfedésekkel találkozunk mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban. Többben metakommunikációnak tartják a nonverbális kóddal történő kommunikációt. Ez azonban a nonverbális kommunikáció értelmének leszűkítése, mivel a nonverbális jelek is kifejezhetnek alapinformációt. A metakommunikáció helyes értelmezése: a kommunikációról szóló kommunikáció, amelyben a kommunikációs partnerek a metainformációs operátorok segítségével a kommunikáció kódjáról, a kommunikációs partnerek közlésmódjáról, viselkedéséről, a partneri viszonyról, az üzenet kódjáról, a diskurzusba való belépés különböző szakaszairól adnak magyarázó, értelmező, kiegészítő információkat.

A metainformációs operátor fogalommal kapcsolatban is vannak terminológiai átfedések mind a magyar, mind pedig a külföldi szakirodalomban. Például gyakran szerepelnek egymás kváziszinonimáiként a metaszóveg, diskurzusjelölő és más fogalmak. A metainformációs operátorok funkcionális kommunikációs elemek. Funkciójuk a szövegben különböző lehet, például fatikus (kapcsolatot kezdő, kapcsolatot fenntartó, befejező). De a szöveg szervezésében fontos szerepet betöltve annak bármely részén előfordulhatnak. Grammatikailag lehetnek fogalomszók, viszonyyszók, mondatszók, szintagmák, mondatok. A szóbeli közlésben a vokális csatorna elemei is betöltenek metainformációs szerepet (hangszín, beszéddallam, szünet).

Dolgozatom befejező részében különböző szépirodalmi példákban azt vizsgáltam, hogy a szöveg stílusában fontos szerepet játszó alakzatok közül a tautológia és a hiperbola mint az interperszonális megtévesztés eszközei milyen metainformációs operátorokat tartalmaznak, és ezek milyen funkciót töltenek be a szövegben.

Irodalom

Aczél Petra

2009 *Új retorika. Közélet, kommunikáció, kampány.* Pozsony: Kalligram.

Adamik Tamás főszerk.

2010 *Retorikai lexikon.* Pozsony: Kalligram.

Árvay Anett

- 2007 *Manipulatív érvelés írott reklámokban.* In I. Alknyelvdok Konferencia kötet. Szerk. Váradi Tamás MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Bakos Ferenc
1994 *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bañcerowski Janusz
2000a *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései.* Nyomárkai István szerk. Budapest: ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék.
2000b A szövegkezdő metainformációs mondatok struktúrájáról és funkcióiról. *Magyar Nyelvőr* 124, 423–430. p.
2004 A jelentés metainformációs mutatói a szövegben. *Magyar Nyelvőr* 128, 323–326. p. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1283/128305.pdf> Letöltve: 2012. szept. 6.
2005 A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok. *Magyar Nyelvőr* 129, 488–495. p.
- Bódi Zoltán
2011 *Infószótár – Metainformációk.*
http://www.mr2.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=11350&Itemid=83 Letöltve: 2012. szept. 5.
2012 Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban. *Magyar Nyelvőr*
<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1283/128302.pdf> Letöltve: 2012. szept. 6.
- Buda Béla
1994 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Budapest: Animula.
<http://mek.oszk.hu/02000/02009> Letöltve: 2011. okt. 10.
- Deme László
1980 Az ember és a nyelv. In *Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában.* Fülöp Lajos szerk. Budapest: OPI. 9–36. p.
- Dér Csilla–Markó Alexandra
2007 A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In *Nyelvelmélet – Nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 74. Szerk. Gecső Tamás–Sárdi Csilla. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, Budapest: Tinta Könyvkiadó, 61–67. p.
- Hatvani Andrea, Budaházy-Mester Dolli, Héjja-Nagy Katalin
2012 *Tanári személyiségfejlesztés és attitűdformálás*
http://www.ektf.hu/hefoppalyazat/tanszemfejl/a_metakommunikci.html
Letöltve: 2012. okt.12.
- Jakabffy Éva
2005 *Tudósközelben: Nyíri Kristóf filozófus, akadémikus.* IPM. 2005. november
www.terpressmagazin.hu/mht Letöltve: 2012. aug. 26.
- Kis Ádám
1997 *A számítógép metakommunikációja. A beszéd, az írás és a számítógépes kommunikáció.* VII. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. (Konferencia-előadás) Budapest.

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/nyelvtud/szmtgps.hun>. Letöltve: 2012. 09. 06.

Lévai Béla

- 2006 Terminológia-használati kérdések a metainformációs kutatásokban. In *A világ nyelvei és a nyelvek világa*. Szerk. Klaudy Kinga és Dobos Csilla. MANYE XV. Miskolc. 429–432. p.

Lőrincz Julianna

- 2011 A stílusnorma megsértése az interperszonális megtevesztést tartalmazó szövegekben. In *Nyelvi funkciók – stílus és kapcsolat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 139*. Szerk. Gecső Tamás – Sárdi Csilla. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, Budapest: Tinta Könyvkiadó, 159–165. p.

Nemesi Attila László

- 2000 Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban. *Magyar Nyelv* 96, 418–436. p.

Paksy Eszter

- 2007 A metaszöveg használata eredeti magyar és fordított magyar publicisztikai írásokban. In *Nyelvelmélet – Nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 74*. Szerk. Gecső Tamás–Sárdi Csilla. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, Budapest: Tinta Könyvkiadó. 204–209. p.

Schirm Anita

- 2011a A diskurzusjelölők funkciói a nyelvhasználók szerint. In *Az alkalmazott nyelvészet ma. MANYE XX*. Szerk. Boda István Károly és Mónos Katalin. Budapest – Debrecen: MANYE – Debreceni Egyetem. 218–223. p.
- 2011b *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf
Letöltve: 2012. szeptember 6.

Simigné Fenyő Sarolta

- 2005 Metainformációs kutatások szerepe a fordításban és az oktatásban. In *Sokszínű nyelvészet*. Bodnár Ildikó (szerk.) – Simigné Fenyő Sarolta. Miskolc: STÚDIUM. 91–101. p.
- 2006a *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc: STÚDIUM.
- 2006b *Metainformációs kutatások*.
http://epa.oszk.hu/02100/02137/00009/pdf/EPA02137_ISSN_1219-543X_tomus_11_fas_2_2006_049-053.pdf Letöltve: 2012. 09. 06.

Simigné Fenyő Sarolta–Dadvandipour Zsuzsanna

- 2011 Nevetés és nevetetés a bohócdoktorok szereplése során. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* (Miskolc), VI/1, 199–214. p.

Szabó G. Zoltán – Szörényi László

- 1988 *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat.

Tóthfalusi István

2005 *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Vorobjova, Jelena Mihajlovna– Воробьева Елена Михайловна

2006. *Функциональные характеристики метакommunikативных речевых действий* (A metakommunikációs beszédaktusok funkcionális jellemzői). Волгоград, Kandidátusi értekezés tézisei. Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19
<http://www.disserr.com/contents/178842.html> Letöltve: 2012. okt. 25.

Wacha Imre

1994 *A korszerű retorika alapjai I.* Budapest: Szemimpex Kiadó.

2011 *Nem csak szóból ért az ember. A nonverbális kommunikáció eszköztára. Az ékesszólás kiskönyvtára.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

http://www.isitfair.eu/blacklist07_hu.html Letöltve: 2012. okt. 20.

<http://pcforum.hu/szotar/?term=metainform%E1ci%F3> Letöltve: 2012. okt. 20.

www.kislexikon.hu/metakommunikacio.html letöltve: 2012. okt. 29.

Szépirodalmi források

Móricz Zsigmond: *Az Isten háta mögött. Árvácska.* Budapest: Móra Könyvkiadó, 1988.

Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.

Német nyelvű szakmai szövegek értő olvasásának problémái Módszertani ajánlások

Mátyás Judit

Szépe György (1931–2012) nyelvészprofesszor emlékének

Bevezetés

Írásommal Dr. Szépe György nyelvészprofesszorra szeretnék emlékezni, akinek 2012 őszén bekövetkezett halála nagy űrt hagyott hátra, ugyanakkor művei, tanítása, pedagógiai munkássága révén mégis halhatatlan marad tanítványai és a későbbi hallgatók, tudós-nemzedékek számára. Szépe tanár úr útmutatása, szakmai támogatása, biztatása nagyon meghatározó volt tudományos megfigyeléseim kezdetén, amikor nem igazán tudtam, merre is induljak. Hosszú évekkel ezelőtt ő irányította figyelmemet a szaknyelvoktatás és -kutatás fontosságára. Segítségével olyan vizsgálatokat végeztem, amelyek számos tudományos cikkem írását, megjelenését alapozták meg, s oktatásomban alapvető, előremutató változásokat jelentettek. Számomra és sokunk számára Tanár úr szakmailag, emberileg és pedagógiai szempontból is példakép volt, és az lesz a jövőben is.

Az idegennyelv-tudás jelentősége napjainkban

Elvárások a szakemberekkel szemben

A jövő szakembereinek, közgazdászainak, a gazdasági szférában munkát vállalóknak folyamatosan naprakész ismeretekre, információkra van szükségük. A magyarországi rendszerváltás, a politikai, gazdasági nyitás, az EU-csatlakozás miatt az elvárások is változtak: a gyakorlatban alkalmazható ismeretek megszerzése, az élethosszig tartó tanulás váltak fontossá, melyek alapja és feltétele az idegen nyelvek ismerete. A változások miatt előtérbe került a magas szintű nyelvismerettel rendelkező szakemberek képzésének kérdése.

Számos vegyes vállalat, külföldi érdekeltségű cég alakult Magyarországon, ahol a külföldi partner nyelvét beszélni tudó alkalmazottakra van szükség, s a vállalati kultúra formálójá, része és meghatározója a nyelvtudás. (András 1998) Fontos szempont az is, hogy a munkahelyek a gyakorlati életben hasznosítható, aktív nyelvismeretet várnak el, ami a szakmában való boldogulást is támogatja. Az álláshirdetések nagyobbik felében ezért a tárgyalási szinten beszélt angol, német vagy francia nyelv az alapvető feltétel, mely lehetővé teszi a munkahelyi levelezést külföldi partnerekkel, a szakmai tudás bővülését, külföldi kiküldetést, kapcsolatteremtést, tehát a sikeres szóbeli és írásbeli kommunikációt. (Schranner

1997) Az új kihívásokra reagálva (az Európai Unióval kapcsolatos elvárások tükrében) a szakembereket képző oktatási intézményeknek idegen nyelveket jól használni tudó szakembereket kell kibocsátaniuk. Egyre nagyobb szerepe van a szaknyelvek, az idegen nyelvű szakmai szóbeli és írásbeli kommunikáció oktatásának, tanulásának.

Vitathatatlan tény, hogy az esélyegyenlőséghez, a lehetőségek kiaknázásához, valamint a nemzetközi vérkeringésben való részvételhez idegennyelv-tudás szükséges (www.nyelvkalauz.hu).

Olvasás, szövegértés és tanulás idegen nyelve(ke)n

Lehetséges módszerek és stratégiák

2005-ben a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának hallgatói körében végeztem német nyelvű szakmai szövegek értő olvasásának megfigyelésére irányuló vizsgálatokat.

180 hallgató 3 különböző 60 fős csoportban dolgozott, és az általam javasolt olvasási módszert és tanulási stratégiákat használták. Tanulási stratégiák alkalmazását abból a feltevésből tekintettem helyesnek, hogy az olvasás és a tanulás szorosan egymásra épülő, egymást feltételező folyamatok.

A megfigyelés során az első csoport nem alkalmazott sem olvasási módszert, sem tanulási stratégiákat. A második csoport a szintetikus olvasás segítségével dolgozott, a harmadik a szintetikus olvasási módszerre és tanulási stratégiákra is támaszkodott a kiadott szakmai szövegek értelmezése során.

A szintetikus olvasás lexikai módszerének alkalmazása mellett a Major Ferencné: *Az idegennyelvi szakszöveg megértésének módszertani kérdései* (1980) című könyvben bemutatott megfigyelési eredményei alapján döntöttem.

A szintetikus olvasás az a szövegfeldolgozási forma, amikor a tanuló a szavak szintjéről indulva, szótározás nélkül, a már szilárdan elsajátított és meglévő lexikai és nyelvtani ismeretei, valamint megszerzett beszéd- és olvasási tapasztalata alapján közvetlenül érti meg a szöveget, ugyanúgy, mintha magyarul olvasna. (Balogh 1970, idézi Major 1980)

A szintetikus olvasás lényege Majorné értelmezésében (Major 1968; Major 1978; Major 1980; Major 1986) és alkalmazásában azt jelenti, hogy a szöveget a kontextus figyelembevételével, szintézisével bontjuk részeire, s a szöveg értelmezése során a már korábban megszerzett szókincset és grammatikai ismereteinket hasznosítjuk.

Azért is döntöttem a Majorné által értelmezett szintetikus olvasás mellett, mert ez a módszer

arra a problémára nyújt megoldást, amely tapasztalataim alapján a diákok egyik legnagyobb gondja: hiányos szókincsükre, valamint a szófelismerésre és szóértelmezésre. (Mátyás 2008a, b) A Majorné (1980) meghatározásában alkalmazott ún. potenciális (aktívált) szókincs olyan, korábban még nem tanult szavakból áll, amelyeket a diák olvasáskor a nyelv törvényszerűségeinek ismerete alapján „aktivizálni”, értelmezni tud. A szintetikus olvasás során az ún. potenciális szókincs alkalmazásával a szövegek olyan módon történő elemzése történik (Major 1980), hogy a figyelem a már ismert, de esetleg más formában tanult kifejezésekre, szavakra irányul.

Ennek értelmében megfigyelhetők és kiemelendők az adott szövegekben előforduló

- összetett szavak,
- képzett szavak,
- nemzetközi kifejezések (internacionalizmusok, anglicizmusok, szakkifejezések).

Az összetett szavakra azért érdemes külön odafigyelni, mert a német nyelvben három- vagy akár többtagú szakkifejezések különösen a gazdasági szaknyelvben igen gyakoriak, például: *Kapitalgesellschaftsgewinn ausschüttungssatz* (Coseriu 1977); és elsősorban a bankok, a hitelintézetek, a pénzügy nyelvében fordulnak elő. Az összetételek tagjainak növekvő tendenciája is megállapítható. (Cort 1982)

Az összetett szavak után a képzett szavak a leggyakoribbak a terminusok alkotása során. A szavak értelmezésében segít jelentésmódosító hatásuk ismerete (Kurtán 2003), melyre az oktatás során feltétlenül fel kell hívnunk hallgatóink figyelmét (Mátyás 2007). A képzett szavak esetében sok gondot és veszélyt jelentenek a magyar anyanyelvű hallgatók számára a német nyelvben a szójelentést módosító, sőt azt gyakran megváltoztató igekötők.

A szintetikus olvasás értelmében az internacionalizmusok szintén a potenciális szókincs részei. (Major 1980) Internacionalizmusoknak minősülnek azok a kifejezések, amelyeknek egy adott nyelvi közegben – nyelvektől függetlenül – azonos jelentésük van. Az információrobbanás következtében napjainkban a német gazdasági szaknyelvben egyre több az olyan angol kifejezés is, amely fokozatosan a nyelv részévé válik, például: *Boom*, *Manager*, *Top-Management*. (Mátyás 2002) Az anglicizmusok révén új szavak, az ún. *Pseudoanglizismen* is megjelennek (*Handy*, *Twins*, *Dressman*). Az anglicizmusok elsősorban a gazdaság és a politika nyelvében, valamint a sajtónyelvben gyakoriak. (Busse 2001)

Az internacionalizmusok alkalmazása során a kontextus szerinti értelmezésnek különösen fontos szerepe van, mert az ún. hamis barátok (*faux amis*, *falsche Freunde*) miatt nagymértékben fennáll a félreértelmezés veszélye. Ezek a kifejezések két vagy gyakran több

nyelvben is ugyanolyan vagy hasonló alakban fordulnak elő, viszont különböző jelentésük van. A *sympathetic* szó például angolul *együttérző* értelemben használatos, magyarul pedig *szimpatikus, megnyerő* jelentése van. (Kurtán 2003)

Az értő szövegolvasáshoz és a szintetikus olvasás sikeres alkalmazásához, a potenciális szókincs használatához nemcsak lexikai, morfológiai, szintaktikai ismeretek, hanem kreativitás is szükséges. A kreativitás szellemi rugalmasságot, szokatlan asszociációkat, az információk újfajta átstrukturálását jelenti. (Leone 1997) A kreativitás a sikeres szövegértésnek azért egyik fontos alapja, mert a szöveg megértésének foka és minősége erősen függ az olvasó ötletességétől, valamint következtető és asszociációs készségétől is. (Hardi 2007) A szintetikus olvasás során tehát a szavak, azaz a lexika szintjén, a kontextus értelmében, szintetizálva, kreatívan gondolkozva történik a szövegértés. A potenciális szótár használatával, a szókincs fejlesztésével a diákok arra a felismerésre jutnak, hogy a korábban még nem tanult szavak, kifejezések is megérthetők, s ez motiváltabbá, sikeresebbé teszi őket.

Tanulási stratégiák: A tanulói önállóság kérdése a St. Galleni Tudományegyetem Gazdaságpedagógiai Intézetében kifejlesztett tanulási/olvasási stratégiák tükrében

Fontos szempont az olvasási módszerek kiválasztása során, hogy – ugyanúgy, mint más készségek fejlesztése esetében is – figyelembe vegyük az adott készség, tevékenység összetettségét, bonyolultságát. A tanár egyik legfontosabb feladata abban áll, hogy a régit az újjal összekötve mindig az adott igényeknek megfelelően oktasson. Az integrált módszer értelmében a tanár a kurzus tananyagának, céljainak megfelelően a diákok képességeit ismerve hoz módszertani döntéseket. (Bárdos 1993) „A nyelvpedagógiai irányzatokat illetően egyre jobban közelít egymáshoz a kutatók álláspontja. A «legjobb» módszer képtelenségének gondolatából kiindulva mind többen vallják, hogy mindegyikből a leghatékonyabb eljárásokat átmentve, *eklekticitásra* kell törekednünk.” (Medgyes 1995, 22)

A jelen írásban bemutatásra kerülő megfigyelések során a fentiek értelmében történt egy viszonylag régi módszer, a szintetikus olvasás és svájci, valamint amerikai szakemberek által kifejlesztett modernnek, újnak számító tanulási stratégiák alkalmazása. Az olvasási módszer és a tanulás színvonalát fejlesztő stratégiák együttes alkalmazását azért tartottam indokoltnak, mert olvasás és tanulás egymásra hatásából logikusan következik a módszerek és a stratégiák komplex alkalmazásának a lehetősége.

Christoph Metzger professzor az amerikai University of Texas (Austin, USA) tanáraival, professzoraival együttműködve állított össze segédkönyveket, útmutatásokat

középiskolásoknak és főiskolás, egyetemi hallgatóknak. Ezek a könyvek stratégiai tanácsokat tartalmaznak, és a diákok (nyelv)tanulását segítik. Az egyetemisták számára összeállított könyv címe *Lern- und Arbeitstrategien, Ein Fachbuch für Studierende an Universitäten und Fachhochschulen*. Metzger szerint a tanulási stratégiákkal foglalkozó kiadványa sokféleképpen segítheti az iskolai, egyetemi oktatást, így pl. mint a tanulás folyamatát támogató segédanyag a „Tanulás tanulása” című kurzus keretében (Sárdi 2002b) alkalmazható, felhasználható tanórákon, tanácsadásokon, illetve a tanulás során önállóan is (Metzger 1999; Metzger 2001; Metzger 2010a, b). A könyvek hasznos segítséget nyújtanak a „Tanulj tanulni!” szemlélet kialakításában is. (Sturcz 2009)

Metzger könyvei összeállítása során a tanulási modellből indult ki, és erre a modellre építette a könyvek fejezeteit is:



A három terület a következő nyolc témakört és a témákhoz kapcsolódó kérdéseket öleli fel az egyetemistáknak összeállított tankönyvekben:

- Motiváció
- Időbeosztás
- Koncentráció
- Félelem és stressz
- Lényegfelismerés
- Információfeldolgozás
- Vizsgázás
- Önkontroll

A közgazdász hallgatók körében végzett megfigyelések eredménye

Konklúzió

A vizsgálati eredmények értékelése kétmintás t-próba segítségével történt. A szignifikanciaértékek alapján megállapíthattam, hogy a szintetikus olvasás módszere

egyértelműen jobb eredményeket tett lehetővé, tehát statisztikai módszerrel is alátámaszthatóan segítette az értő olvasás fejlesztését.

A tanulási stratégiák esetében – a javuló eredmények ellenére – nem minden esetben voltak az eredmények szignifikánsan jobbak. Mivel azonban az 1., 3. és 1-2. csoportok eredményeit összehasonlítva egyértelműen szignifikánsan erőteljesebb volt a javulás a 3. csoportokban, ezért konklúzióként megfogalmazható, hogy az olvasási módszer és a tanulási stratégiák *együttes* alkalmazásával az idegen nyelvű szakszövegek szótár nélküli értő olvasásának készsége eredményesen fejleszthető.

A bemutatott megfigyelés rávilágít arra, hogy az olvasási készség fejlesztésének hatására javul a tanulás minősége, illetve a tanulás színvonalának emelése az értő olvasás fejlesztését és fejlődését is elősegíti.

A St. Galleni Tudományegyetemen kifejlesztett tanulási stratégiák használata a szintetikus olvasási módszerrel együtt, azt támogatva és kiegészítve, a szaknyelvi szövegek olvasása és a szövegértéssel kapcsolatos feladattípusok megoldása során elősegítik a sikeres olvasást, az egyetemi tanulmányokhoz szükséges önálló információfeldolgozást.

Hangsúlyozandó az is, hogy mivel tanulás és olvasás komplex, összetett folyamatok, ezért nem egyetlen módszer jelenthet fejlesztésük során megoldást. A problémák igazi okait mérlegelve kell megválasztani a módszert és a tudatosan alkalmazható stratégiákat. Fontosnak tartom hozzátenni, hogy az anyanyelvi olvasási készség fejlettségének szintje meghatározza a későbbiekben az idegen nyelve(ke)n történő olvasási színvonalat, ezért az olvasási készség fejlesztése a tanulás legkorábbi szintjén, szintjein is meghatározó. „Az anyanyelvi nevelésre hárul a nyelvészeti alapvetés; ennek korszerűsítése az idegen nyelvek tanulásával is összefügg.” (Szépe 2000, 649)

Az emberi tudás és gondolkodás fejlődése/fejlesztése, csiszolása értő, gondolkozó olvasás nélkül elképzelhetetlen, ezért elgépiesedő modern világunkban az ilyen irányú humánpedagógiai szemléletnek egyre fontosabb szerepet kell szánni az oktatás minden szintjén.

Irodalom

András István

1998 *Termelés, kultúra, nyelv.* Dunaújváros: Dunaferri és Veszprémi Egyetem. Dunatáj Kiadói Kft.

Balogh István

1970 *Az orosz nyelv és irodalom tanításnak módszertana.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Bárdos Jenő

1993 *A nyelvtanítás története és a módszerfogalom tartalma.* Veszprém: Veszprémi Egyetem.

Busse, Ulrich

2001 Anglizismen im Gegenwartsdeutschen. *Der Deutschunterricht* Nr. 4, 48–52. p.

Coseriu, Eugene

197 Inhaltliche Wortbildungslehre (am Beispiel des Typs “Coupe-papier”). In *Perspektiven der Wortbildungsforschung. Beiträge zum Wuppentaler Wortbildungskolloquium.* Bonn: Brekle, H.E. und Kastovskyp, 53–56. p.

Cort de, Josef

1982 Nominale Komposita aus drei oder mehr Konstituenten. *Fachsprache* Nr. 1, 18–32. p.

Hardi Judit

2007 Hibaüzenetek kezelése az idegen nyelvi olvasás folyamatában. *Modern Nyelvoktatás* 1. sz. 61–73. p.

Kurtán Zsuzsa

2003 *Szakmai nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Leone, Daniel

1997 *Die Kreativitätsförderung im Unterricht-Strategien, Probleme und Handlungsempfehlungen.* St.Gallen: St.Gallener Universität, 466–481. p.

Major Ferencné

1968 Ismétlési eljárások. In *Az idegen nyelvek tanítása* 2, 33–38. p.

1978 A szintetikus olvasás szerepe a szókincs szilárd elsajátításában. In *Az idegen nyelvek tanítása* 4, 104–112. p.

1980 *Az idegen nyelvi szakszöveg megértésének módszertani kérdései.* Budapest: OMKDK Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ.

1986 Az idegen nyelvi olvasásról. *Pedagógiai Szemle*, 784–791. p.

Mátyás Judit

2002 Anglicizmusok a német nyelvű szakirodalomban. In *Az oktatás mint befektetés.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Pollack Mihály Műszaki Főiskolai Kar, 601–610. p.

2007 A szövegértelmezés szempontjából veszélyes képzett szavak előfordulásának aránya a német nyelvű gazdasági/üzleti, kereskedelmi és idegenforgalmi szakirodalomban. In *Apáczai-Napok 2007, Értékkörzés és teremtés.* Győr: Nyugat-Magyarországi Egyetem, Apáczai Csere János Kar, 314–321. p.

2008a Reading methods of professional texts in foreign languages without dictionary. The Synthetic Reading method. In „*The Use of Innovative Methods in Teaching Foreign Languages at Mykolas Romeris University*”. Vilnius: Mykolas Romeris universitetas 102–107. p.

2008b A szintetikus módszer múltja és jelene idegen nyelvű szakmai szövegek szótár nélküli, értő olvasása során. In Kukorelli Sándorné–Tóth Andrea (szerk.) *X.*

Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti és Kommunikációs Konferencia. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola, 112–118. p.

Medgyes Péter

1995 *A kommunikatív nyelvoktatás.* Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.

Metzger, Christoph

1999 *Lern- und Arbeitsstrategien.* Sauerländer: Aarau.

2001 *Wie lerne ich? Eine Einleitung zum erfolgreichen Lernen.* Sauerländer: Aarau.

2010a *Lern- und Arbeitsstrategien. Ein Fachbuch für Studierende.* WLI-Hochschule. Sauerländer: Cornelsen.

2010b *Wie lerne ich? WLI-Schule.* Sauerländer: Cornelsen.

Schraner, Ewald

1997 Austausch in der Berufsbildung am Beispiel des individuellen Lehrstellenaustausches. In *Babylonia*. Comano, 27–28. p.

Sturcz Zoltán

2009 Még ezért is nehéz a szaknyelvoktatás. In *Porta Lingua – 2010*. Debrecen: Center-Print Nyomda, 119–125. p.

Szépe György

2000 Nyelvészeti és nyelvpolitikai megjegyzések. *Educatio* IX/4, 639–650. p.

www.nyelvkalauz.hu

A szlovákiai magyar kisebbség története 1918 és 1929 között

Marosi Renáta

A *Vybrané aspekty postavenia maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918 – 1929* című szlovák nyelvű publikáció egy történelmi projekt eredménye, amelyet 2011-ben fejezett be a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézete. A könyv megalkotásában magyar és szlovák történészek egyaránt közreműködtek: Soňa Gabzdilová, Štefan Šutaj, Popély Árpád, Simon Attila, Szarka László, Mária Ďurkovská és Milan Olejník. A 159 oldalas mű hat tematikus egységre oszlik. A bevezetést követő első egység öt kisebb témakörre van felosztva, melyekből megtudhatjuk, hogy milyen forrásokkal rendelkezik a cseh, a szlovák és a magyar történettudomány a szlovákiai magyarok történetét illetően. Rövid áttekintést kapunk a nemzetállamokba került etnikai kisebbségek arányairól, valamint arról, hogyan viszonyult Csehszlovákia a német és a magyar kisebbséghez. A második fejezet túlnyomóan demográfiai adatokat és jellemzéseket tartalmaz. A huszonegy táblázatból és az ezeket taglaló hat alfejezetből főleg az 1919-es és 1921-es népszámlálási adatokról kapunk átfogó képet: a szlovákok, a szlovákiai magyarok és a többi kisebbség számbeli arányáról, korbeli megoszlásáról, szakmájáról stb. A harmadik fejezetben a szerzők a korabeli magyar politikai elit reakcióit jellemzik, figyelemmel követve Csehszlovákia geopolitikai helyzetét. A leghosszabb, ötödik fejezet tárja elénk a magyar külpolitika jellegét és a szlovákiai magyar kisebbségi politika orientációját a két világháború között. Ez a fejezet olyan témakörökkel foglalkozik, mint a kisebbség társadalmi helyzete Csehszlovákiában, a magyar revízióra vonatkozó tervek, a negativista és aktivista politikai alternatívák, vagy éppenséggel az eddig kevésbé kutatott német–magyar együttműködési tervek. Az utolsó, hatodik tematikai egység a magyar kisebbség anyanyelvének a (cseh)szlovákiai oktatásban elfoglalt helyét mutatja be; ehhez csatolva négy alfejezetet és három táblázatot találunk.

Minden fejezetet szlovák, magyar és angol utószó követ, melyek után egy válogatott bibliográfiát és egy rövid ismertetést olvashatunk a publikáció szerzőiről.

Összességében a mű által képet kapunk arról, milyen körülmények és események befolyásolták a szlovákiai magyarok sorsát 1918 után. Betekintést nyerhetünk a csehszlovákiai és a magyarországi politika viszonyaiba a magyar kisebbség vonatkozásában. Megismerhetjük a kisebbség céljait, törekvéseit és hozzáállását „a nemzetállamhoz”. A publikáció hangsúlyt helyez mind a szlovákiai magyarok történeti eseményeinek, mind pedig

művelődésüknek-oktatásuknak az elemzésére. Ezenkívül a szerzők a szlovákiai magyarok számbeli megoszlását különféle táblázatokkal vázolják fel az olvasók számára.

A magam részéről két különösen érdekes részletet szeretnék kiragadni a könyvből, amelyekből minden eddiginél közelebbről ismerhetjük meg a szlovákiai magyarság számarányát 1920 után. Az első részlet *Štefan Šutaj* szlovák történész (a kassai UPJŠ Történelmi Tanszék vezetője) álláspontja, amelyet a *Historický náčrt postavenia maďarskej menšiny na Slovensku (1918-1989)* című részben ismertet arra vonatkozóan, hogy Trianon után milyen nagyságrendben éltek magyarok Csehszlovákiában: „A magyarországi lakosság egy része az újonnan alakult Csehszlovákiába került át, így válva nemzetiségi kisebbséggé. Az 1921-es népszámlálási adatok szerint Csehszlovákiában 657 646 személy vallotta magát magyar nemzetiségűnek, ami a köztársaság lakosságának 5,1%-át tette ki. Ebből nagyrészt, 605 597 lakos élt Szlovákia területén, s itt a lakosság 21,7%-át képezték”. (42.) Ezen adatok által érezhetővé válik, milyen számbeli megoszlás jellemezte az egykori Magyar Királyság magyar nemzetiségű lakosságát az új államban. Mélyebben értelmezve az adatokat azonban abba is belegondolhatunk, milyen presztízs, politikai és egyéb veszteségeket, illetve traumát jelenthetett az érintetteknek, hogy immár kisebbségként voltak kénytelen folytatni életüket egy másik államban, új jogokkal és új környezetben.

A második részlet által a két világháború közötti kisebbségpolitikai attitűdök válnak világosabbá, ezáltal pedig a magyar kisebbségi politikai céljai is. *Simon Attila*, a komáromi Selye János Egyetem Történelmi Tanszékének vezetője és a Fórum Kisebbségkutató Intézet Történelmi Kutatások Részlegének igazgatója, valamint *Szarka László* ugyanazon egyetem tanára és a MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos munkatársa több helyen írnak a szlovákiai magyarok aktivista pártjáról. Ezekből az írásokból megismerhetjük a szlovákiai magyarok különféle politikai hozzáállását Trianon következményéhez. Simon Attila *Zabudnutí aktivisti* című tanulmányában három csoportra osztotta a magyar pártokat: „Az ellenzéki vagy negativista párt közé sorolandó mindenekelőtt az Országos Keresztényszocialista Párt, és bizonyos mértékben a Magyar Nemzeti Párt. A második csoportot az aktivisták alkották, akik egy bizonyos fokig együttműködtek a hasonló politikai orientációjú csehszlovák pártokkal (Csehszlovák Szociáldemokrata Párt, Országos Magyar Kisgazda, Iparos és Munkáspárt), és jelentős mértékben függtek a csehszlovák pártok politikai és anyagi támogatásától. Végül a Kommunista Párt, aki annak ellenére, hogy jelentős számú magyar kisebbségi tagot integrált magához, nem definiálható magyar pártként.” (50.) A három párt három különböző céllal és sokféle különböző eszközzel igyekezett érvényesíteni az érdekeit. Bár az ellenzék és a baloldal egyaránt elutasította a versailles-i békerendszer

eredményeit és következményeit, végső céljaik különböztek egymástól. Ami az aktivistákat illeti, ők együttműködést tanúsítottak a csehszlovák állam azon pártjaival, amelyek hozzájuk hasonlóan gondolkoztak.

Gabzdilová, Soňa a kol.: *Vybrané aspekty postavenia maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918–1929*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV 2011, 159 s., ISBN 978-80-89524-03-7.

Egy (szlovákiai magyar) kardinális pillér Hagyománytör(tén)és. Vita a „szlovákiai magyar” líra értelmezhetőségéről

Baka L. Patrik

Emlékezetem szerint Keserű József mondta egyik irodalomelméleti előadása során, hogy a művészetekben – s a következő megállapítás talán a humántudományok teljességére is kiterjeszthető – bekövetkező töréspontok csupán bizonyos idő távlatából rajzolhatók ki határozottan, szemben a jelen élesen homályos hermeneutikai horizontjával. Amennyiben optimisták vagyunk, és tartjuk azt a nézetet, miszerint a technicizálódással a művészetek és az általuk indukált emóciók iránti érdeklődés nem ellentétes arányosságot mutatnak majd, úgy bátran feltételezhető, hogy egy előre meg nem határozott idő múlva valamely derék irodalomtudós, aki a „szlovákiai magyar” líra kérdéskörével kíván foglalkozni,¹¹² kardinális munkaként tekint majd az Opus-könyvek sorozat első darabjára, a *Hagyománytör(tén)és* c. kötetre. A sorozatról talán még annyit, hogy a Szlovákiai Magyar Írók Társasága (SZMÍT) által kiadott, azonos címen futó kéthavi „interkulturális” irodalmi lap „extratartományaként” határozza meg magát,¹¹³ és az előrejelzések szerint évente jelentkezik majd egy-egy újabb kötettel.

A jelen recenzió által bemutatni kívánt opus a „szlovákiai magyar” líra problémakörének egy újabb, s kétségkívül jelentős darabját, a „Hagyománytörténés-vitát” szemlélteti, a polilógust generáló tanulmánytól kiindulva, az arra adott reakciók során át – melyek szerzői az előttük szóló(k) eszmefuttatásaira éppúgy reagálnak – a nyitva hagyott kapukig, a vita ugyanis – még az abban résztvevők reményei szerint is – minden bizonnyal tovább folytatódik majd. A polilógus eredetileg a Szörös Kő hasábjain jelent meg¹¹⁴, felvonásainak egy kötetbe gyűjtése azonban még inkább nyomatékosítja jelentőségét. Lássuk hát, mi a „konfliktus” tárgya, kik a szereplői, milyen érvek és ellenérvek sorakoznak a fegyvertárunkban, hogyan zajlik a

¹¹² Persze ennek előfeltétele, hogy a későbbiekben idézettek némelyikével ellentétben elfogadja a „szlovákiai magyar” líra – mint reális horizont – létjogosultságát.

¹¹³ Olvasható a fűlszövegben.

¹¹⁴ A későbbiekben talán a rovat címe is beszédessé válik majd: Szörözés.

bonyodalom, és ha már nyitva maradnak, mégis milyen részeredmények és elvárások mellett maradnak nyitva a fentebb már emlegetett kapuk.

Az Előszóban Csanda Gábor a *hagyomány* szó kötetben betöltött domináns szerepét hangsúlyozza. Kitér annak történésére és törésére – nem véletlenül –, hisz e kettősséget már az opus címe is magában hordozza. Csanda felhívja a figyelmet arra a határozott elmozdulásra is, mely a mű lineáris olvasatakor válik jól kivehetővé, hisz egy idő után már nem egyértelmű, hogy líra- vagy épp kritika-vitáról van-e szó.

A könyv első, s egyben lényegi tanulmánya H. Nagy Péter *Hagyománytörténet. A kortárs magyar líra paradigmái Szlovákiában 1989-2006*¹¹⁵ című dolgozata, melynek ürügyén bontakozott ki a munka címével fémjelzett vita is. H. Nagy tanulmánya – végig megmaradva az *Előfeltevésekben* megszabott keretek között – maradéktalanul teljesíti a tőle elvártakat, és céljait elérve átfogó képet fest a „szlovákiai magyar” líra alakulásáról. Az imént említett keretek taglalásánál a szerző a címben is jegyzett idő és térbeli korlátok okát és mibenlétét járja körül; alátámasztja azok létjogosultságát, és előre vetíti, hogy „olyan tendenciákat, történeti pozíciókat próbálunk kijelölni az adott intervallumban [...], melyek – a recepció szempontjából is – mérvadó nyelvi-poétikai teljesítményekként tarthatók számon; országhatárokon és politikai küszöbhelyzeteken innen vagy túl”. (12.)¹¹⁶ Ezt követően H. Nagy sorra veszi a „szlovákiai magyar” líra sarkpontjait, s bár végig odafigyel a terjedelemre, ez mégsem válik a dolgozat kárára, hiszen a magabiztos gondolatszövés a jelentős művek/kötetek/életművek pár szavas – legfeljebb mondatos – elemzésével is tartalmasan rajzolja meg azok kereteit és irányvonalait, arról sem feledkezve meg, hogy elhelyezze őket „szlovákiai magyar”, összmagyar, vagy akár világirodalmi kontextusban is. A dolgozat hangneme mindeközben végig flexibilis és nyitott marad, olyannyira, hogy az azt lezáró sorok – összezsengve Keserű József írásom elején említett gondolatával – nemhogy egy, az értékítéleteiben megdönthetetlen struktúráként tekintenek magára a munkára – épp ellenkezőleg! –, csupán egy ablaknak tartják azt, mely a jelenből enged rálátást a közelmúltra, s melynek felvetéseit kizárólag az idő, és a „szlovákiai magyar” líra további alakulása igazolhatják majd.

¹¹⁵ A Szörös Kőben történő első megjelenés (2006/6.) után a tanulmány a Csanda Gábor és Tóth Károly által szerkesztett, ugyancsak 2006-os megjelenésű *Magyarok Szlovákiában III.* c. kötet hasábjain tűnt fel, alcíme azonban itt már elhagyta a „Szlovákiában” meghatározást. H. Nagy dolgozata 2007-ben az AB-Art kiadónál újabb megjelenésnek örvendhetett, azzal a különlegességgel, hogy alcíme immár így hangzott: *A „szlovákiai magyar” líra paradigmái 1989-2006.* Rácz I. Péter később bemutatásra kerülő munkájának harmadik lábjegyzetében ezt a mozzanatot a zajló vita irányába tett provokációként is el tudja képzelni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a változás nem mehetett végbe ok nélkül, a *Hagyománytör(tén)és* szerzője ezzel az apró tollvonással ugyanis több bekezdésnyi fejtegetést és (ellen)reakciót villantott fel.

¹¹⁶ Az oldalszámok – a továbbiakban is – a következő kiadásra vonatkoznak: Csanda Gábor–H. Nagy Péter (szerk.): *Hagyománytör(tén)és. Vita a „szlovákiai magyar” líra értelmezhetőségéről.* Pozsony: Szlovákiai Magyar Írók Társasága 2011.

Sánta Szilárd *Hozzászólásában* H. Nagy szövegét játékba hozza a szerző egy korábbi tanulmányával, a *Töredékek a kortárs magyar líra paradigmáiról* c. 1999-es munkával, melynek keretei és szempontrendszere az általa kommentált dolgozathoz hasonlóan éppoly „többséget eredményez, amely lehetővé teszi a releváns nyelvi-poétikai teljesítmények fölmutatását”. (51.) Sánta igenli H. Nagy azon törekvését, hogy végig odafigyeljen a kontextusra, s így egy pillanatra sem kelti azt az érzetet, hogy a „szlovákiai magyar” líra valamiféle izolált jelenséggént működne. Sánta Szilárd *Hozzászólásának* végén a kommentált szöveget olyan munkaként értékeli, melynek „világos koncepciója, szakszerű – mégsem túlírt – nyelvezete messzemenően alkalmassá teszi, hogy az oktatásban hasznos, hiánypótló segédanyagként jelenjen meg”, ám a gondolatsor tovább folytatódik: „Elképzeltető, hogy olyan viták generálója lesz, melyek kezdeményezésének hiánya e korreferátum fogyatékoságának tekinthető.” (53.)

Németh Zoltán *Kilépés egy szűk hagyomány teréből* című vitaindítója a kötet egy igen markáns szövege, mely offenzíven megfogalmazott kérdésirányai révén a H. Nagy-féle tanulmánnyal szemben, az ellentétes póluson foglal helyet. Sánta Szilárdhoz hasonlóan Németh is előveszi a *Hagyománytörténet* szerzőjének 1999-es tanulmányát, s egy kérdéslajstrom felvonultatása, majd egy „számmissztikai zsonglörködés”-nek – ahogy azt az írásra reflektálva Rácz I. Péter jegyzi meg (103.) – is nevezhető összehasonlítás után arra a megállapításra jut, hogy H. Nagy a tanulmányokban kettős mércét használ, és „gesztusokat tesz” a – Németh szerint egyébként kategóriaként érdemlegesen be nem határolható, így nem is létező – „szlovákiai magyar” líra művelőinek irányába. Egyik jelentős érve az, hogy a ’99-es dolgozatban mindössze egy szlovákiai magyar szerző szerepel, s ő is csupán „a felsorolásban kap helyet”.¹¹⁷ (57.) Németh a hagyománytörténet létét is cáfolja, hisz állítása szerint nincs az a szlovákiai magyar lírikus, aki csupán e közeg hagyományaiból eredeztetné művészetét, a H. Nagy által Tőzsér mellett feltüntetett és értékelt Cselényi-líra pozícióját pedig – hosszas érvelés után – „meglehetősen igatagnak” (59.) titulálja. Egy igen erős csavarnál Németh végül elismeri a H. Nagy-féle szöveg érdemeit („kiváló, kompakt stb.” [60.]), ebből következően azonban „különösen veszélyesnek” értékeli a munkát, szerinte ugyanis „általánosan újra működésbe lépett az ún. »kettős mérce« – és erről leginkább a szerző két tanulmányának összevetése árulkodik”. (61.)

Ardamica Zorán *A viszonylagosság áldásai az igazságra nézve* című munkája a kötet azon szövege, amely szépirodalminak is beillő eszköztára, morális jellege, és az

¹¹⁷ Tőzsér Árpádról van szó.

„Objektív/Szubjektív” hasábokra történő elosztása mellett – melyek kétségtelenül igen élvezetessé teszik az írást – a többihez képest igen óvatosan fogalmaz, nem foglal állást: „Úgy gondolom ugyanis, mindkettőjüknek igaza van. Ez nem paradoxon, hiszen létezhetnek párhuzamos igazságok, és a világ relatív.” (63.) Ardamica szerint „a művészettudományok máig fogalomzavarokkal küzdenek. [...] H. Nagy Péter és Németh Zoltán látszólag ugyanazzal a tárggyal kapcsolatban különféle aspektusokat képviselnek, így véleményük nem egyetlen képlet részei, következésképpen nem juthatnak közös nevezőre” (65–66.), továbbá Németh vitaindítójára reflektálva felhívja a figyelmet arra is, hogy a tárgyon túl a módszert is számon kéri a *Hagyománytörténet* szerzőjén. Itt olvasható tehát a líra-vita kritika-vitába történő első áthajlása.

L. Varga Péter munkájának már a címe is beszédes: *Líra, hagyomány, „vita”*. A szerző véleménye szerint – s ez elmarasztalja Ardamica Zorán azon megállapítását, hogy H. Nagy és Németh munkái párhuzamos igazságokként volnának olvashatók – csak elértésről van szó: „A probléma tehát »mindössze« abban áll, hogy az elmélet megértését az ideológiától történő megszabadulás ideológiája sorra kisiklatja” (79.), ezért is zárja a címbéli vita-szót idézőjelek közé. L. Varga az eddig szólókkal ellentétben elhatárolódik attól, hogy a fentebb már emlegetett két H. Nagy-féle tanulmányt össze kéne vetni, Gadamert idézve pedig azt jegyzi meg, hogy a „Horizont sokkal inkább olyasvalami, amibe belevisz az utunk, s velünk együtt halad”. (80.) A *Hagyománytörténet* szerinte tehát nem egy elhatárolt hagyomány alakulását kívánja szemléltetni, hanem épp ellenkezőleg, arra próbál rávilágítani, hogy a korlátok nélkül kezelt hagyomány megértése miként zajlott le a vizsgált közegben, a „tárgyalt szerzők [ugyanis] az irodalom nyelvi-poétikai történetének »ittenni« metszetét adják”. (81.)

Polgár Anikó *Kijáratok a bábeli könyvtárból?* című hozzászólása lényegében a Németh Zoltán által megkezdett gondolatmenetet szövi és árnyalja tovább, amikor kitér a H. Nagy által működtetett szűkítő keretek (tér, idő) veszélyeire, hisz azok – amennyiben valóban elég szűkek – magukkal hozhatják a szerző teljességre való törekvését, melynek folytán egymás mellé – legalábbis egy szövegfelületre – kerülnek a kánont ténylegesen befolyásoló szerzők a dilettánsokkal: „Egy redukált térben részben a nosztalgia lomhasága dolgozik, másrészt a megértő tolerancia, mely nem követel, hanem rendre megbocsát és elnéz.” (89.)

Tözsér Árpád *Klumpa* című írása elején néhány gondolat erejéig saját harcát eleveníti fel, melyet több ízben is megvívott már a „szlovákiai magyar irodalom” márkájú fapapuccsal/-ban¹¹⁸, és elismeri, belefáradt már a küzdelembe. „S megint az irodalomtörténet

¹¹⁸ Klumpa (holland) = facipő, fapapucs, fatalpú lábbeli

alapidilemmájánál vagyunk: lehet-e tudományos egy állítás, ha az azt kizárni kívánó másik állítás is ugyanolyan érvénnyel védhető?” (94.) Tőzsér osztja Németh Zoltán azon véleményét, hogy a szlovákiai magyar valóban egy leágazó irodalom, a „belső” hagyománytörténést illetően pedig éppúgy szkeptikusak a meglátásai, arra a következtetésre jut azonban, hogy nem lehet véletlen, amiért a „szlovákiai magyar” líra elleni küzdelem végig eredménytelen maradt, így bizonyos szemszögből elismeri annak létjogosultságát. Egyik, záráshoz közelítő gondolatában továbbá elhatárolódik Németh vitaindítójának vehemens offenzívájától, és konstatálja, hogy „H. Nagy az irodalomtörténeti szemlék képlékenységeinek tudatában csak mintegy hipotéziseket kínál valaminek a szemléléséhez, s ezen a »mozgó esztétikán« csak azok háborodhatnak föl, akik nem nyitott rendszerekben, hanem zárt kánonokban, paradigmákban gondolkodnak, s mivel nincs szemük a nyitottságra, a nyitottat is zártak látják.” (97.)

Rácz I. Péter *Etetni tilos!* című eszmefuttatása a *Hagyománytörténéssel* szembehelyezkedő Németh Zoltán-féle érvrendszer irányába paríroz, és sorra tárja fel annak vitatható pontjait. „Mivel teljesen elhibázottnak, elhamarkodottnak, ingerlékenynek éreztem írását, arra gondoltam, hogy nem kéne éppen egy ilyen »terméketlen« szöveget a nyilvánosság tereiben tovább generálni...” (99.) Rácz I. szerint Németh lényegében a saját csapdájába esik, ugyanis olyan dolgokat kér számon a H. Nagy-féle tanulmányon (nyitottság, továbbírhatóság, szétválaszthatóság, recepció), amelyekhez „éppen ő az (mármint NZ), aki nagyon furcsán viszonyul...” (102.)

Bárczi Zsófia *Líravita, kritikavita* című munkája amellet, hogy a *Hagyománytörténés* tér és időbeli kereteit alátámasztandó, hangsúlyozza H. Nagy dolgozatának alkalmi jellegét – az ugyanis eredetileg a Somorjai disputa 2006. októberi „fordulójára” készült –, a Csanda Gábor által már előre jelzett líra/kritika-vita közti áthajlást/arányeltolódást felvető/hangsúlyozó írások centrumába illeszti önmagát. Bárczi szerint a H. Nagy által jegyzett tanulmány, és a Németh Zoltán elkövette vitaindító párhuzamos olvasata jól láttatja, hogy az „eltérő előfeltevések milyen mértékben irányítják az irodalomról való gondolkodás hogyanját”. (109.) A *Líravita, kritikavita* szerzője szerint a *Hagyománytörténés* „kánonalkotó pozícióba” került – hiszen „a H. Nagy írását követő hozzászólások [...] nem mutattak azonban fel olyan, a térség lírájáról való beszédet lehetővé tevő egységes konstrukciót, amely alternatívát kínálna a H. Nagy által kialakított rendszerrel szemben” (110.), a róla elnevezett vita pedig leginkább a „líratörténés folyamatairól való gondolkodásra” fejtheti (majd) ki a hatását.

Vida Gergely kötetzáró hozzászólása, *Az irodalomtörténet irritációja* c. szöveg bár elismeri, hogy a H. Nagy-féle munkában helyenként „indokolt lett volna kritikusabb hozzáállás, utalás

bizonyos tendenciákra” (114.), a feltüntetett nevek számából azonban véleménye szerint nem feltétlenül az következik, hogy H. Nagy az összes említett szerzőt egyaránt jelentősnek ítélné meg. Tovább szélesítve kommentáló horizontját, Vida arra is rámutat, hogy csupán a regionális koncepciót mereven elutasító vitapartnerek tulajdonítanak kettős könyvelést és területi toleranciát H. Nagy Péter tanulmányának, a kettő pedig ilyenformán egymástól elválaszthatatlannak tűnik, „arra ugyanis nem találunk utalásokat, hogy tartható lenne-e egy területi elv, ha nem működtetne kompenzációt”. (111.)

Bárczi Zsófia hozzászólását olvasva rémlett fel bennem a gondolat, hogy azon töprengeni, a vitát indukáló tanulmány szerzője végül is minek szánta munkáját, felesleges, a (pillanatnyi) eredmény ugyanis szemmel látható. A H. Nagy-féle dolgozat négyszeri megjelenése valóban azt feltételezi, hogy a *Hagyománytörténés* kanonizált szövege (lesz) a „szlovákiai magyar” líra történetével foglalkozó szakirodalomnak. Na persze ha létezik egyáltalán olyan, hogy „szlovákiai magyar” líra, hisz bár már e szöveg is a kétezredik szavához közelít a téma kapcsán, annak egzisztenciáját (az általa reflektált szövegekkel egyetemben) ugyancsak képtelen maradéktalanul megerősíteni... De ez nem is (lehet) baj, elvégre sok olyan dologról tudunk, és szervezünk is (!) disputákat róluk, amelyek (véltetően, vagy akár bizonyítottan) nem léteznek, a „szlovákiai magyar” líra jelen pillanatban azonban, a „Hagyománytörténés-vita” fényében úgy tűnik, nem ezek közé tartozik.

A *Hagyománytör(tén)és. Vita a „szlovákiai magyar” líra értelmezhetőségéről* című kötet fülszövegének soraival pedig, melyek szerint „e vitaanyag érdemes arra, hogy irodalomtörténeti fejezetként – egy arra méltó kiadvány formájában – hozzáférhetővé váljon a szélesebb olvasóközönség számára is”, teljesen egyetértek, és osztozom azon reményben is, hogy „A párbeszéd tehát folytatódik. Avagy most kezdődik...”

Csanda Gábor–H. Nagy Péter (szerk.): *Hagyománytör(tén)és. Vita a „szlovákiai magyar” líra értelmezhetőségéről*. Pozsony: Szlovákiai Magyar Írók Társasága 2011.

Ketten – ugyanarról

A mi nyelvünkről

Erdélyi Margit

A 2011-es évben több tudományos szakkönyv jelent meg a szlovákiai könyvpiacra. Örvendetes, hogy köztük nem egy éppen a nyelvvel, anyanyelvünkkel kapcsolatos tudnivalókat szintetizál és népszerűsít. Jómagam igen fontosnak tartom, a nyelvtudományi területek bármely ismeretanyagának populárisabb továbbadását, nem csupán a szakmai körök számára, hanem azon túlmenően a tágabb olvasói réteg megcélzásával is.

Jakab István: *Nyelvhasználat – nyelvtudomány – nyelvművelés* című könyve (Anyanyelvünk megtartása, művelése – kisebbségben alcímmel) a Madách-Posonium kiadásában jelent meg nemrégiben. Tanár Úr, mint mindig, ezúttal is megtisztelt egy dedikált példánnyal, amelyet olvasva ismét a „nem lehet letenni olvasmányaim” közé sorakoztathattam be a Jakab-könyvet. Jakab István már a bevezetőben (Előszó helyett) olyan témával indít, amely minden értő és érintett figyelmét fókuszálja. „Kisebbségi magyarjaink identitáskeresésének gondjai és módjai” címmel a magyarság fogalmát több szempontból vizsgálja. Hiszen mi, magyarok nagyon sok tekintetben különbözünk egymástól; sajátosságaink sokrétűek; filozófiai, politikai, társadalmi, gazdasági, tudományos, világnézeti felfogásunk elüt egymástól, akár az anyaországon belül, akár azon kívül élünk.

Szerzőnk leszűkíti vizsgálódásait a felvidéki magyarok megnyilvánulási formáira, nyelvünk/identitásunk mai aktuális módosulásaira. „Érdekes azonban megfigyelni, hogy a mai felvidéki fiatalok magyarságtudatának (így magyarságának is) alakulására nem a mai Magyarország élete, körülményei vannak hatással, hanem inkább a hagyományok, amelyeket részben a családban, részben az idősebbek elbeszéléseiből ismernek meg. (...) Az iskolai tananyagból – néhány történelemtanár dicséretes törekvése ellenére is – fiataljaink keveset tudnak meg a magyar múltból. Márpedig az érdeklődő, magyarságtudatukat alakító ifjaknak minta kell, s keresik is az egyéniségükhöz, felfogásukhoz legjobban illő mintákat.” (6.)

A továbbiakban történelmi események tanulságait találjuk felsorakoztatva példának és ellenpéldának arra nézve, miként lehet megfelelő modellt adni identitástudatunk alakítására, megőrzésére, érvényesítésére. Magyarságfelfogásunk ugyanis nem kevéssé befolyásolja a kisebbségi lét mindennapjait. Lényeges dolog, hogy miként viszonyulunk a politikai választásokhoz, a népszámláláskor feltüntetett kérdésekhez, mennyire ragaszkodunk anyanyelvünkhöz, nemzetiségünkhöz.

A nyelvésztanár szemével is vizsgálódik Jakab, amikor észreveszi és szóváteszi: nem fogadható el maradéktalanul a politikai vagy médiabeli kiállítás egy-egy jó ügy kapcsán, ha írásunkban vagy beszédünkben nem állunk a helyzet magaslatán; ha olykor éppen hiányos anyanyelvi ismereteinket demonstráljuk megcsorbított mondanivalóink által. Erre a tényre Jakab István különösképpen figyelmezteti a pedagógusokat, az újságírókat, a rádiók és tévék munkatársait. A nyelvismereti-nyelvhasználati tájékozatlanság járulékaként veszélyt rejt magában a nyelvhasználati kényelmesség, a nemtörődomség, amikor is előnyben részesítjük a nyelv mechanikus formáit (a kliséket, a sémákat). A szerző szólal meg újra meg újra a nyelvvédő, nyelvféltő gondosságával, mert írásunkban/beszédünkben nagyon sok a hiba, a javítanivaló. Sajátos helyzetünknel fogva az egyik jellemző hibaforrás a szlovakizmusok terjedése, amelyet a tükörfordítások gyakorlatának hordalékai erősítenek. A nyelvművelés-ellenzőknek és -pártolóknak egyaránt szánja mondanivalóját a szerző. A kétnyelvűsödő környezet komplex problémáira is utal, amikor kimondja: „A nyelvművelésnek mint tevékenységnek mai felfogásunk szerint nem csupán a nyelvre kell hatnia, hanem a nyelvet beszélő emberekre is, tehát nem csupán a nyelvi tervezés, hanem az ember nyelvi művelése is a céljai közé tartozik.” (17.)

A könyv első fejezetének címe „Szlovák nyelvi hatás alatt a magyar standard kialakításáért a szlovákiai magyarok számára”. A barokkos címet nyilván a kihagyhatatlan kulcsfogalmak kényszerítették ki, rámutatva egyben a kérdéskör összetett voltára. A standard vagy sztenderd főnév (minta, szabvány, mértékadó változat) hic et nunc önálló szóképletű és nyelvtani rendszerű nyelvváltozásra értendő, amely kulcsszót korábban a sokszor vitatott „irodalmi nyelv, köznyelv” kifejezések takartak. A standard nyelvváltozat természetesen kialakult a magyar nemzeti társadalomban, a felvidéki magyarok azonban 1920-ban kiszakadtak a nemzeti közösségből. Következésképp lemaradás történt a nyelv építkezésében, a hivatalos szlovák nyelv hatása pedig egyre erősebb lett: gyarapodtak a szlovakizmusok, az új fogalmak szlovák nevei/megnevezései pótolták az ismeretlen magyar fogalmakat.

Pusztán a határok átjárhatósága nem biztosítja, hogy lépést tartsunk az anyaországi szintű nyelvhasználattal. A magyar standard szlovákiai változatának értékes forrásai a nyelvjárások, de a standard ismeretét, használatát minden magyar ember esetében fontosnak tartja a szerző. Kérdésben megfogalmazott véleménye szerint arra való az iskolai magyar nyelvoktatás, hogy a nyelvjárásba beleszületett ember számára is lehetővé tegye azt, hogy elérje anyanyelvhasználatának azt a szintjét, amely képessé teszi őt a társadalmi és kulturális életbe való bekapcsolódásba, akár a legmagasabb fokon is. „*Minden magyarnak joga van a művelődéshez*” (24.) – hangsúlyozza kellő eréllyel Jakab, s ez a lehetőség a Selye János

Egyetem fennállása óta a tanárképzés, a gazdaságtudomány és a református teológia tudományterületein immár anyanyelven valósítható meg Szlovákiában is. Jakab István kiütkereső ajánlásaira fontos odafigyelnünk. A nyelvjárások létét nem szabad veszélyeztetnünk – hangsúlyozza, és mindenképpen javítanunk kell az iskola, a nyomtatott és az elektronikus sajtó nyelvhasználatán. A hibák javítása, száműzése egyaránt feladata a pedagógusnak, a szerkesztőnek, a fordítónak, a közéleti tisztviselőnek, az írott vagy beszélt nyelv professzionalista művelőinek.

Van mit tenni természetesen az idegen szavak helyes használata terén is, szlovákosított vagy éppen helytelenül magyarosító változások gyakorta valamiféle szörnyszülöttekkel egyenlőek. Ezek a változások jobbára jelentéstani, máskor szóalaki síkon történnek. Szerzőnk helyenként keserűen utal arra a hiányosságra is, miszerint a hivatásos magyar tollforgatók sem ismerik kellőképpen a nyelvet, pedig kötelességük volna elsajátítani az egyetemes magyar standardot, hiszen a hiányos ismeretek pótlására mindig volt és van lehetőség. A továbbiakban kritikusan megjegyzi még, hogy az évtizedek óta ismétlődő hibákat – többszöri figyelmeztetés után sem sikerült kiirtani a nyelvművelés elhivatottjainak.

„Nyelvészeti és nyelvművelési kérdésekben elhangzott – megjelent szerzői állásfoglalások” a könyv második fejezetének címe. Ebben a részben a második évezredvégi nyelvhasználat-nyelvművelés időszerű kérdéseit veti fel a szerző, némely esetben láthatóan megismételve is azokat. Türelme fogytán a humort is segítségül hívja, hátha inkább felfigyel az olvasó az általa felhozott egy-egy jelenségre. A szellemes nyelvész kutatónak és tanárnak az eszköztárából nem marad ki az irónia, a szarkazmus sem; s „látványos” hasonlatokkal, metaforákkal is fűszerezi stílusát. Mindemellett nem marad el óvatos és biztató intelme, miszerint jobb, ha óvakodunk a nyelvművelés kiiktatásától, liberalizálásától. Ugyanis ha szinte kontroll nélkül befogadjuk nyelvünkbe az egyre gyarapodó tükörfordításokat, tükörszerkezeteket (még ha szükségesnek vélnénk is e jelenségeket), beláthatatlan következményei lennének nemcsak anyanyelvünkre, hanem kisebbségi magyarjaink művelődésére nézve is. A kisebbségi magyar kommunikáció látszólagos megkönnyítése magával hozná a nyelvhasználat kulturáltságának csökkenését, nehezítené az anyaországiakkal folytatott kommunikációt, általánosságban is lejártná a nyelvhasználatot. Látva a nyelv veszélyeztetettségét, Jakab István higgadtságra int ugyan, de a toleranciát már nem tartja célravezetőnek. Grétsy Lászlóra hivatkozva hangsúlyozza, hogy a nemzetközpontú nyelvművelés elvét tartja követendőnek. Utal továbbá arra, hogy a művelt köznyelv fejlődésének letéteményese az értelmiség. Ez utóbbi kapcsán úgy vélekedik, hogy

Szlovákiában a magyar értelmiség mint réteg nem alakult ki, nem is alakulhatott ki, mert nincsenek meg hozzá a társadalmi feltételek. *„Értelmiségről csak akkor beszélhetünk, ha ez a réteg mind a munkahelyén, mind a közéletben, esetleg még a magánéletben is (bár ez utóbbi nem szükségszerű) ugyanazt a közös nyelvváltozatot használva végezné tevékenységét. Nálunk ezt talán csak a pedagógusokról mondhatjuk el. Nincs tehát magyar értelmiségünk, nálunk csak magyar nemzetiségű értelmiségiek vannak.”* (68.) A gyakorlati életben ez a tényező rendszerint úgy valósul meg, hogy pl. a műszaki értelmiségi a munkahelyén szlovákul érintkezik kollégáival, a közéletben hol így, hogy úgy – a helyzet diktátuma szerint; a magánéletben leggyakrabban az anyanyelvén beszél (amíg nem kerül sor szakmai kérdésekre), a szakkifejezéseket azonban már csak szlovákul vagy tükörszavakkal tudja továbbadni. Sajnos mindenképpen nehezményezhetjük a helyzetet amiatt, hogy nyelvhasználatunk elmarad a nemzeti nyelvhasználati szinttől. Nálunk egyre erősebb a nyelvi elbizonytalanodás, nem ismerjük meg kellően az egész magyar nyelvterületen használatos fogalmakat; nyelvhasználatunkban nagy számban jelentkezik bizonyos hibatípusok; olykor nem tudunk különbséget tenni a nyelvjárási és köznyelvi szóalakok között; az idegen szavakat szlovákos formában vesszük át; még jóindulatú igyekezetünk is téves korrekcióba fulladhat („konferenció”, „evidenció”, „tendenció”). A szóhasználati hibáknál veszélyesebbek azonban a mondattani jellegűek, a raghasználattal összefüggők, merthogy ezek már a nyelv rendszerét teszik labilissá („vakbélre operálják”, ilyen vagy olyan „témára ad elő”, „elveszik egymást”, „a májára kezelik”).

Jakab István nyelvművelésének legfontosabb alapelvét idézzük: *„Egy magyar nyelv van. Bármennyire terjed a már említett másféle nézet, mi azt valljuk: nincs szlovákiai magyar nyelv, csak esetleg a közös magyar nyelvnek szlovákiai szubstandard szintű, pontosabban nyelvjárási és regionális köznyelvi változatai vannak, és a magyarországi standard szlovákiai használatáról beszélhetünk. Ennek az elvnek a rögzítését és munkánk alapjává tételét nagyon fontosnak tartjuk, hogy nyelvünk még nagyobb arányú különfejlődését vagy éppen különfejlesztését megakadályozzuk.”* (71.)

Sok gondot okoz a szlovákiai magyar nyelv művelőinek a szakszerűtlen fordítások területéről származó szavak, kifejezések, szólások sokasága. Mi, felvidéki magyarok, természetesen is fordítók és tolmácsok is vagyunk mindennapi kommunikációs helyzetekben. Ezekben a gyakran ad hoc szituációkban hajlamosak vagyunk a mechanikus fordításokra, amelyek lehet hogy egyediek, de távol eshetnek az ekvivalens kifejezésektől, márpedig ezek a tévedések tartalmukban, hatásukban félrevezetőek lehetnek. Szerzőnk a nemzeti

nyelvművelés liberalizmusának és a kisebbségi nyelvűvelés radikalizmusának sürgetésével is hatékonyabbá kívánja tenni vállalt feladatainak megoldását.

A Jakab-tanítványok számára nyilvánvalóan ismerős téma a harmadik fejezet tartalma, a nyelvtudomány kapujának döngetései. Pontosítva: a jelzős szerkezetek tagjainak összevonásai és az összevonhatóság szerepe az ún. értelmező mibenlétének tisztázásában. Olvashattunk Tanár Úr elméletéről és logikus érveléséről a folyóiratokban, a tankönyvekben, élvezhettük bizonyító eljárásait előadások, beszélgetések alkalmával. Nemcsak diákjait nevelte/neveli kellő szigorral a nyelvészeti ismeretek elsajátításaiban, hanem odafigyel a kiadványok, tankönyvek, tanulmányok tanítható vagy épp megkérdőjelezhető elméleteire is. A nyelvhasználati jogokért folytatott harcokról olvashatunk kellő részletességgel a negyedik fejezetben. Jakab István nem kerüli meg a politikai csatározások konklúzióit sem; a nyelvtörvény körüli vitákra, a nyelvi jogok kérdésére részletesen kitér. Mindig a helyzet magaslatán áll, amikor kutató nyelvészként, tanárként és magyar emberként érvel pro et contra, gyakran áldatlan állampolgári helyzeteinkben. Az ötödik fejezet mintegy pragmatikus összegzés, egyben tanácsadás nyelvhasználati készségeink fejlesztése kapcsán. Stilizálásunk finomítása érdekében a szlovák és a magyar nyelv vonatkozásaira utalva szóértelmezéseinek pontosítására, az írástudók felelősségére figyelmeztet az írás.

Jakab István kiadványa átfogó munka, a szlovákiai magyar élet és szóhasználat szinte minden területéről kiemeli a példákat. Felhívja figyelmünket arra, hogy több esetben az abszurd jelzővel illethetjük sajátos kreációinkat, amelyek kényszerű helyzetek vagy jóhiszemű igyekezetünk eredményeként kerülnek be a köztudatba. Nyelvünk/anyanyelvünk értékes kincs számunkra – figyelmünket, gondos ápolásunkat egyre inkább kiérdemli. Veszélyeztetettsége, használóinak fogatkozása fel kell hogy ébressze féltésünket és egyre makacsabb tiszteletünket iránta, ugyanakkor művelői, őrzői iránt is.

Magyar anyanyelvűség – magyar nyelvhasználat

Misad Katalin

2011 végén *Nyelvhasználat – nyelvtudomány – nyelvűvelés* címen jelent meg Jakab István új gyűjteményes kötete. A pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának nyugalmazott docense egyrészt azoknak a magyar nemzetiségű értelmiségieknek a figyelmébe ajánlja írásait, akik munkájukból kifolyólag naponta szembesülnek nyelvismereti-nyelvhasználati kérdésekkel; ugyanakkor azokat is szeretné megszólítani, akik kétnyelvű

környezetben a magyar nyelvet használva úgy érzik, kevés az a tudás, amelyet az iskolában anyanyelvükről elsajátítottak.

A könyv hat fejezetből áll, melyek témájára már a kiadvány címében utal a szerző: nyelvhasználat, nyelvtudomány, nyelvművelés. Ezeket – rendhagyó módon – egy érdekes, részben önéletrajzi ihletésű írással vezeti be: az előszó helyébe lépő *Kisebbségi magyarjaink identitáskeresésének gondjai s módjai* (5–17.) című elmélkedésben a magyarság szó három, jól elkülöníthető jelentéséből kiindulva azt kutatja, hányféle is lehet a magyarságunk, miközben utal arra, hogy az identitásunk kialakításához szolgáló minták megválasztásában mennyire fontos szerepe van a családnak. Kerülve a konkrét politikai felfogások propagálását Jakab hangsúlyozza, hogy bármilyen legyen is magyarságtudatunk politikai színezete, anyanyelvünkhöz való ragaszkodásunk a legerősebb biztosítéka annak, hogy hűek maradjunk nemzetiségünkhöz is. (15.)

A bevezetést követő első fejezet (*Szlovák nyelvi hatás alatt a magyar standard kialakításáért a szlovákiai magyarok számára*, 21–60.) három írást tartalmaz. Az elsőben (A magyar standard kialakításának útján, 21–44.) a magyar standard fogalmát értelmezi a szerző, majd rámutat a szóban forgó nyelvváltozat magyarországi, illetve kisebbségi változatai között fennálló eltérésekre. A továbbiakban a standard nyelvváltozat és a nyelvjárások használati körével foglalkozik, s bár a nyelvjárásokat nyelvünk fejlődésének forrásaiként tartja számon, fontosnak tartja, hogy az iskolai anyanyelvoktatás lehetővé tegye a nyelvjárásba beleszületett beszélő számára, hogy „elérje anyanyelvhasználatának azt a szintjét, amely képessé teszi őt a társadalmi és kulturális életbe való bekapcsolódásra akár a legmagasabb fokon is”. (24.) Az írás terjedelmében is meghatározó részében a szlovákiai magyarok nyelvhasználatára jellemző szlovakizmusokról szól előbb általánosan, később konkrétan: ez utóbbi alkalommal tételesen mutatja be a szlovákiai magyar nyelvű sajtóban, illetve a közéleti nyelvhasználatban gyakorta megjelenő szlovakizmusokat. A fejezet következő írásában (Idegen szavak szlovák jelentésben és szlovákosított alakban a szlovákiai magyarok nyelvhasználatában, 45–54.) azokkal az elsősorban latin eredetű idegen szavakkal foglalkozik Jakab István, amelyek ugyan mind a magyar, mind a szlovák nyelvben jelen vannak, de a szlovákiai magyar beszélők nyelvhasználatában nem a magyarban, hanem a szlovákban használatos alakjukban fordulnak elő. A szlovákiai magyarok ilyen jellegű idegenszó-használatát ezúttal két szempontból vizsgálja: a jelentés és az alaktan síkján. Az első fejezetet záró írásában (Nyelvjárásaink magyarjaira is hat a szlovák nyelv, 56–60.) arra mutat rá a szerző, hogy kisebbségi helyzetben a nyelvjárások is ki vannak téve a többségi nyelv hatásának.

A kötet második fejezetében (*Nyelvészeti és nyelvművelői kérdésekben elhangzott-megjelent szerzői állásfoglalások*, 61–105.) a különböző szakmai fórumokon kinyilvánított állásfoglalásait, hozzászólásait teszi közzé Jakab István. Az első cikkben (A szlovákiai magyar nyelvhasználat és nyelvművelés időszerű kérdései a második évezred végén, 63–71.), amely a Biztonságunk záloga a nyelv c. tanácskozáson (Budapest, 1994) elhangzott előadás szerkesztett változata, azt a meggyőződését fejt ki, hogy „nincs szlovákiai magyar nyelv, csak esetleg a közös magyar nyelvnek szlovákiai szubstandard szintű, pontosabban nyelvjárási és regionális köznyelvi változatai vannak, és a magyarországi standard szlovákiai használatáról beszélhetünk” (71.); s végül hangsúlyozza, hogy ennek az elvnek a szlovákiai magyar nyelvművelés egyik alaptételeként való rögzítését azért tartja különösen fontosnak, mert szem előtt tartásával megakadályozható a magyar nyelv még nagyobb arányú különfejlődése. A következő írás (Fordításaink mindennapi gondjai, 72–89.) alapja az egyik Kazinczy nyelvművelő napokon (Kassán) tartott előadás, témája pedig az újabb keletkezésű s emellett többé-kevésbé szakmai jellegű szlovák kifejezések magyarra fordításának a problémája. Jakab ugyan elismeri, hogy nem könnyű a fordítók dolga, hiszen a magyar megfelelők felkutatása gyakran napokat, sőt még hosszabb időt igényel, mégis bosszantónak tartja azokat a szakszerűtlen fordításokat, amelyekre szlovákiai magyar lapokban bukkant. A legjellemzőbbeket, leggyakoribbakat tételesen teszi közzé, mégpedig oly módon, hogy megadja a szlovák kifejezést, a szövegösszefüggésnek megfelelően megmagyarázza annak jelentését, majd felhívja a figyelmet a kifogásolt szlovákiai magyar megfeleltetés hiányosságaira, végül pedig közli a szlovák kifejezés értelem szerinti standard magyar fordítását. Egy nyelvművelő konferencián (Budapest, 1992) elhangzott korreferátum a kiindulópontja a fejezet következő írásának (A nemzeti nyelvművelés „liberalizmusának” és a kisebbségi nyelvművelés „radikalizmusának” okai, gondjai; 90–93.), melyben Jakab István a kisebbségi nyelvművelő aggályait fogalmazza meg: „Sok gondot okoz nekünk [...] az egyes nyelvváltozatok körülhatárolatlansága s e változatok társadalmi használatának kijelöletlensége. Vagyis azoknak a kérdéseknek a tisztázása, hogy bizonyos nyelvi jelenségek hová, melyik változathoz sorolhatók, illetve melyik változatnak hol van a helye, szerepe a társadalmi életben, mely területen tolerálható még, s hol nem tűrhető meg.” (91.) A Magyar Tudományos Akadémia által szervezett tudományos értekezleten (Budapest, 1997) elhangzott felszólalás szerkesztett változatában (A demokratikus gondolkodásmód és az intézményesített nyelvvédelem, 94–97.) a szerző üdvözli azt a tényt, hogy Magyarországon az utóbbi években „társadalmi jellegűvé és méretűvé vált a nyelv védelmének, a nyelvhasználattal való törődésnek az igénye” (95.). Mint írja, azzal nem sértjük meg a demokrácia alapelveit, ha

anyanyelvünk fejlődését hivatalos módszerekkel – de természetesen nem a hírhedt szlovák nyelvtörvény gyakorlatát követve – próbáljuk meg helyes irányba terelni. A fejezet utolsó írása (A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei és hatásuk néhány nyelvi jelenség nyelvtani besorolására, 98–105.) Jakab Istvánnak a Kazinczy Ferenc Társaságban tartott székfoglaló előadását (Sátorajjáújhely, 2010) tartalmazza. A szerző már korábban is foglalkozott a témával, akkori vizsgálódásai azonban további lépésekre ösztönözték, s egyértelművé tették számára, hogy részleteiben, a korábbi leíró magyar nyelvtanok néhány megállapítását felülvizsgálva kell elmélyednie benne. A szóban forgó tanulmány elsődleges célja a jelzős szerkezetek összevonása folytán mondatrészi és szófaji szerepet váltott szintagmatagok új funkciójának megértetése és megtanítása az iskolai anyanyelvi oktatás során.

A harmadik fejezetben (*A nyelvtudomány kapujának döngetései*, 107–142.) két régebbi – tematikailag összefüggő – írásának lényeges következtetéseit, tanulságait tárja az érdeklődők elé a szerző. A jelzős szerkezetek tagjainak összevonásai és az összevonhatóság szerepe az ún. értelmező mibenlétének tisztázásában c. tanulmány Jakab István két Magyar Nyelvőr-beli cikkén (l. 96. évfolyam [1972], ill. 101. évfolyam [1977]) alapul. Az első a jelzős szerkezetek összevonásának jelenségeit írja le; a második az értelmezővel kapcsolatos olyan funkcionális és rendszertani ellentmondások felszámolására tesz kísérletet, amelyek más nyelvtani kategóriákat is érintenek. A két írás egybeszerkesztett változata elsősorban a szakmabelieket – a nyelvészeket, a magyar szakos pedagógusokat és egyetemi hallgatókat – szólítja meg, s készletti gondolkodásra vagy a téma továbbgondolására.

A negyedik fejezet (*Harcunk nyelvhasználati jogainkért*, 143–154.) két írását a Szlovákiában élő kisebbségek személyi jogait csorbító nyelvtörvények egyes rendelkezéseinek, túlkapásainak szenteli a szerző. Az első cikkben (Az államnyelv és a kisebbségi nyelvek viszonya a nyelvtörvény alapján, 145–152.) már magának az államnyelv szó használatának a bevezetését is ingerlő ténynek tartja, mert „hátrányosan különbözteti meg az ennek minősített nyelvtől a többit, a kisebbségi nyelveket” (145.). A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa által 1995-ben elfogadott 270. számú törvénynek azon rendelkezését, mely a hivatalos érintkezésben és a nyilvánosság előtt az államnyelv standard nyelvváltozatának használatát írja elő, megdöbbenet veszi tudomásul Jakab István, hiszen a szlovák politikusok saját anyanyelvükkel kapcsolatos tájékozatlanságáról árulkodik. Véleménye szerint azok a többségben levő szlovák nemzetiségű állampolgárok, akik nem a standard szlovákot, hanem annak valamely területi nyelvváltozatát beszélik, a törvény értelmében sokkal több „hibát” vétenek majd, mint azok a magyar nemzetiségű nyelvhasználók, akik a magyar tannyelvű

oktatási intézményekben a szlovák nyelv standard változatát sajátítják el. Közben hangsúlyozza, hogy Európa – s ebből értelemszerűen következik, hogy Szlovákia mint az Európai Unió egyik tagállama – nem térhet vissza az „akié az ország, azé a nyelv” súlyosan diszkriminatív elvéhez, majd kijelenti: „Ha egyáltalán van értelme valamiféle nyelvtörvénynek, akkor az olyasfélének van, amely valamely kisebbség nyelvi-nyelvhasználati jogait védi épp az államnyelvvel szemben, nem pedig fordítva.” (152.) A fejezet második írásának (Nyelvtörvény: a nyelvért vagy a nyelv ellen?, 153–154.) témája szintén az ún. államnyelvtörvény, mely a szerző szerint nemcsak a nyelvhasználók, hanem már a nyelv ellen irányul. Jakab úgy látja, hogy a szóban forgó törvény amellet, hogy a kisebbségi nyelveknek a nyilvános használatból való kiszorítására törekszik, a többségi beszélőket sem kíméli, hiszen az ő nyelvhasználatuk módját s ebből következően lehetőségeit is korlátozza.

A kiadvány ötödik fejezetében (*Tudnivalók nyelvünk helyesebb használatához*, 155–210.) közzétett nyelvművelő cikkeket egyrészt a szlovákiai magyar újságíróknak, a rádió és a televízió munkatársainak és a pedagógusoknak szánja Jakab István; másrészt mindazoknak, akik érdeklődést tanúsítanak a nyelvnek mint az érintkezés, a gondolatközlés eszközének választékos használata iránt. A nyelvhelyességi, stilisztikai és helyesírási témájú írásokat, valamint a kisebbségi nyelvhasználatra vonatkozó gyakorlati tanácsokat tartalmazó cikkgyűjteménnyel a szlovákiai magyar beszélők anyanyelv-használati készségének fejlesztését tűzi ki célul a szerző, aki szerint „napjainkban valóban kevesebb szlovák szót kevernek magyarjaink anyanyelvük szövegébe, de alaposan elszaporodott a szlovakizmusok egyéb, magyar mezbe öltöztetett válfaja, amelyről sokan nem is gondolják már, hogy csak a »külsőjük« magyar, a lényegük, amellyel gondolkodásunkra hatnak, már nem az”. (16.)

Jakab István új kötetének köszönhetően újabb kiadvánnyal gazdagodott a kisebbségi nyelvhasználat jelenségeivel foglalkozó szakirodalom. A kiadvány, amely a szerzőnek a nyelvhasználati kérdésekről való véleményét, a kisebbségi nyelvműveléssel kapcsolatban megfogalmazott elveit s a nyelvtudomány területén végzett vizsgálódásainak eredményeit közvetíti, hasznos olvasmány a hasonló és eltérő elveket valló nyelvészek, a magyar nyelvű írott és elektronikus sajtó munkatársai, a magyar tananyelvű iskolákban oktató pedagógusok, a magyar szakos egyetemisták s minden anyanyelve iránt érdeklődő szlovákiai magyar beszélő számára.

Jakab István: *Nyelvhasználat – nyelvtudomány – nyelvművelés.*
Anyanyelvünk megtartása, művelése – kisebbségben.
Pozsony/Bratislava: Madách-Posonium 2011, 214 p. ISBN: 978-80-7089-519-1

Félúton
(Budapest, 2012. október 11–12.)

Szabó Tünde

Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola szervezésében 2012. október 11–12-én immár 8. alkalommal került megrendezésre a Félúton c. konferencia, melynek helyszíne a BTK dékáni kistanácsterme volt. Célként a konferencia olyan PhD. hallgatók szerepeltetését tűzte ki, akik a nyelvtudomány iránt érdeklődnek, és lehetőséget nyújtott számukra kutatási területeik, módszereik, eredményeik bemutatására, valamint az esetleges felmerülő kutatói dilemmáik nyilvános szakmai megvitatására.

A konferencia köszöntőjét Prof. Dr. Kiss Jenő egyetemi tanár, akadémikus, az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar Nyelvészet Doktori Programjának vezetője tartotta. A szekciókat mindkét nap plenáris előadás előzte meg, melyeket Dr. Fazekas Emese és Dr. Havas Ferenc tartott. Az előadásokat témájuk szerint a szervezők mindkét napon öt szekcióba osztották be. Időtartamuk tizenöt perc volt, majd minden előadást rövid vita és a hozzászólni kívánók véleménynyilvánítása követte.

A csütörtöki nap a nyelvtörténeti szekcióval kezdődött, melynek szekcióvezetője Dr. Korompay Klára volt. Bemutatásra kerültek a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perek, egy kis magyar nyelvtörténet Eszterházy Péter: Tizenhét hattyú című művével párhuzamot vonva, korai Biblia-fordítások nyelvtörténeti szempontú elemzése és a boszorkányperek szövegei is. Az ezt követő szekció előadói szociolingvisztikai és dialektológiai témakörökkel foglalkoztak. Beszámolóikban a kétnyelvű diákok szaknyelvhasználati szokásait, az azeri nyelv tagadási módszereit, a beszélői attitűdök nyelvi kifejezőeszközeit fejtegették az előadók. A szekció utolsó előadója az iskolai tannyelvválasztást befolyásoló tényezőket vizsgálta Munkácson, mégpedig az oktatási-nevelési támogatás vetületében.

Az ebédszünet után a fonetika és pszicholingvisztika szekció következett. Az előadók foglalkoztak a magyar nyelv beszédritmusával, az imitált és az eredeti orosz akcentus összehasonlításával, ezenkívül a visszafelé beszélés különböző stratégiáival és a technika vívmányával, a vizuális információ és az olvasás kapcsolatával. A névtan szekció során az érdeklődők megismerkedhettek a csanálói névadók névválasztási szokásaival a foglalkozás és az iskolázottság szempontjából vizsgálva, majd a Történeti magyar családnévatalaszból merített példák alapján elvégzett névrendszertani vizsgálatokról hallhattak előadást az

érdeklődők. A szekció utolsó előadásában egy moldvai kézirat névsor elemzése került bemutatásra.

Az első nap záró szekciója a Kognitív nyelvészet I. szekció volt. A szekción belül három előadás hangzott el. Az első előadó Jókai Mór Az arany ember című regényének szövegváltozataival foglalkozott. Az előadó vizsgálata a narratívára és a különböző nézőpontszerkezetekre épült. Az ezt követő előadás a metonímia és fogalmi integráció jelenségét vizsgálta az angol nyelv prefixumos derivatívumaiban. A csütörtöki nap utolsó előadása az állam fogalmának változásait mutatta be a politikai diskurzusban 1949 és 2012 között. Az előadás korpuszának az előadó angol miniszterelnöki beszédek és az alkotmány-alaptörvény szövegeit tekintette.

A konferencia résztvevői az érdekesítő és eredményes napot egy fogadással zárták az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Könyvtárában.

A pénteki napon a Selye János Egyetem Doktori Iskolájának három hallgatója, Lőrincz Gábor, Kiss Tímea és jómagam is részt vettünk a konferencián. Hasonlóképpen, mint az előző napon, itt is öt szekcióba sorolták az előadók ismertetőit. A plenáris előadást Dr. Havas Ferenc, az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet Finnugor Tanszékének egyetemi tanára, akadémikus tartotta. Előadásában az ugor nyelvek tipológiai adatbázisával foglalkozott.

A második nap első szekciójában az elméleti és alkalmazott nyelvészet témák kerültek bemutatásra. A szekción belül négy előadót hallhattunk, akik több témakörrel is foglalkoztak. Ilyen volt például a nem referenciális személytelen szerkezetek használatáról szóló előadás, mely több finnugor nyelvet is alapul vett a vizsgálatban. Ezenkívül hallhattunk összefoglalót a nyelvművelés retorikai alapjairól, illetve a lengyel topikjelölő szerkezetekről, végül pedig egy nem mindennapi téma feldolgozását kíséreltük figyelemmel, amely a színházkultúra és siketek kapcsolatát mutatta be. Az ezt követő leíró nyelvészet szekcióban három előadás hangzott el. Ezek egyike volt Kiss Tímea *Funkcionális adatvizsgálat Ady Endre verseinek angol fordításaiban* című előadása is, mely során egy Ady-vers két különböző angol fordítását vetette össze. Ebben a szekcióban hallhattuk az egyik szervező, Horváth Krisztina előadását is, aki a mondatszövődés jelenségének gyakoriságát kutatta korpusz alapján a mai magyar nyelvben. A szekció harmadik előadója a magyar orvosi nyelv személynévben használatos rövidítéseit ismertette a hallgatósággal.

Az ebédszünetet követő Leíró nyelvészet és anyanyelv-pedagógiai szekcióban a három előadó közül kettő a Selye János Egyetem doktori iskolájának hallgatója volt. Lőrincz Gábor a Magyar értelmező kéziszótár szlovákiai magyar vonatkozású szócikkeinek nyelvi

variativitásáról adott elő. Jómagam a magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzetét vázoltam fel a Szlovák Köztársaságban. A szekció utolsó előadása témáját illetően eltért az előző két előadástól, amennyiben egy manapság nagyon divatos és elterjedt kommunikációs csatorna, a Facebookon történő tanár-diák kommunikáció előnyeit és hátrányait boncolgatta az előadó.

Ezt követően a Kognitív nyelvészet II. szekció következett, amelyben két előadó is párhuzamot vont a zene és a nyelvészet között. Egyikük a népdalszövegekre koncentrált, ezen belül pedig a referenciapont-szerkezetre mint szövegalkotási műveletre. A másik a modern magyar és lengyel dalszövegek alapján az emóciók nyelvi megvalósulásait vizsgálta. A szekció harmadik előadása a diskurzusjelölők és forráselemeik elhatárolásának problémáit taglalta.

A második nap utolsó szekciója szociolingvisztikai és dialektológiai témakörű előadásoknak adott teret. A szóban forgó témában öt előadó mutatkozott be. Hallhattunk előadást a magyarországi nyelvi tolmácsok helyzetéről, az udmurt nyelv helyzetének változásáról, a nyelvi változás és a nyelvi mentalitás összefüggéseiről, a nyelvi profilalkotás során történő nyelvhasználati torzításokról, és arról, hogy vajon székelyen e a nyelvjárás.

Az előadássorozatot Prof. Dr. Juhász Dezső egyetemi tanár, az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének igazgatójának beszéde zárta.

A közép-európai folklorisztika időszerű kérdései (Komárom, 2012. november 9–10.)

Liszka József

A Selye János Egyetem Konferenciaközpontjában került megrendezésre az a nemzetközi tudományos konferencia, amelyet a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja, a Szlovákiai Néprajzi Társaság, a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Kara és a pozsonyi Comenius Egyetem Etnológiai és Kultúrantropológiai Tanszéke szervezett. A tanácskozáson neves szlovákiai magyar, szlovák, magyar-, cseh- és németországi szakemberek vettek részt, tárgyalási nyelve a magyar, a szlovák és a cseh volt. A rendezvényt Gyepes Róbert, a Tanárképző Kar dékánhelyettese, illetve Tóth Károly, a Fórum Kisebbségkutató Intézet igazgatója nyitotta meg. Az érdemi munka két napon át, két nagyobb, egyenként további két szakaszra bontott tematikus blokkban zajlott. A tanácskozást Voigt Vilmos, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklóre Tanszékének emeritus professzora vitaindító előadása nyitotta (*Az aktuális közép-európai terminátor a*

folklorisztikában), majd részben ehhez (is) kapcsolódtak a két (Hana Hlôšková és L. Juhász Ilona által elnökölt) tematikus blokkba sorolt referátumok, egyrészt további elméleti-módszertani kérdések, problémát felvetésével, másrészt konkrét példák, kutatási eredmények, perspektívák felvillantásával. Az első nap programját az Etnológiai Központ megalakulása tizenöt éves évfordulója alkalmából szervezett kis ünnepség zárta. Az ennek keretében elhangzott, Liszka József értékelő beszámolóját egy, az Etnológiai Központ publikációs termését bemutató könyvkiállítás kísérte, illetve a társintézmények jelen lévő néhány képviselőjének köszöntője zárta: Marta Botiková a pozsonyi Comenius Egyetem Etnológiai és Kultúrantrológiai Tanszéke, Michael Prosser-Schell a freiburgi Johannes Künzlig Intézet, Voigt Vilmos pedig a budapesti ELTE Folklore Tanszéke nevében köszöntötte a jubiláló intézményt.

A következő napi program Eva Krekovičová, a Szlovák Tudományos Akadémiai pozsonyi Etnológiai Intézetének tudományos munkatársa vitaindítójával indult (*A közép-európai folklorisztika időszerű kérdései*), amihez, az előző napi programszerkezetnek megfelelően szintén két (Marta Botiková és Verebélyi Kincső által elnökölt) tematikus blokk kapcsolódott. Az itt elhangzott referátumok általában a közép-európai folklorisztika új kihívásaira, az új kutatási „terepekre” (például az internet nyújtotta lehetőségekre), az ezekből fakadó elméleti-módszertani kérdésekre reflektáltak, új (vagy újszerű) eredményeket is prezentáltak.

Az elhangzott előadásokat, referátumokat a (meglehetősen szűkös) időkeretek függvényében megvalósítható élénk vita kísérte. A szervezők a konferencia tanulmányok formájában kidolgozott anyagát a következő évben nyomtatásban is közre kívánják adni magyar, szlovák és/vagy cseh nyelven, amivel a további (nemzetközi) tudományos diskurzust segíthetik elő. Zárszavában mind Eva Krekovičová, mind Voigt Vilmos az ilyen és hasonló, nemzetközi keretek közt megvalósuló tanácskozások, érdemi, akár szűkebb problematikákra fókuszáló munkamegbeszélések fontosságát és jövőbeni rendszeressé tételét szorgalmazta.

A tudomány vonzásában (Komárom, 2012. 12. 5.)

Kiss Tímea

A Selye János Egyetem Tanárképző Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke 2012. december 5-én Vörös Ottó 70. születésnapja tiszteletére *A tudomány vonzásában* címmel konferenciát rendezett. A tanszék oktatói és hallgatói mellett budapesti, nyitrai és pozsonyi kutatók jelentek meg, hogy köszöntsék az ünnepeltet.

A konferenciát Simon Szabolcs nyitotta meg, majd Vörös Ottó köszöntötte barátait, kollégáit és diákjait. Saját bevallása szerint, *nehezen találta a szavakat*, hisz életének 26 éve ült ott a teremben, élete „fő művei”, akik közül több nyelvész lett, illetve utolsó tanítványai, közöttük néhány doktorandusz is. *Ki vagyok én? Nép, nyelv, nevelés* című előadásában a finnugor nyelvtudomány fő kérdéseit és annak létjogosultságát járta körül. Fő problémaként emelte ki, hogy a magyar nyelv eredetét vitató felek egyrészt nem hallgatják meg egymást, másrészt nem ismerik el azt a tényt, hogy egy nyelv eredete és az azt beszélő közösség eredete nem mosható össze, s a mai Kárpát-medencei etnikai közösség nem tekinthető a honfoglaló nép leszármazottjának. Fontos kiindulópontnak tekinti, hogy a mai Kárpát-medence lakosságának csak a nyelve vett részt a honfoglalásban, és bármilyen nyelvet is beszélnek a ma itt élő népek, benne fiziológiailag mindenki azonos, csak a kultúránk más. Ezért óriási tudatlanságra vall feltenni ezt a kérdést: Ki a magyar? Mert a tudásunkban a honfoglaló őseink mellett ott vannak azok is, akik már itt a Kárpát-medencében kapták örökül ezt. A német, szláv, orosz népé is ez a tudás, mert ők is azt a kultúrát örökölték, amit a honfoglaló ősök alapoztak meg. És mi is történt ezzel a honfoglaló közösség által behozott nyelvvel? A Tanár úr válasza egyszerű: asszimilálódott, de az alapszókincset megőrizte. Meggyőződése szerint az ember úgy kezdi gyakorolni nyelvét, hogy végignézi önmagán, majd környezetén, ez az alapszókincs, ebből lehet kiindulni. Tehát az asszimilálódási folyamat során a közösség megőrizte alapszókincset és grammatikáját, amelyek a magyar nyelv szabályai szerint kezdtek el működni. Véleménye szerint nem veszett el semmi, csak átalakult, s a megőrzött nyelvi kincs a gondolatközvetítés és nyelvi tolmácsolás következtében beépült az európai kulturális áréába. Nincs, ami gátolná, torzítaná a magyar nyelvű gondolatközlést, hisz a gondolat mondatbeli megformáltsága ugyanolyan, mint Európa más nyelvi kultúraiban. Vörös Ottó előadásában kitért az írásbeliség jelentőségére is, mely az ősi állattartó, nomád életmódot folytató népnek nem volt még olyan fontos, mint később. Szólt az ún. „ősmagyar találmányról”, a rovásírásról is, s hangsúlyozta, hogy ez nem a kultúra megtartására, inkább eltitkolására szolgált egyfajta titkosírásként. A Tanár úr szerint helyén kell kezelni a kérdést, s hangsúlyozta, hogy a magyar nyelvnek az európai kultúrkörbe való beépülését a latin betűs írás átvétele is segítette. A finnugor eredetű kultúra olyan képlékeny volt, hogy alkalmazni tudta a latin betűs írásmódot. E beépülési folyamat vége a 19. századra tehető. Majd az előadó kitért helyneveinknek, személyneveinknek más európai népekével való hasonlatosságára. Helyneveink Európa más helyneveihez hasonlóan egy földrajzi köznévből és egy megkülönböztető helynévből állnak. Személyneveinknél az egyelemű nevekből a kételemű alakult ki, viszont sorrendjében megőrizte finnugor jellegét, azt, hogy a jelző a jelzett szó előtt áll, tehát a megkülönböztető

név megelőzi a személynevet. Más nyelvek esetében fordított a sorrend, inkább birtokos szerkezetről beszélhetünk. Vörös Ottó előadásában arra is kereste a választ, hogy mi lehet a helye a magyar nyelvnek az európai áréában: a 16–17. században még presztízsnelv volt. Tanúságul hívta ehhez a Calepinus-szótárt, valamint a török szultán magyarul írt leveleit. Ma sajnos a magyar nyelvnek nincs elegendő tekintélye a beszélők számához viszonyítva, hisz miért másért akarná valaki elhagyni anyanyelvét egy sokkal kisebb közösség nyelvéért. Úgy véli, ahhoz, hogy a magyar nyelv megőrizze beszélőközösségét, tekintélyét kell visszanyernie. Mert ha a beszélőknek nincs tekintélyük, akkor a nyelvnek sincs, csak a múltból pedig nem lehet táplálkozni. Célszerűnek tartja a nyelvi nemzet fogalmának bevezetését, mely politikai határok nélküli. Végezetül megválaszolta előadása fő kérdését is: Vörös Ottó egy olyan magyar ember, akinek nyelvi ősei az Urál vidékéről elszármaztak, a Kárpát-medencében letelepedtek, európai magyar ugyanúgy, *mint mindenki, aki volt, az ma is, sok nemzedéken át*. Az ünnepeltet követően Sándor Anna, a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem oktatója *Nyelvjárásgyűjtés=nyelvi és kulturális értékmentés* címmel tartott előadást. Az előadó a kultúra és nyelvjárási témakörét járta körül. Szólt a tudományos gyűjtésekről, a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat megindulásáról, a *Magyar nyelvjárások atlaszá*ról, a nyelvjárások kihalásáról, a magyar falu dominanciájáról, ezzel összefüggésben pedig a történelmi és kulturális változásoknak a nyelvre való hatásáról. Előadásában a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatásra is kitért. Bemutatta azokat a magyar dialektológusokat, akiknek munkássága gazdagítja a szlovákiai magyar nyelvjáráskutatást. Kiemelte az őrségi származású Vörös Ottót, aki a „gyengélkedő” szlovákiai nyelvjárásgyűjtés aktív résztvevője lett. Kitekintett az eddigi nyelvjárási gyűjtésekre is, s a hallgatóság figyelmébe ajánlotta, hogy ahogyan a hagyományos paraszti gazdálkodás fogalmai nyelvünkben való kiszorulása mutatja, amit nem jegyzünk le, az kihull az idő rostáján.

Vörös Ferenc, a Nyugat-Magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ tanára *Nyelvföldrajz és térinformatika az ezredforduló utáni évtizedekben: Debnár és Bednár családnév nyelvföldrajzáról* című előadásában először saját publikációit emelte ki a témakörből. Majd az 1720-as országos összeírást és a mai magyar családnév atlaszának 2009-es korpuszát vetette össze. Ezen belül a *Debnár* és *Bednár* családnévek nyelvföldrajzi megoszlását mutatta meg a hallgatóságnak százalékos eloszlásban. Megemlítette, hogy a feldolgozáshoz használt szoftver, tökéletlensége ellenére, mely a pontatlanságai miatt jelenik meg, nagy segítség a dialektológia számára is az ilyen irányú kutatásban, hisz művelődéstörténeti tényeket közöl. A vizsgált családnévek kapcsán megállapítható, hogy

ősmagyar kori szókölsönzéssel, majd visszakölsönzéssel van dolgunk. De a kérdés még további vizsgálódásokra és tisztázásokra vár.

Ezt követően Misad Katalin, a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének tanszékvezető docense „*Szlovákiában mindenki ért szlovákul*”, avagy *akarunk-e egyáltalán élni nyelvi jogainkkal?* című előadásában a kétnyelvűséget vizsgálta az egyes élelmiszerláncokhoz tartozó üzletekben. Kutatásához kapcsolódóan 10 évvel ezelőtt már végzett egy felmérést, majd ezt az idén megismételte. Véleménye szerint Dunaszerdahelyen és környékén a hivatali érintkezésben úgy-ahogy működik a kétnyelvűség, de mindenütt a „fölréndelt” fél diktálja a feltételeket. A demográfiai adatok és törvényi rendelkezések bemutatása után az egyes áruházláncok termékcsoportjainak megnevezéseiről, feliratairól szólt. Megfigyelése szerint a TESCO az egyetlen az élelmiszerláncok közül, amelynek üzletében található kétnyelvű feliratok, igaz, legtöbbjük a szlovákból kölcsönzött grammatikával. Kitekintett az egyes áruházak korábban megjelenő magyar nyelvű mellékleteire, termékkatalógusaira, melyek megszűntek a válság, illetve költségcsökkentés ürügyén. Megjegyezte azt is, hogy az Árkád Győr egynyelvű, szlovák hirdetőmányaiknak, feliratainak oka az előadás címében megjelenő kijelentés, miszerint Szlovákiában mindenki tud szlovákul, illetve a vezérigazgató hiányos ismerete a szlovákiai magyarság létszámáról. Az előadó feladatként határozta meg a szlovákiai magyarság folyamatos tájékoztatását és a számára nyújtandó további szakmai segítségnyújtást.

Simon Szabolcs, a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék tanára a *Nyelvoktatási folyamatok tervezése, megvalósítása és értékelése többnyelvű környezetben* című előadásában a Nyugat-, Kelet, és Közép-Szlovákia régióiban végzett kutatási eredményeiről számolt be. Bemutatta a középiskolás tanulóknak az egyes tantárgyakhoz, anyanyelvükhöz, valamint anyanyelvük átörökítésének fontosságához kapcsolódó attitűdjét, s mindezt grafikusán ábrázolva, százalékokban kifejezve prezentálta. Vizsgálataiból kiderül, hogy az ország keleti részében, ahol erősebb a szlovák nyelv hatása, lazább a diákok anyanyelvhez való kötődése. E mellett felmérték a diákok irodalomhoz és nyelvtanhoz való viszonyát, olvasási szokásaikat, nyelvórákon zajló tevékenységei formáikat. A kutatás eredményével az előadó a tananyagfejlesztéshez, nyelvfejlesztéshez kíván hozzájárulni.

Az előadások után, rövid szünetet követően Keserű József, a Selye János Egyetem Tanárképző Kara Magyar Nyelv és Irodalom tanszékének vezetője köszöntötte Vörös Ottó tanár urat a tiszteletére kiadott, Simon Szabolcs és Török Tamás által szerkesztett, *A tudomány vonzásában* című tanulmánykötettel. Szabó Tünde elsőéves doktorandusz hallgató

pedig diáktársai nevében kívánt sok erőt, egészséget az egymást követő nemzedékek Tanár urának. A konferencia állófogadással zárult.

Keserű József átadja Vörös Ottónak, a hetvenedik születésnapjára megjelentetett tisztelgő kötetet (Molnár Mónika felv.)